

MANNEN EN VROUWEN

VAN

BETEEKENIS

IN ONZE DAGEN.

LEVENSSCHETSEN EN PORTRETTEN

BIJENGEBRACHT DOOR

Mr. J. KALFF Jr.

XXXV

H A A R L E M

H. D. TJEENK WILLINK & ZOON

1904.

INHOUD.

PETER ROSEGGER, door J. van Loenen Martinet.....Blz.	1
Prof. Dr. Jhr. B. H. C. K. VAN DER WYCK, door Dr. P. H. Ritter „	43
PRINSES MATHILDE BONAPARTE, door Chr. Nuys..... „	151
WILHELM BUSCH, door Cornelis Veth..... „	191
ANNIE BESANT, door Chr. J. Schuver..... „	229
ELIAS METCHNIKOFF, door Dr. J. J. van Loghem..... „	287
EMILE ZOLA, door Cyriel Buysse..... „	349

Peter Robinson

PETER ROSEGGER.

Peter Rosegger; onder dezen naam is hij bekend door heel Oostenrijk en Duitschland, overal waar de deutsche taal wordt gesproken, overal waar men, 't zij in 't duitsch, 't zij in een vertaling zijn werken leest.

Niet altijd echter heeft hij zoo geheeten en zijn naam geschreven.

De familie heette eigenlijk Rossegger; dat onze schrijver de ééne s liet uitvallen, verhaalt hij in *Mein Wellleben*, maar waarom hij 't deed vertelt hij er niet bij. Wel zegt hij, wat hem bewoog zich eerst P. K. Rosegger te schrijven en later eenvoudig Peter Rosegger op het titelblad zijner werken te plaatsen.

Zijn doopnaam was Peter. Maar toen hij, hoewel nog een boerenjongen, begon naam te maken, waren er in zijn naaste omgeving vijf of zes anderen, die, schoon niet van de familie, den naam Peter Rosegger droegen. En dat gaf verwarring. Hij ontving een brief van een boer, die hem zou aanspreken om vergoeding voor schade, door zijn wild veroorzaakt; en hij was niet een heer die er een wildpark op nahield. Een boerenmeid verweet hem zijn trots, dat hij haar links liet liggen; en hij wist niets van een boerenmeisje dat hij op die manier in onrust had gebracht. Een herbergier dreigde hem met ge-

rechtelijke vervolging, indien hij niet de schuld aanzuiverde waarvoor hij bij hem in het krijt stond; en hij wist niet van één maatje bier, dat hij niet zou betaald hebben. Hij was een andere Peter Roseggér dan op wien de anderen het gemunt hadden; de eenvoudige jongen van den „woudboer”, die dikwijls om boeken schreef aan een schoolmeester van Sanct-Kathrein. En werden de boeken verzonden aan *zijn* adres, dan kwamen ze dikwijls terecht bij dien jager, of bij een ander van gelijken naam, die zich boos maakte over „dat goed”, wijl hij wel wat beters te doen had dan „als een heer zijn neus in boeken te steken”. Dan heette het: „dat is goed voor Waldbauern Peterl; die is nu eenmaal van een andere soort”. En zoo moest hij, die van een andere soort was, dan ook wel naar een anderen naam omzien.

Nu was er een „Petri Stuhlfeier”, en een „Peter und Paul”, en een „Peter Domianus”. Mocht men zich zoo noemen naar den eenen of anderen heilige uit den kalender, dan lag het voor de hand, dat hij zich „Petri Kettenfeier” noemde, want die naam stond in den kalender bij 1 Augustus, zijn geboortedag. En zoo kwam het dat hij in den vierden jaargang van zijn *Fröhliche Stunden*, op den 1^{en} Nov. 1862 zijn lezers op plechtige wijze kond deed, dat hij voortaan zijn geschriften met P. K. R., dat is Peter Kettenfeier Rosegger, zou onderteekenen.

Later kwam de tijd, dat hij de K weder weglief en enkel „Peter” op het titelblad schreef.

De oude naamgenooten waren niet gevaarlijk meer. De meerderheid hunner had zich reeds bij hun roemruchtigen naamgenoot, den Heiligen Petrus, aangemeld, en wanneer de anderen later bij dezen aankwamen, dan zou de eerwaardige sleuteldrager zich niet meer vergissen, zooals de briefbesteller van Sanct-Kathrein indertijd; hij zou elk de plaats aanwijzen, die hij verdiende. Was de naam „Kettenfeier” dus overbodig geworden, hij bracht zijn eigenaardige bezwaren mede. De beginletter ervan tenminste. Langen tijd brak zich wel niemand om de beide letters P. K. het hoofd, maar ten laatste

gaven de lezers zich toch de moeite, er iets bij te denken. En elk dacht er het zijne bij. P. K. — ze lazen er Peter Karl, of Peter Konrad, of Professor Karl en Pater Karl in. Dikwijls stond op de adressen zijner brieven P. Karl Rosegger, en er kwamen er ook met Pastor Karl op het adres. En toen men eindelijk op Petri Kettenfeier kwam, brachten sommigen den zonderlingen naam met den dichter Burns in verband, die immers een zijner schoonste gedichten aan Petri Kettenfeier had gewijd. Weinigen maar wisten, dat hij in den Roomschen kalender voorkwam. Toen men den naam eenmaal beet had, wilde men er zich ook aan te goed doen. Kettenfeier begon Rosegger te verdringen. En dat kon de laatste zich niet laten welgevallen; hij deed een beroep op zijn aangeboren voorrechten.

„Bij het einde van mijn vijftigste levensjaar — aldus Rosegger — is er veel veranderd, en toen ik Kettenfeier om verschillende redenen zijn afscheid gaf, zeide ik tegelijkertijd menig ideaal, maar ook menige litteraire domheid van mijn jeugd vaarwel. Maar ook keer ik, nu ik mijn ouden naam weder opneem, tot den drempel mijner kindsheid terug. Peter — deze naam, dien mijn moeder mij gaf, is mij eigen en lief. Laat mijn vrienden bij dien naam mij noemen; op het titelblad mijner latere, rijpere werken moge hij staan, en het houten kruis boven mijn graf geve niet anders te lezen dan: Peter Rosegger.”

Peter Rosegger dus.

Indien van iemand, dan geldt van hem: „Wie den dichter wil verstaan, moet in 't land des dichters gaan.”

In zijn 60-jarig leven heeft hij heel wat geschreven. Eigenlijk „schreef” hij, zijn eerste jaren uitgezonderd, de jaren dat hij nauwelijks praten kon, heel zijn leven lang. Van wat daarvan in druk verscheen, heb ik heel wat gelezen. Maar, wanneer men alles van hem gelezen had, zóó, dat men het schier van buiten kende, en men woont niet in zijn land, men

leeft er niet in, 't zou niet mogelijk zijn, onder de beking ervan te komen in dezelfde mate als zijne landgenooten, zijn eigen volk. Niemand was ooit zóó één met heel zijn omgeving, als hij: met het landschap alreeds: de bergen en dalen, de bosschen en weiden en hemelen van zuid-Oostenrijk, van Stiermarken en Tirol.

Onder de vele blijken van liefde en vereering, die Rosegger van zijn volk, *zijn* volk zoozeer, heeft ontvangen, behoort ook de vrijkaart die hem in '88 door de directie der Südbahn voor al de treinen, in alle klassen, door heel Oostenrijk-Hongarije werd verleend. Met welk een dankbaarheid maakt hij er melding van in *Mein Weltleben*.

Nauw is de Stefanstoren van Weenen uit het gezicht, of daar zijn de gouden wijnbergen van Vöslau en Gumpoldskirchen, de blauwe bergreeksen van 't Wienerwald; straks de heerlijkheden van den Semmering, het lieflijke Murzthal, het vriendelijke Murthal. Dan van Marburg langs de bekoorlijke landouwen en binnenmeren naar de Alpenwereld van den Groszglockner. Langs Brixen over den Brenner naar de hoofdstad van Tirol, de Inn volgend tot aan Duitschlands grenzen. Of zuidwaarts langs den Eisack naar Botzen en Méran, door het Etschdal tot aan de poorten van Verona. Of van Marburg uit naar het zuiden langs de Sulzbacher alpen tot Miramare aan de Adriatische zee. En dan de zijlijnen! Naar 't in zonnelicht glanzend Abbazia of het hoogverheven Fiume, of den anderen kant uit naar de hoofdstad van Kroatië en de landen van Bosnië; of wel naar Hongarije en zijn Parijs aan den Donau.....

En dat alles is het mijne! roept hij uit. Op den Semmering, aan de Plattensee, in Ampezzo en in de dalen der Alpen van Andreas Hofer, overal vind ik mijn tehuis!

Over heel dien wijden omtrek echter, dien hij als zijn rijk beschouwt, straalt een licht, dat in een berggehucht, in het Mütterdal, midden in de Stiermarkensche alpen, zijn middenpunt heeft. Dat gehucht heet Alpel en behoort aan de kerkgemeen-

te Krieglach, al is het dorp, dat dezen naam voert, er drie uur van verwijderd.

Daar, in de buurtschap Alpel, lag, onmiddellijk aan de hellende bergweide, 1200 meter boven de zee, omringd van het donkere pijnboomenwoud, de boerenhuizinge, waarin de zoon van Lorenz Rosegger, den woudboer, den 21sten Juli 1843 werd geboren.

Zijns vaders huis bestaat thans niet meer.

Toen hij er als knaap leefde, telde men in Alpel nog een twintigtal boerenhofsteden, thans zijn er nog vier van over. Eeuwenlang heeft de nijvere hand en de onverpoosde vlijt zich alle inspanning getroost om den onvruchtbaren, steenachtigen grond in akker en weide om te scheppen, die althans eenigermate den arbeid loonde. Nu is de „grootgrondbezitter” gekomen, die overal akker en weide door de bosschen liet overwoekeren, opdat zijn wildstaat er gedijen mocht. En de spoorweg kwam, die goedkoop aanvoerde wat in het bergland niet dan met de uiterste inspanning kon worden gekweekt. De nijverheid bouwde haar fabrieken, die meer loon en vrijen tijd verzekerden, dan waarop de boerenarbeid kon doen rekenen, en ras liep Alpel leeg en de boerenbevolking vervloede en de boerenwoningen vielen in puin tusschen de verlaten akkers en de verwaarloosde weiden. De verandering in de economische toestanden bracht, als elders, dra ook hier verandering aan in het voelen, denken en doen der bergbewoners. 't Was een wereld die onderging. Het tragisch verloop ervan, dat in een menschenleeftijd zijn einde vond, heeft Rosegger in menig verhaal beschreven. Zijn hart bloedde er bij. Niet dat hij met zekeren wrevel het nieuwe leven en de nieuwe wereld, die het bracht, zag komen. Niet dat zekere sentimentaliteit hem blind maakte voor de voordeelen, die het meevoerde. Maar wyl hij liefhad wat er door werd weggevaagd en betreurde wat er aan eenvoud en gemoedelijkheid en tevreden bescheidenheid, wat er met het intuïtieve, natuurlijke leven aan poëzie mee verloren ging. In den loop der

jaren heeft wat er door verjaagd werd in zijn gemoed een schuilplaats gevonden. Hij bewaakte die, als ware zij een heiligdom, waarin hij de verdreven geniussen in alle stilheid en met diepen eerbied vereert. Want welk een wijde omtrek zich allengs voor zijn leven en bewegen moge hebben ontsloten, zijn innigst leven bleef aan het oude plekje op de berghelling van het Murzthal verbonden. En ook nadat hij in later jaren voor goed in Stiermarken's hoofdstad, in Graz, zijn woonplaats heeft in den winter — nauw kondigt het voorjaar zich aan, of is de tijd aangebroken dat hij, zonder zich al te zeer belachelijk te maken, naar de aankondiging van de lente kan uitzien, of hij betreft het bescheiden woonhuis, dat hij in Krieglach bezit en dat hij in *Mein Wellleben* met den hem eigen humor heeft beschreven, als ware het een vorstelijk buitenverblijf met al de aanlokkelikheden, die een lust der oogen, een weelde der zinnen kunnen zijn.

Zoozeer is hij aan dat plekje in de Stiermarkensche Alpen gehecht, dat, wanneer hij er van verwijderd is, meermalen het heimwee er hem naar terugvoert met onweerstaanbare kracht. Hij kan niet buiten zijn lucht en buiten den geestelijken dampkring, waarvan het voor hem omringd is.

Bekend is wat Dickens overkwam.

Toen hij eens in Italië reisde, trok het verlangen naar Londen hem zoo machtig, dat hij er geen weerstand aan kon bieden en eensklaps, zonder bedenken, de reis daarheen ondernam, om er weer te dwalen in de eindeloze straten, onder de talloze menigte, te midden van de huizenzee; daar kwam hij tot zich zelve en verfrischte zich zijn scheppingskracht.

Rosegger is een- en ander maal iets dergelijks overkomen.

Er stond een groepje eschdoornen op de groene weide voor zijn ouderlijk huis.

„Daar — zoo verhaalt hij zelf — op de groene weide had ik jaren geleden eens een boek over Rome gelezen, van 't Colosseum en 't Pantheon, van den Engelenburg en de kerk van den heiligen Petrus; ik had toen dat alles in houtsnee gezien en

de heftige wensch kwam in mij op, het met mijn lieflijke oogen in werkelijkheid te aanschouwen. En toen ik het zag, doemde op eenmaal de weide bij 't vaderhuis en het plekje onder de eschdoornen voor mij op, en het leek mij 't allerbegeerlijkste! Zoo onbegrijpelijk is de mensch! Met groote zelfoverwinning besloot ik verder te reizen naar Napels. Doch ik at niet meer, en sliep niet meer, en ik sloeg geen oog meer in mijn Baedeker. Het spoorboekje met zijn kolommen, waarin de treinen naar huis stonden, was mijn eenig lees- en gebedenboek. En een paar dagen later, midden tusschen Pompeji's ruïnes — de Vesuvius lag nog in het reisplan en de grot van Capri — daar kwam het over mij met zulk een kracht, dat ik naar het station liep, de reistasch, die ik daar in bewaring had gegeven, opeischte en zonder oponthoud de reis vervolgde naar huis. Den vierden dag stond ik op een der hoogten van het stille, koele boschland, zag half verbijsterd in het rond en vroeg mij zelve: Waarom? Ik wist niet waarom ik was teruggekomen."

Aan dergelijke geheimzinnige aanvallen van heimwee heeft hij meermalen blootgestaan, en weerstaan kon hij ze niet.

Bekend is, dat het heimwee in eigenaardigen vorm bij Alpenbewoners voorkomt. 't Is, denk ik, een verschijnsel van pathologischen aard. Bij de bergbewoners der Zwitsersche en Tirolsche Alpen is het een bijkans algemeen verschijnsel. Als zoodanig is het wellicht bij een Dickens van een andere natuur dan bij een Rosegger. Maar bij beiden hangt het ten nauwste samen met hun persoonlijkheid, zooals die ook in hun letterkundigen arbeid aan den dag treedt. Zij zijn gebonden aan een milieu, waaruit zij voortkomen en dat zij liefhebben. 't Is daaruit dat hun scheppingskracht door al de geheimzinnige kanalen van hun zieleven haar voeding tot zich neemt. Zóó bij Dickens, zóó in verhoogde mate bij Rosegger, het kind der Alpen. Bij dezen heeft het een bijzondere beteekenis. De „Waldbauernbube" moge in aanraking zijn gekomen met de groote wereld, dit woord in meer dan éénen zin genomen, hij

is zich altijd „Waldbauernbube” blijven voelen; hij heeft het altijd willen blijven; hij heeft er een weinig mee gecoquetteerd dat hij 't altijd gebleven is.

Toen hij met de groote wereld buiten de omgeving zijner jeugd in aanraking kwam, heeft al wat hij van daar uit aan kennis en beschaving in zich opnam den „Waldbauernbube” niet kunnen verdringen. 't Was deze die 't in zich opnam en zich toeëigende. Door niets kon hij ontrukkt worden aan de plaats waaruit hij opgegroeid, waarin hij vastgegroeid was. Zijn gezichtskring mocht uitgebreid, zijn geestesleven verrijkt worden, hij mocht uit zijn wereldverkeer de vormen der beschaving, zelfs de allures van den „heer” zich eigen maken, wezenlijk veranderde hij niet. Aan de oude omgeving, haar bosschen en weiden en heuvelen en dalen, bleef hij verbonden met een aandoenlijke liefde. Met de bewoners van zijn oude bergland bleef hij zich één voelen, en niets heeft verandering kunnen brengen in de trouw, waarmee hij als door een natuurkracht aan hen gehecht bleef. Het wezen van Rosegger's ziel is de Trouw. Men zou daarbij aan zekere sentimentaliteit kunnen denken, indien zij niet meer het karakter van een elementaire natuurkracht droeg. Die Trouw geeft zoo groote bekoorlijkheid aan zijn letterkundigen arbeid. Want ook daarvan is zij de ziel.

Rosegger heeft in een reeks van geschriften van zijn jeugd en ook van zijn later leven verhaald. In *Waldheimat*, *Als ich jung war*, *Mein Wellleben* heeft hij zijne herinneringen te boek gesteld. In tal van verhalen, van grooter en kleiner omvang, heeft hij van wat hij zelf beleefde of doorleefde meegedeeld, of zijn fantaisie vond er haar punt van uitgang in.

De „ik-roman” brengt zijn eigen gevaren mee. De schrijver ervan treedt licht te veel op den voorgrond. Hinderlijk zal dat zijn, vooral wanneer hij den zedenmeester speelt, maar ook wanneer hij in 't algemeen aan zijn subjectiviteit den maatstaf ontleent, die in een of ander opzicht de objectieve waarde

der dingen zal bepalen. Van wat met dergelijke pretensiën optreedt heeft men in Roseggers's geschriften geen last; ook niet als hij zijn eigen ervaringen vertelt. Eerlijk, eenvoudig, onbevangen is zijn verhaal. Zich zelven spaart hij niet. Zich-zelven dringt hij niet op. „Het is iets anders — schreef hij eens — of men zijn binnenste voor een zielsvriend of voor een vreemde opent, maar daar zijn ook geheimen, die men liever aan het algemeen dan aan een bepaald persoon mededeelt”. En, zoo voegt hij er bij, „zoo biechten dikwerf de dichters.”

Menigmaal heeft zoo ook in hem de dichter gebiecht.

Ten aanzien van de geschriften, zooals ik er noemde, die als een soort van zelfbiographie geschreven zijn, zou een kritische geest kunnen vreezen, dat zij de werkelijkheid kleuren met het licht, waarin de schrijver op later leeftijd ze zag. Maar ook indien dat het geval mocht zijn, zouden zij bijdragen leveren voor de kennis van Rosegger's persoonlijkheid. Want waaruit leert men iemand beter kennen, dan uit de wijze waarop hij de wereld, die hem omgeeft of waartoe hij behoort, gewoon is te bezien? Het licht waarin uw wereld voor u staat, komt uit uzelf voort en openbaart het licht dat in u is.

Toen ten vorigen jare Rosegger zijn zestigsten geboortedag vierde, werd het „Rosegger Alpenhaus auf der Petrusalpe” door het Rosegger-Gesellschaft te Murzzuschlag feestelijk ingewijd. „Dem grössten Sänger der Berge und ihrem treuesten Sohne” luidt het inschrift.

Niet alleen in Oostenrijk maar door heel Deutschland hadden de bladen bij die gelegenheid beschouwingen over den dichter en romanschrijver, en tal van bijzonderheden deelden zij mede, voor 't meerendeel aan zijn eigen biographische geschriften ontleend. En de geïllustreerde weekbladen en maand-schriften bleven niet achter en gaven tal van illustraties erbij.

Zoo ooit, dan is in hem te zien, hoe iemand dichter wordt geboren, ook wat de technische vaardigheid betreft, die in

staat stelt om als dichter op te treden. Gelijk in Mozart de toonkunstenaar zich openbaarde op een leeftijd, dat de knaap ternauwernood woorden tot zijn beschikking heeft om zijne gedachten verstaanbaar uit te drukken, zoo kwam bij Peter als jonge knaap reeds de dichter en verhaler aan den dag. Ik ben niet in staat uit zijn stamboom gegevens te verzamelen die eenige aanwijzing bevatten, dat hier erfelijkheid eenige rol speelt. Wie weet hoeveel virtuozen en genieën in kiem verstikt worden in afmattend boeren- en ander bedrijf, of omdat de omstandigheden ontbreken, die hun leven onderhoudt en kweekt! De familie Rosegger zal wel van ouder tot ouder geslaafd en gesloofd hebben, om de berghellingen vruchtbaar te maken en — te houden, voor wat ze aan levensonderhoud behoefde.

Vader Rosegger, eenvoudig, eerlijk en rechtschapen, behoorde tot die werkers in voortdurenden strijd met de aan hun behoeften weerbarstige natuur. Afwisseling en verkwikking vond zijn vroom gemoed in de wereld van voorstellingen, waartoe de Moeder Gods en de Heiligen behooren. Moeder Rosegger, toonbeeld van oprechtheid en goedhartigheid, van weldadigheid en arbeidzaamheid, had op heel haar omgeving één groot ding voor: zij verstond de kunst van lezen, die overigens in geheel Alpel niet werd beoefend. Had zij 't daaraan te danken, dat de bijbelsche verhalen haar eigen waren? Zij beschikte over een schat van sagen en sprookjes en liederen en vond in den kleinen Peter een onvermoeid en onverzadigbaar luisteraar naar wat zij hem vertelde of voor hem zong. „Het beste wat ik heb, heb ik haar te danken” — schreef haar zoon — „zij droeg een wereld van poëzie met zich om.” Van haar straalde de zonnewarmte uit, onder wier koestering de geboren genius tot leven kwam. En, eens aan 't groeien, zal hij zich weten te voeden, gelijk de jonge plant haar wortelvezels uitzendt, om zich toe te eigenen wat zij voor haar levensontplooiing behoefte.

Wat moeder onder den veldarbeid den kleinen knaap ver-

telde of voorzong, nam hij op in zijn geheugen en in zijn fantasie. Hij hield er van, het zijn zes broeders en zusters, en wie verder naar hem luisteren wilden, over te vertellen. Hij vond een dankbaar publiek, dat hem alreeds als een kleine beroemdheid begon te vereeren en te zoeken. Weldra had hij geen stof genoeg om aan zijn eischen te voldoen. Toen werden de arbeiders van vaders hoeve of buurmans hofstede, de koeherders en zelfs de bedelaars uitgevraagd om zijn repertoire te vergrooten. En hij vertelde na, wat hij hoorde en kleepte het aan en sierde het op en knipte met moeders schaar uit elk papier huizen en kerken en paleizen, die het tooneel van zijn gebeurtenissen moesten veraanschouwlijken. En als hij kans zag, een oogenblik aan den veldarbeid te ontkomen, was het vogelenlied zijn vreugde, leerde de mierenhoop hem wijsheid en bevolkte hij den hemel en zijn wolken met de gestalten uit de wereld van zijn vertellingen.

En toen — toen de kleine Peter vijf jaar oud was — toen kwam Michel Patterer.

Bedelende om een stuk broods van hoeve tot hoeve, kwam hij ook aan Roseggers huis.

Hij kwam van 't naburige St. Kathrein, waar hij schoolmeester was geweest. Hij had te veel „aan nieuwerwetsche dingen gedaan” en daarom zijn ontslag gekregen. De boeren van Alpel zeiden dat zij bedelaars genoeg hadden, maar een schoolmeester hadden ze nooit gezien. Hij zou een onderdak, eten en drinken en tabak van hen hebben — kleederen duurden bij wat zorgvuldigheid allicht een leven lang — als hij hun kinderen lezen, schrijven en rekenen leerde. En zoo geschiedde. Michel trok beurtelings van de eene hoeve naar de andere, waar de kinderen kwamen om van hem te leeren. Met hen heeft Peter drie jaar lang schoolonderwijs gehad, gebrekkig, want de wegen waren ver en moeilijk, 't seizoen vaak ongunstig en de knaap was niet van krachtige gezondheid. 't Was behalve de kundigheden die hij genoot, een verruiming van zijn wereld en een verrijking van zijn geestelijke

schatten. Want waar hij kwam legde hij 't oor te luisteren naar de verhalen, en ze kwamen van allen kant, als wisten ze dat er ooren waren die naar hen hunkerden. En tusschentijds kregen de schapen te hooren wat ze vernomen hadden, met weldra de preeken er bij, waarnaar hij in de kerk luisterde met inspanning maar met eerbied ook, want daar hoorde de knaap, die enkel met het boerendialekt had kennis gemaakt en daarin uitsluitend zich had uitgedrukt, voor 't eerst het hoogduitsch!

De jonge genius behoefde levensbrood. De fantasie schept niet uit niets. Zij heeft materiaal, dat zij in beelden en voorstellingen zal omscheppen. Alleen het toeval diende daarbij den knaap. Met waren honger wierp hij zich op alles wat hij op zijn weg vond. Er lag hier en daar op een zolder, in een oude kast, onbegrepen en vergeten, en men wist niet van waar het kwam, een oud boek vol van geheimenissen, die niemand kon ontcijferen. Zoo kwam hem in handen: *Lebensbeschreibung Jesu Christi, Seiner Mutter Maria und vieler Heiligen Gottes, Ein geistlicher Schatz von Pater Cochem*. Daar was op een der hoeven in de buurt een zoon des huizes, die voor geestelijke studeerde op het Seminarium te Graz. Urban bracht met de vacantie zijn schoolboeken mede: *Die Deutschen Lehrbücher für Gymnasien, Weltgeschichte, Handbuch des katholischen Cultus, Leitfaden der Erdkunde*. Men moet in *Mein Weltleben* lezen, met welk een verrukking de jonge knaap ze las, zich indacht en inleefde in de nieuwe wereld, die zich voor hem opende. Welke indrukken hij in zich opnam, toen hij zijn vader ter bedevaart van Mariazell begeleidde. Of hoe hij, twaalf jaar oud, in stilte en te voet den tocht naar Weenen ondernam, om er den goeden keizer Jozef te zien, over wien hij gelezen had, en er den grafsteen vond van zijn held, dien hij nog in leven waande. Een schilder trof er den knaap aan in zijn schilderachtig boeren-bergkostuum, en Peter zat voor hem als model en verdiende er tot zijn verbazing vijf gulden mee, die hem in staat stelden naar Alpel terug te keeren. Veertig jaar

later, toen hij een beroemd man was geworden, kwam hem de aquarel in handen, waarvan de *Illustrirte Welt* ten vorigen jare een afdruk had.

Urban, de aanstaande geestelijke, had na een zijner vacantiën een doos met waterverf achtergelaten. 't Was voor Peter een aanleiding om zich met de borst op het teekenen en schilderen toe te leggen. Weldra waren er heel wat teekeningen, meest heiligenbeelden, van hem in omloop en thans nog vindt men in menig gebedenboek te Krieglach en in den omtrek bidprenten door hem geschilderd met een penseel, dat hij van een plukje van zijn eigen haar had gemaakt.

't Spreekt van zelf, dat de jonge Peter half en half als een natuurwonder te boek stond. Hij moest „studeeren” meende men, en dit kon niet anders beteekenen, dan dat hij pastoor moest worden. 't Was de zielewensch van zijn moeder. Zij stelde vergeefs pogingen in het werk om hem te vervullen. Er moest geld voor zijn, en 't waren slechte tijden. Vader was jarenlang ziek, de weersgesteldheid ongunstig voor den oogst en de veestapel werd door ziekte geteisterd. Eindelijk bood de deken van Birkfeld hulp, en de knaap trok daarheen, om zich voor te bereiden voor de studie op het Seminarie.

Hij verwijlde er echter maar drie dagen. Heimwee dreef hem naar 't ouderhuis terug. Het boerenwerk werd weer opgenomen. Maar in Krieglach leerde hij een oude vrouw kennen, die boeken had; een voorraad waaraan hij aanvankelijk zijn leeshonger kon stillen; boeken met geschiedverhalen, geïllustreerde kalenders, tijdschriften en dergelijke schatten. Een daarvan bevatte een dorpsverhaal van August Silberstein, dat hem pakte. Dadelijk begon hij ook dorpsverhalen te schrijven. 's Avonds bij den walmenden houtspaander las hij of — schreef. Hij schreef een kalender, dien hij zelf illustreerde. Van het boerenwerk kwam onder dat alles niet veel te recht. Hoe ouder hij werd, hoe duidelijker het bleek dat hij daarvoor niet geschikt was. Hij was er ook veel te zwak voor. Maar 't viel vader en moeder te zwaar, iemand den kost te geven die

niets „inbracht". Want al dat lezen en „fabulieren" leverde geen brood.

Er kwam wel eens iemand op bezoek, en dan werd het geval ter sprake gebracht. Zoo werd eens ten aanhoore van een neef de vraag geopperd, wat men met Peter moest beginnen. Peter was juist bezig met naald en draad, heel handig, eenige zijner schrifturen in een omslag vast te maken, en toen mocht die neef zoo zeggen: laat hem kleermaker worden!

't Was als de uitspraak van een orakel. Het opende een uitkomst. En weldra gaat Peter met den eerzamen kleermaker Ignatius Orthofer, in de wandeling meester Naz geheeten, als diens leerling den boer op. Van hoeve tot hoeve gaat hij mede om kleeren te verstellen. Dat duurde van zijn veertiende tot zijn twee en twintigste jaar. Maar 't was inderdaad de tijd dat hij het hooger onderwijs genoot dat hem voegde en waarmee hij winst deed. Geen gymnasium of hoogeschool waren den Waldbauernbube beter te stade gekomen. Van huis tot huis trekkende, leerde hij in wijden omtrek land en luiden kennen. De luiden vooral in hun denken en voelen en doen. Den boer met zijn vrouw en kinderen, en de geheimen van hun huiselijk verkeer. Mannen en vrouwen van allerlei leeftijd op het veld, in den stal, in kelder of keuken, met al wat er leefde in hun hoofden en wat hun harten ontroerde. De godsdienstige voorstellingen en gewoonten, waarin voortleefden de oude traditiën, de schemerende gestalten van oude berggoden, hun verering in overgeleverde oude gebruiken; de deugden, de hartstochten, de zonden; en dat alles — in de omlijsting van het landschap, onder den zonnigen hemel, stralende op de hellingen der bergen, te midden van de nevelen die de dalen vulden, leefde het op in de fantasie van den aankomenden jongeling en hij beeldde het uit in lied en verhaal. Wat er van zijn kleermaken mocht terechtkomen, elke kreutzer dien hij verdiende, veranderde in inkt en papier. Luimige verzen, liefdezangen, stichtelijke overdenkingen, een tijdschrift dat *Freue dich des Lebens*, een ander dat *Frohe Stunden*, een derde dat

Meine Gedanken heette, een prachtwerk dat hij *Museum* betitelde, met schitterende illustraties van zijn eigen hand, 't was weldra een opgetaste verzameling van „papieren”, waarin zijn genius zich uitte. Hij las er uit voor op Zaterdag-avond en op de Zondagen in St.-Kathrein of in de herberg te Mürzzuschlag; de jonge kleermaker werd in heel den omtrek beroemd.

Daar was er een die de vraag opperde, waarom hij niets liet drukken? Laten drukken! Ja, waarom niet? Maar waarin? Hij kende alleen de *Grazer Tagespost*, waarin de benooidgheden voor de kleermakerij gewikkeld werden. Hij zond eenige van zijn manuscripten naar de redactie. Na een poos stonden er, zoo waar, een paar gedichten van hem afgedrukt. Maar bovendien ontving hij een schrijven van dr. Adalbert Svoboda, den redacteur, waarin deze hem toezending verzocht van al wat hij tot nu toe had geschreven. Peter had echter geen geld voor een postverzending. Iemand verklaarde dat hij de „papieren” bij gelegenheid mee zou nemen. Het bleek een heele mand vol te zijn. Hij droeg ze de zestien uren ver, bij wintertij — 't was in November 1864 — heel naar Graz. Toen verspreidde zich weldra het gerucht, dat Peter „in de krant stond.” En aan het postkantoor te Krieglach lagen heele bezendingen aan zijn adres. Want dr. Svoboda had in zijn courant een verhaal gedaan omtrent den Waldbauernbube en diens dichtproeven en een oproeping geplaatst aan allen, die in zijn verdere opleiding belang stelden. Van alle kanten kwamen, naar aanleiding daarvan raadgevingen, aanbiedingen, geldbezendingen. Weldra verspreidde zich het gerucht, dat Peter naar den vreemde zou gaan. De boekhandelaar Giontini in Laibach bood hem een plaats aan en op raad van dr. Svoboda nam hij haar aan. Hij nam een hartelijk afscheid van zijn meester kleermaker, die bedenkelijk het hoofd schudde over zijn onbezonnen ondernemen. Het kleermaken onder zijn opleiding, Peter mocht dan geen meester in het vak zijn, beloofde hem toch een goede toekomst. Maar te midden van boeken te leven, dit opende voor Peter een paradijs. De ontzuochtering echter kwam

In plaats van naar hartelust te kunnen lezen, kreeg hij boeken af te stoffen, te rangschikken, uit te zenden, in ontvangst te nemen en..... de vreemde omgeving, het verlangen naar huis..... Twintig jaren later, over die dagen in Laibach schrijvende, zegt hij, dat toen nog de reuk van boekbinderslijm hem de kwelling deed nagevoelen, die hij daar te doorstaan had door een heimwee, dat voor de ziel is wat de zeeziekte is voor het lichaam. Het duurde geen acht dagen of hij zou in Alpel zijn terug geweest, ware hij niet op weg daarheen te Graz afgestapt en door dr. Svoboda tegengehouden.

Dr. Svoboda hield hem in Graz. Een kring van mannen, tot wie o. a. de bekende weerkundige dr. Falb behoorde, trok zich zijner aan. Hem werd een plaats bezorgd op de Akademie voor handel en nijverheid. Op zijn 22e jaar zat daar de Waldbauernbube op de schoolbanken te midden van kameraden, die den gewonen schoolleeftijd hadden. Zijn goede luim en aangeboren vriendelijkheid hielpen hem door den moeilijken tijd heen. De cursus duurde drie jaren. In de handelswetenschappen waren zijn vorderingen niet bijzonder groot, maar in de Duitse taal, in de geschiedenis der letterkunde en de historie in 't algemeen behoorde hij tot de besten. Toen reeds stelde de Südbahn hem in de gelegenheid, nu en dan zijn geliefd Alpel en Krieglach te bezoeken, als het heimwee naar zijn Alpen hem te machtig werd.

Zoo raakte hij langzamerhand thuis in Graz. De toegang tot maatschappelijk en wetenschappelijk verkeer, tot de letterkundige kringen was voor hem geopend. Onder den invloed der werken van Adalbert Stifter vooral, door de kritiek, die dr. Svoboda hem niet spaarde, onder de aansporing van Robert Hamerling, die allengs tot zijn beste vrienden ging behooren, dichtte hij en schreef hij; Hamerling stelde een bloemlezing samen uit zijn gedichten in het Stiermarkensche dialect, en toen zijn leerjaren aan de Academie om waren, in 1869, zag zij als zijn eerste dichtbundel het licht, onder den titel: *Zither und Hackbrett, Gedichte in Steirischer Mundart von P. K. Rosegger*.

ger. De ontvangst, die er aan ten deel viel, ging de verwachting te boven. Reeds het volgend jaar verscheen een tweede: *Tannenhartz und Fichtennadeln, Geschichten in Steirischer Mundart*, en kort daarop in de hoogduitsche taal: *Sitten und Bilder aus dem Steirischen Oberlande*.

Het bleek al spoedig, dat hij niet op een plaats op een of ander handelskantoor behoefde te wachten om in zijn behoeften te kunnen voorzien. De boerenjongen uit de Alpen verdiende, ondanks de zwartgallige bezwaren van baas Naz, wat hij noodig had, genoeg om zijn ouden vader een rustigen ouden dag te bezorgen. Zijn moeder was in 1873 tot zijn groote droefheid gestorven, gelukkig in den roem dien haar zoon genoot, al was hij, haar geesteskind toch ook, haar ontgroeid.

's Winters bleef hij te Graz wonen; 's zomers ondernam hij reizen heel het Alpenland en Deutschland door. In 1873 huwde hij Anna Pichler, die hij 't eerst ontmoet had, toen zij ter bedevaart ging naar de ouderlijke woning van den geliefden volksdichter. Nadat zij hem één kind had geschonken stierf zij na de geboorte van het tweede. In 1879 trad hij met Anna Knaur in den echt, die hem tal van kinderen schonk en hem een gelukkig huwelijksleven bezorgde. Hij was er de man naar om er hart voor te hebben en ervan te genieten. 't Was hem tot een verkwikking wanneer zijn borstlijden, dat zich sedert 1877 bij hem begon te vertoonen, nu en dan heftige aanvallen van asthmatischen aard meebracht, die hem eenen andermaal den dood nabij schenen te brengen.

Ook onder die aanvallen van hevige benauwdheid bleef zijn fantasie werkzaam en te midden van den ademnood staakte hij den letterkundigen arbeid niet.

Niets ter wereld is voor hem belangrijker, niets geeft hem meer genot dan deze.

Zijn „dichten" maakt hem het leven in den vollen zin van 't woord des levens waard.

Zijn vrienden moeten dit niet zoo opvatten als wilde hij er mee zeggen: laat mij met rust!

„Neen”, zegt hij veeleer, „laat mij niet met rust, stoort mij, stopt eens de kleine bron die onafgebroken aan mijn pen ontwelt. Gij houdt het ervoor dat het water is, wat nu meer dan het vierde van een eeuw de wereld overstroomt; ik houd het vast en zeker voor mijn hartebloed. Brengt mij nieuwe prikkels, indrukken, stemmingen. Laat mij van u en anderen mogen ontvangen en zoo voor een oogenblik het geven vergeten; maar stopt niet voor langen tijd mijn schrijfader, want dan moet ik sterven. In de eerste jaren heb ik voor elk boek dat ik de wereld inzond, mijn verontschuldiging aangeboden. Maar hij is toch eigenlijk een dwaas, die er elk jaar verschooning voor vraagt dat hij bestaat. Bestaan en dichten toch is voor mij één en hetzelfde.”

't Is waarlijk een stroom van geschriften, die getuigt van een altijd wellende productiviteit. Ik kan niet instaan voor de volledigheid, als ik hier een heele lijst geef van de bundels gedichten, verhalen van kleiner omvang, beschouwingen en overdenkingen: *Buch der Novellen*, in drie deelen; *Volksleben in Steiermark*; *Die Aelpler*; *Sonderlinge aus den Alpen*; *Feierabende*; *Am Wanderstabe*; *Dorfsünden*; *Meine Feriën*; *Neue Waldgeschichten*; *Gedichtenbuch des Wanderers*; *Hohenfeuer*; *Allerhande Leute*; *Schelm aus den Alpen*; *Hoch vom Dachstein*; *Allerlei Menschliches*; *Spaziergänge in der Heimat*; *Der Waldvogel*; *Idyllen aus einer untergehenden Welt*; *Sonntagsruhe*; allen opgenomen in de goedkoope uitgave in 15 deelen bij L. Staackmann te Leipzig verschenen.

Ik vond in de *Deutsche Litteratur des 19 Jahrhunderts* van Richard M. Meijer een aanhaling, waarin Rosegger een onvergelijkelijk verteller wordt genoemd. En dat is hij. Een of ander eenvoudig te „vertellen”, wijl men er belang in stelt en zóó dat het anderen belang inboezemt, een of ander avontuur te „verhalen” als een die 't zelf doorleeft en 't anderen doet doorleven — 't schijnt zoo eenvoudig, maar 't is een groote kunst. Die kunst verstaat Rosegger. Zij is een aangeboren gave. Door haar te kweeken gehoorzaamt hij aan een met haar hem ingeboren drang; dezelfde geheimzinnige en onweerstaanbare drang,

die al wat wezenlijke kunstschepping is in 't leven roept. Aan stof ontbreekt het hem niet. Al de volheid van het leven is voor hem onmiddellijk stof voor een vertelling. De menschen, met welke de „Waldbauernbube” zich met onverbreekelijke banden verbonden voelt, kent hij door en door. Hun gebreken, hun gewoonten, hun zonderlingheden; al wat er onbewust levende in hun zielen, voor den dag treedt zonder dat zij 't weten. Hun moeilijk leven heeft voor zijn scherpen blik geen geheimen. Van hun uiterlijk leven ontgaat hem niets. En alles leeft voor hem. Niets ziet hij in 't afgetrokkene. Alles heeft voor hem onmiddellijk vorm en gestalte. Elk stukje menschenleven boezemt hem belang in, en hij heeft het lief zooals het zich aan hem vertoont. Zijn boerenmenschchen zijn niet gewrochten der sentimentaliteit. Zij treden niet op met de onnoozelheid van een kinderlijk-onschuldig gemoed. Zij zijn kinderen der natuur; als menschen van vleesch en bloed, en als zoodanig, heeft hij ze lief met het welgevallen eener kunstenaarsziel. Hij ziet ze niet in den gekleurden nevel der romantiek; hij ziet ze in het felle licht van het realisme; maar zijn realisme is niet tendentieus, niet de professie eener schoolsche theorie. Het bedoelt het leven met zijn licht en zijn schaduw, zijn strijdende elementen, zijn *volle* werkelijkheid.

Hij heeft zich verdedigd tegen het verwijt, dat zijn pen meermalen met te groote vrijmoedigheid „sexueele dingen” zou behandelen. Niemand kan zeggen dat ze bij hem meer op den voorgrond treden dan in 's levens werkelijkheid het geval is. Menschen met een gezonde en ernstige levensbeschouwing, die in 't algemeen de menschen en in 't bijzonder het landvolk kennen, zullen dan ook met dat verwijt niet instemmen, meent hij terecht. Wie het „volk” teekent met zijn deugden en gebreken, zal wel is waar niet altijd „voor de jeugd” schrijven. Hij roept niet bij voorkeur de „bakvischjes” bij wat hij schrijft. Maar komen ze om te luisteren naar wat hij vertelt, dan is het ongeluk toch niet zoo groot als bezorgde vaders en angstige moeders wanen. Ze zijn immers zelve vaders en moeders en

zullen hun kinderen toch niet blindemannetje laten spelen door het leven?

„Ik veroorloof mij” — zoo schrijft hij — „van de kuischheid mijn eigen meening te hebben. Het vijgenblad komt niet der kuischheid, veeleer der pruderie en den zinnelijken lust ten goede. Dat het zoo is kunnen wij iederen dag ervaren. Geen grooter verleidster dan de pruderie, want zij brengt haar omhullingen aan, en de omhulling wekt den zinnelijken lust en brengt ten val. Niet het weten en de vrijmoedigheid die de natuur aandurft brengt ten val, maar de angstvallige geheimhouding, die de nieuwsgierigheid gaande maakt en de begeerte wekt. . . . De pikante omhullingen van dingen, die, aangezien voor wat ze zijn, niets bijzonders hebben, prikkelen de zinnelijkheid, en wie weet, of wat men ontucht pleegt te noemen onder de menschen bekend zou zijn, indien zij moeder Natuur gehoorzaamden. Want moeder Natuur doet niets, waarover zij zich behoeft te schamen. . . . In 't algemeen boezemt ons al wat met de geslachtelijke liefde in verband staat, bijzondere belangstelling in, juist omdat het vol geheimen is, die wij niet doorzien kunnen of verklaren. Hoe onbevanger we daarbij zijn, des te dichter bij de zedelijkheid. Ik heb in mijn leven menigmaal de ervaring opgedaan, dat, hoe meer in een mensch of in eene of andere maatschappelijke klasse omhuld wordt, er ook des te meer reden is om iets te omhullen. Op het land vindt men minder menschen, die zich aan tegen-natuurlijke zonden schuldig maken, maar meer „natuurlijke kinderen”. Als ik de menschen teeken, maak ik gebruik van mijn goed recht. Wie zedelijk gezond is kan zich aan mijn geleide toevertrouwen zonder bedenken; laat de anderen voor mij gewaarschuwd zijn. . . .”

Tot de aardigste hoofdstukken uit zijn *Mein Wellleben* behoort dat, waarin hij van zijn voorlezingen verhaalt.

Niet enkel als dichter, ook als „lezer” is hij door heel Duitschland beroemd en gevierd.

Eerst in besloten kring, straks bij een of andere feestelijke gelegenheid, trad hij op om te „lezen”. De bijval, dien hij van stonde aan vond, was overweldigend. Hij werd er aanvankelijk verlegen onder: »Ich schämte mich ein wenig, und war ein wenig stolz.”

Toen hij eens aan uitnoodigingen had voldaan, kwamen ze van allen kant. En waar hij optrad, aanvankelijk in Graz, later in Weenen soms twaalf maal in één winter, na 1878 in het Noorden, aan de Elbe, aan de Sprée, aan de Wezer, aan den Rijn, overal vond hij stampvolle zalen. 't Was een reeks van feestbanketten. Met vlaggen en eerebogen, soms met in 't wit gedoste jonkvrouwen, die verzen deklameerden en bloemruikers aanboden, werd hij ontvangen, met hooggestemde hymnen begroet, en in zekere dagbladen, van tribunes en kansels werd zelfs tegen zijne humoristische volksteekeningen gewaarschuwd. 't Ware hem dikwijls liever geweest met iets ernstigs op te treden, maar overal wenschte men iets vroolijks. Nu, men kan immers ten slotte de arme menschen op aarde geen betere weldaad bewijzen, dan hen te doen lachen, meende hij, — en hij lachte gaarne meê.

Rosegger's voordrachten te beschrijven is onmogelijk, zegt H. Möbius in de *Illustrirte Welt*. Men moet hem zelf hooren en zien, om te begrijpen, hoe hij zonder bijzondere hulpmiddelen en kunstgrepen de hoorders weet te pakken en mee te slepen, hen van ontroering doet weenen en dan weer tot zulk een vroolijkheid brengt dat ze tranen lachen. Een bijval als hij oogst, valt gemeenlijk slechts „sterren” ten deel.

Aan verschillende Duitsche hoven liet hij zich hooren, bij voorkeur daar, als elders, in Stiermarkensch dialect, dat volgens wijlen den kroonprins Rudolf zich vooral voor het vroolijke genre eigende en, naar Carmen Sylva hem betuigde, in weinige eenvoudige woorden zoo diepe levensphilosophie uitsprak. Wat daarvan zij, hij vond er zijn eigen vreugde in, dat het zieleleven des volks en de taal zijner vaderen ook daar eindelijk toegang vond. „Het is niet genoeg, dat de lagere standen

vrij, krachtig en rijp worden in politieken zin, ook de volksziel moet erkenning vinden in de wereld."

Overigens constateert hij dat men overal gaarne van „Buaberl" en „Dirnderl" hoort. In een stad aan de boven-Donau wenschte men van „Pfarrerspasze" verschoond te blijven. In een stad aan de Main verlangde men iets sarcastisch tegen de godsdienstige misbruiken, want de bevolking was er goed christelijk. In een Oostenrijksche stad wenschte men iets politiek Duitsch-nationaals en stond een weinig onthutst toen hij beleet, dat de Deutsche boer zijn patriotisme minder in 't spreken dan in 't leven uitte. In Magdeburg vroeg een toehoorderes of men bij „Ehestreit", dat hij had voorgedragen, nu eigenlijk lachen of schreien moest. „Ganz nach Belieben", was het antwoord. In een Beijersche stad keurde men 't af dat in „Aehnal Noah" God-vader Stiermarkenschi sprak. Toen nu bleek dat hij oorspronkelijk hebreuwsch had gesproken, was het hun ook niet naar den zin: De God-vader had immers geen moedertaal. Over Noach's roes twistte hij met een Salzburger Landspfarrer in het Wirtshaus zóó lang, tot beiden zelf een roes aan hadden.

„Ich sitze," zoo schrijft hij, „bei der Vorlesung dem Publikum mit einer gewissen Verstocktheit gegenüber". Het is voor hem een borrelende heksenketel. Maar bijna altijd zijn er ook menschen onder en die verdienen waardeering. „Ik ben gewoonlijk geheel teruggetrokken in mijn voordracht, zie niets, hoor niets dan mijn dorp- en bergbewoners, die handelend, lijdend, lachend, spottend of biddend mij voorbijtrekken. Ik heb bij mijne voorlezingen niets geleerd en niets vergeten. Menigmaal had ik mij gebaren en wendingen bedacht en ze ingestudeerd; als het oogenblik kwam deed ik toch anders en wel zóó als de stemming van het oogenblik eischte. Daarvan hangt alles af. Ik lees een stuk op verschillende dagen op verschillende manier; gewoonlijk lukt het voor een groot publiek beter dan in een kleinen kring. Het is alsof van een groot gehoor een verfrisschend fluidum uitgaat. Men kan

zich den heelen dag ziek en doodmoe voelen en 's avonds voor duizend menschen met gemak een uur lezen. Vijf minuten vóór het begin der voordracht en in de pauzen slaat de pols koortsachtig gehaast. Gedurende de voorlezing vergeet men alle lichamelijk lijden; des te heviger komt het daarna weer op."

Dit zijn, denk ik, ervaringen, die velen op hun manier bij „spreken" en „lezen" hebben opgedaan. Dat het hem overigens aan eigenaardige avonturen niet heeft ontbroken, spreekt vanzelf. Hij weet er met zijn eigen humor van te vertellen. Soms had hij zich op bijzondere manier door moeilikheden heen te slaan.

Ik ken van wat ik schreef geen regel van buiten, verklaart hij. Eens was zijn koffer niet gekomen, die zijn manuscript inhiel. Een kaaskoopman bezorgde hem een ouden jaargang van zijn *Heimgarten*, en hij las daaruit hoogduitsche stukken voor die hij al lezende in het Stiermarkensch vertaalde. Eens ontbraken de laatste pagina's van een vertelling, die hij voorlas; hem bleef niet anders over dan aan den rand van den afgrond af te breken en — rustig een ander stuk te beginnen. Het grootste deel der toehoorders merkte het niet, meent hij. Een enkele verklaarde hem later, dat hij in dat stuk de „pointe" had gemist. Rosegger vertelde hem niet dat de „pointe" in Graz was achtergebleven.

Maar 't ergste was, wat hem in Bremerhaven overkwam. Hij zou er voorlezen: „Volkshumor in de Alpen". Weinige uren voor den aanvang miste hij zijn manuscript; hij zocht het te vergeefs. Hij had den vorigen dag te Bremen over dat onderwerp gelezen en telegrafeerde daarheen. Antwoord: hier geen volkshumor. Waar was de guit? In den Rathauskeller misschien, waar hij na zijn voordracht in vroolijk gezelschap zich aan Moezel- en Rijnwijn had te goed gedaan, zoodat hij den volgenden morgen nog den Rijnval bij Schaffhausen meende te hooren ruischen? De volkshumor was er niet. Ten einde raad, want het onderwerp was aangekondigd, teekende hij eenige „Schlagwörter" uit luimige vertelsels en anecdoten

op en sprak daarover voor de vuist, met ongemeenen bijval. Hij wist zich later niet te herinneren wat hij verteld had, moest den volgenden dag naar Essen, en de volkshumor was en bleef weg. In Essen vond hij een pakket kranten, en daarin een stenografisch verslag van zijn volkshumor. In Essen, Elberfeld, Cassel, Magdeburg, Leipzig en Chemnitz las hij toen uit de krant. Zijn eigen volkshumor, keurig geschreven, heeft hij nooit weergekregen.

Het belangwekkendst was voor hem de „lustige Vorleserei” die hij voor zijn boeren in Krieglach hield. Hij las onder uitroepen van instemming, maar van ontstemming ook. Velen wilden de harde waarheden niet hooren, die hij, zij ’t dan schërtsend, ten beste gaf. Voor anderen was hij een stadsheer geworden, die een loopje met hen nam. Een oude boer mompelde voor zich heen: An eads Wort a Wohrheit. Hij was tevreden met dien lof. Maar nooit zal hij vergeten, dat hij eens heeft gelezen voor de kweekelingen van het Weener Blinden-instituut. Dàt lachen was hem onder al den bijval dien hij vond het liefst. Vooraan zat een bleek knaapje. ’t Was eerst twee dagen geleden daar gekomen, had heimwee, en stil voor zich heen zat het te schreien; geen oogen en toch tranen! En toen dat ventje een blijden lach liet hooren, had hij die vochtige wimpers en die oogen willen kussen, dat zij, wien het licht der sterren, de kleurenpracht der bloemen en de vriendelijke blik van een medemensch ontzegd is, zoo van harte kunnen lachen.

Intusschen erkent hij, dat hij van deze voordrachten het ophouden en de terugreis het aangenaamst vond. De schaduwzijde ervan was, dat hij altijd ziek thuis kwam. Hamerling had hem gewaarschuid en aan Dickens herinnerd: „Die heeft zich ook dood gelezen, maar hij had zich vooraf met zijn humor een millioen dollars bijeengegaard!”

Humor en een millioen! ’t Lijkt Rosegger een zonderlinge combinatie. Toch heeft hij van de opbrengst zijner lezingen

een paar honderd duizend thalers voor weldadige doeleinden kunnen bestemmen.

Ook de grootere werken van Rosegger vormen een eerbiedwaardige reeks.

Behalve die, welke rechtstreeks persoonlijke herinneringen meêdeelen en die ik reeds noemde, gaf hij o.a. *Schriften eines Waldschulmeisters*, dat reeds drie-en-dertig drukken beleefde en tot zijn meest beroemde behoort; *Gottsucher*, van een verheven en ontroerende tragiek; *Peter Mayer*, dat in den tijd van Andreas Hofer speelt; *Das Ewige Licht*, waarin het dagboek van een dorpspastoor het aandoenlijk verloop laat zien van den ondergang van een dorp in 't gebergte op de nadering van de groote industrieele en speculeerende wereld; *Erdsegen*, waarin terugkeer uit de stad naar het land wordt bepleit; *Weltgift*, dat in matter toon eenigszins het thema van *Das Ewige Licht* behandelt. Het laatst noem ik *Jacob der Letzte*, niet omdat het tot zijn laatste werken behoort, maar omdat het mij bijzonder lief is. 't Is niet zoo vol van schitterende natuurschilderingen, heeft niet een zoo stout dramatisch verloop, is niet zoo rijk aan „stemmingsbeelden” en aan lyrische ontboezemingen als de meeste zijner andere boeken, maar trekt mij aan door zijn rustigen en toch zoo ontroerenden epischen gang, zijn soberheid en klaarheid.

Rosegger heeft eens min of meer uitvoerig verhaald, hoe zijn *Waldschulmeister* is ontstaan; hoe het boek maanden en maanden noodig had, eer het in zijn geheel was geworden; en van zijn *Das Ewige Licht* deelt hij mee, dat het tot vijfmaal toe is omgewerkt vóór het was, zooals het ten slotte verscheen. *Jacob der Letzte* zal, stel ik mij voor, niet zoo bewerkt en doorwerkt zijn. Het heeft niet, ik zeg niet het overladene, maar niet het drukke en volle van menig ander zijner grootere verhalen. 't Is zulk een klaar, ik zou haast zeggen,

zulk een doorschijnend boek, zoo eenvoudig en rustig gehouden, maar daarom voor mijn gevoel en mijn smaak te roerender in zijn innig-tragisch verloop.

Gelijk de meeste zijner romans heeft ook deze een socialen achtergrond. Het onderwerp is de ondergang van Altenmoos, het boerendorp in de bergen, het thema dat in 't algemeen, zooals ik reeds in den aanvang van dit opstel zeide, met voorliefde door den schrijver behandeld wordt. De boerenhoeven worden verdrongen door den rijken kapitalist, die er zijn heerenhuis bouwt, met zijn schatten de akkers en de hoeven opkoopt en de bosschen laat voortwoekeren om zijn jachtveld uit te breiden. De boeren bezwijken achtereenvolgens voor de aangeboden klinkende munt en laten hun armelijk en moeitevol bedrijf in den steek, om zich te verbinden aan de in de buurt verrezen fabriek en daar zoowel stoffelijk als moreel ten gronde te gaan. Ze zijn tegen de betrekkelijke weelde, die ze daar vinden, niet bestand. Alleen Jakob Steinreuter biedt weerstand aan de verzoeking, al bezwijken zijn eigen kinderen er voor, en eenzaam en verlaten blijft hij, na den dood zijner vrouw, achter. Alleen houdt hij stand en voert den strijd ook tegen het wild van den grooten heer, die het door zijn jachtopziener laat bewaken. Eens had hij een hert doodgeschoten, dat zich op het veld aan 't spaarzaam gekweekte te goed deed. Hij liet het liggen en gaf zich aan bij den rentmeester. Gevangenisstraf volgt. Hij begrijpt dat niet; hij had het in zijn onnoozelheid niet verwacht, maar als hij haar ondergaan heeft, is hij in zijn eigen oog als een misdadiger gestempeld. Vernederd en tot armoede vervallen en met een paar arbeiders en den ouden Natz alleen in heel den omtrek, ontvangt hij een brief van zijn zoon; die reeds lang dood was gewaand. Hij was jaren geleden van huis weggelopen en is nu in Californië, waar hij een nieuw-Altenmoos heeft gesticht. Hij vraagt zijn vader over te komen. 't Was Zondag toen de brief kwam. Dien nacht legde Jakob zich wel te bed, maar hij kon geen oog dichtdoen. Den volgenden dag was hij niet te vinden, toen Natz de ossen

voor den ploeg spande om daarmee naar den braak liggenden najaarsakker te rijden.

Jakob deed alsof 't ook dien dag nog Zondag was. Hij drentelde langs de bosschen, ging een eind het weiland in, keerde om en kwam weer bij het bosch uit — alles met de handen op den rug en de oogen naar den grond. Vol ootmoed in vreugde zoowel als in droefheid.

Omstreeks twaalf uur zat hij op den steenhoop en tuurde peinzend naar de dansende muggen. Tusschen den eschdoorn en den berkenboom viel een schuinsche zonnestraal, waarin een zwerm muggen zich zacht gonzend ronddraaide. Anders was alles doodstil. Een dunne blauwe lucht breidde zich uit over den omtrek, waardoor de bergen slechts flauw zichtbaar waren, en die elk oogenblik op het punt was zich tot herfstnevel te verdikken. Boven een paar bergtoppen dreven althans al loodkleurige nevelwolken. Geen koeltje, geen vogelgezang, geen krekelpiep. Dat het zoo stil kan zijn in zulke najaarsdagen, zoo benauwend still!

Natz zag Jakob zitten en voegde zich bij hem.

„Scheelt je iets, boer?” vroeg hij.

Jakob scheen de vraag niet te hooren.

„Zouden we het weiland van daag niet beploegen voor het wintervoer?” hernam Natz. „De ossen staan ingespannen.”

„De ossen verkoop ik”, antwoordde Jakob.

„En gaan wij beiden dan zelf voor den ploeg loopen?”

„De ploeg kan blijven staan!” zeide Jakob.

Natz zag hem verschrikt aan en zocht een geruime poos te vergeefs naar woorden.

„Jakob”, zeide hij eindelijk op zachten en bijna teederen toon. „Ge staat mij in den laatsten tijd niet aan — ge moet eens met een dokter spreken.”

Nu las Jakob den brief voor, en toen hij eindigde had Natz de handen gevouwen en was bleek geworden.

„Ik ga er heen”, zeide Jakob.

Natz zat nog altijd met gevouwen handen. Eindelijk, na

een lange pauze, schraapte hij zich de keel en zeide: „Jakob! als je naar Amerika gaat — dan leet je niet lang!”

„Ik wil er niet blijven. Ik wil ze maar gaan afhalen en hier te Altenmoos brengen.”

„Hen afhalen? Overleg dat eerst goed. 't Gaat hun daar beter dan ons hier. Daar gaat 't naar boven, bij ons juist naar beneden.”

„En ik haal ze toch hier”, hernam Jakob. „'t Is de hand Gods! Hij kan niet willen, dat Altenmoos geheel te gronde zou gaan. 't Kan niet zijn.”

„Als er een God in den hemel is, dan kan hij je vast geloof en vertrouwen niet te schande maken,” onderstelde Natz.

„Er is een God in den hemel,” zeide Jakob.

Natz zweeg. Hij tuurde naar de open vlakte. Dáár, midden in het rijke haverveld graasde een ree.

„Sst! Jakob! Verroer je niet”, fluisterde hij met opgeheven hand.

Beneden in de boerderij scheen 't ook al te zijn opgemerkt. Achter het kreupelhout kwam Ferdinand met gekromden rug aansluipen; hij had het geweer in de hand.

„Is 't geladen?” vroeg Jakob, ernaar grijpend.

„Scherp”, zei Ferdinand, terwijl hij zich haastig achter het kreupelhout terugtrok.

Jakob deed voorzichtig een paar stappen voorwaarts. Bij de greppel, die het weiland omzoomde, boog hij eene knie en richtte den loop tusschen de halmen door op het dier, dat onbewust van eenig gevaar, midden in de haver stond en de risten van de halmen at.

„Halt!” klonk een stem uit het elzenboschje. „Nu heb ik je, boer!”

De houtvester Ladislaus zat hier in elkander gedoken en drukte den trekker van zijn buks tegen de wang. Jakob bleef staan met zijn geweer in de hand, en toen hij zag dat de ander op hem aanlegde, wendde hij den loop van zijn vuurwapen.

„t Geweer weg!” riep de houtvester.

„Als jij 't doet, dan doe ik 't ook”, antwoordde Jakob zonder van houding te veranderen.

„t Geweer weg! Of ik schiet je neer!”

„Ik zal me verdedigen”, zeide Jakob. De beide geweren waren nu tegen elkander gericht.

„Steinreuter!” riep de houtvester, „ik vind 't naar, je dood te schieten en ik raad je tot je best! Mijn geweer heeft twee loopen!”

„Het mijne heeft er één” — antwoordde Jakob met een zonderlinge flikkering in de oogen.

„Geef je over!”

„Liever sterven!” zeide Jakob.

De kogel floot rakelings voorbij zijn wang — hij drukte af. Met een luide gil sprong de houtvester Ladislaus op — en stortte midden in het struikgewas neer.

„Zóó. Nu ben ik klaar”, zeide Jakob, wierp het geweer weg en sloeg beide handen aan het hoofd, alsof hij 't van den romp wilde trekken. „Moordenaar! Moordenaar!” riep hij op schellen toon. „Zoo moet 't eindigen! Voor het gerecht! Aan de galg! Zoo moet 't eindigen”.

Nu kwam Natz met knikkende knieën aandraven, om den wegsnellenden Jakob te weerhouden. Deze gaf hem echter een vuistslag en begon te springen — te springen als een achtervolgd hert. Hij sprong over de greppel, langs den zoom van het bosch, langs het hellende veld, het weiland over, naar den kant van het ravijn.

Natz liep hem na. roepende: „Jakob! Jakob! Blijf daar staan! Ik ben immers Natz!”

Maar de ander bleef niet staan. Langs de oevers van de Sandach — nu aan den rechter, dan aan den linker, soms ook midden door de beek — liepen zij voort. Nog even zag Natz den vluchteling tusschen de boomen en struiken — maar daar verloor hij hem uit het oog en zonk de oude man

eindelijk half bezwijmd van droefheid en uitputting neer.¹

En dan volgt in Rosegger's boek, dat Jakob's lijk wordt gevonden in het meer... doch ik schrijf niet verder af. Er zouden uit verschillende romans bladzijden zijn mee te deelen fraaier in een of ander opzicht dan deze. Maar in verband met wat voorafgaat, na het verhaal dier wanhopige worsteling tegen het noodlot, is dit einde onverwacht en toch zoo geheel in den loop der dingen, zoo kort en knap van teekening, bijzonder treffend.

't Is te verwachten dat een man van zoo levendig temperament, met zoo groote liefde en belangstelling voor al wat het leven des volks in engeren en ruimeren zin betreft, met een maandblad als *Heimgarten* tot zijn beschikking, dat hem voortdurend tot schrijven lokt en, indien hij in zichzelf al niet den drang er toe bezat, tot schrijven dringt, ook betrokken is geworden in de strijdvrage, die zich voordeden. Aan eigenlijke politiek doet hij niet, ook *Heimgarten* onthield er zich steeds van. Maar van welk volksbelang maakt de politiek zich niet meester en welk vraagstuk loopt niet gevaar in de politiek betrokken te worden en daarmee zijn karakter te verliezen? Op het gebied der eigenlijke politiek heeft Rosegger nooit een rol gespeeld, hoezeer men zijn best deed hem als een welkome kracht er in te betrekken.

Tot den strijd, dien het anti-semitisme deed ontstaan en die in Oostenrijk zoo fel ontbrandde, stond hij in een eigenaardige verhouding. Als dichter mocht hij er buiten staan, als mensch en staatsburger kon hij hem niet ontgaan, al had Anzengruber hem gewaarschuwd: „Sehen wir uns *von oben* das Göt-

¹ Ik volgde hier de vertaling van Hermina, indertijd uitgegeven bij P. Gouda Quint, te Arnhem.

Van de andere groote verhalen van Rosegger bezorgde W. Zaalberg een hollandsche vertaling. Eene van *Der Gottsucher* onder den titel van „Het eeuwige vuur”, van *Weltgift* onder dien van „Het gif der Beschaving”.

Deze vertalingen zagen het licht bij Van Holkema en Warendorf te Amsterdam.

terschauspiel an, wie die zwei Bestiën sich auffressen bis auf den Schwanz." Hij kon het niet aanzien *von oben*. Een brave Jood mocht hem evenveel waard zijn als een brave van Romaansche of Germaansche afkomst, maar hij oordeelde dat de oud-Duitsche ideale levensgoederen door „het Jodendom” werden bedreigd. Indien gij echter voor het Jodendom zwicht, zoo riep hij zijne landgenooten toe, ligt de schuld grootendeels aan uzelf. Gij dorst naar geld, de Jood koopt. Gij dorst naar genot, de Jood biedt het u aan. Gij hapt naar elk weelde-aas, dat de Jood u hengeland toewerpt. Gij zit in de herberg, de Jood is bij zijn zaak. Gij zijt dom, de Jood is sluw. Gij zijt tweedrachtig, de Jood houdt zich bij de zijnen. Daarom wordt de Jood u de baas.

Zóó zag hij het in en zóó sprak hij het uit.

't Was wel een teeken, hoezeer de hartstochtelijk gevoerde strijd verblindde, dat men hem, die zoo oordeelde, een Jodenknecht, een veilen Jodenhuurling schold. Er werd in verschillende bladen heel wat tegen hem losgelaten. Hamerling stond aan zijn zijde. Hij prees hem gelukkig dat hij een martelaar van zijn vrijmoedigheid was. „Wenn Sie alle Monate einmal voll werden thaten, so möcht ich glauben, Sie sind der Mond. So arg bellen Sie die Hunde an.”

Van een verstandigen Jood in Weenen wordt verhaald dat hij zou gezegd hebben: „Stiermarken heeft veel ruziemakers, doch 't heeft maar één anti-semiet, en dat is Rosegger. Deze wil dat de ondeugden der Joden zullen bestreden worden door hun deugden, en dat laat zich hooren.” Een ander verklaarde hem: „Sedert het anti-semitisme tegen u op deze wijze optreedt, vreezen wij het niet meer: 't zal ook nog anderen uitstooten en dan blijft de „purifizirte Roheit” over.”

Zoo stonden de zaken in 1888. Schold men hem toen een Jodenvriend, eenige jaren later werd hij tentoongesteld als een Antisemiet.

De tijd der interviews en der enquêtes was toen aangebroken. Men zendt een schrijven aan verschillende „beroemdheden” —

zoo laat Rosegger er zich op luimige wijze over uit — of er een God is en of de ziel onsterfelijk is; hoe hij over het antisemitisme of over het kiesrecht denkt; hoe hij zoo oud is geworden en of men beter doet 's middags of 's avonds kaas bij zijn maal te gebruiken. Men vraagt hem hoe hij over Bismarck denkt, of over Kneipp, of over de jong-duitsche dichterschool, of over iets anders. Bejaarden vraagt men of de liefde zonde is en jongelingen of weduwen goede vrouwen zijn. Aesthetici stellen een enquête in over de toekomst der duitsche kunst en paedagogen een onderzoek of men kinderen van voren of van achter de broekjes moet vastknoopen.

Zoo werd van Mainz uit een enquête ingesteld of „men” Heinrich Heine te Mainz een standbeeld moest oprichten.

Nu kende Rosegger Heine alleen bij name. Men mag dat een leemte achten in zijn litteraire ontwikkeling, maar 't was niet anders. Bij de opleiding die de Bauernbube had ontvangen, was in de litteratuurgeschiedenis Heine in de schaduw gelaten met andere spotgeesten, wier lectuur niet geschikt werd geacht voor jongelieden, en Heine was voor hem in de schaduw gebleven. Op herhaalde aanmaning uit Mainz schreef hij, klaar staande voor een wandeling, op een briefkaart, dat hij Heine noch Mainz voldoende kende om over de quaestie een oordeel te hebben. De briefkaart werd opgenomen onder de documenten der enquête, openbaar gemaakt en als een getuigenis tegen Heine gegeven, en dra werd de schrijver van allen kant in bladen en brieven, geteekend en ongeteekend, uitgekreten als een anti-semiet. Wat was hij nu eigenlijk: philo-semiet of anti-semiet? „Ik ben ik,” 't mocht weinig zijn, meent Rosegger, maar voor de tegenstanders was er daarin toch één te veel.

Onder zijne „lieve vijanden” noemt hij ook de clericalen. Zij waren niet goed te spreken over den man, die eens verklaard had het er voor te houden, „daz der Herrgott die Priester, der Teufel die Pfaffen erschaffen habe”. Zij achtten zijn triomftocht als spreker, door de duitschspre-

kende landen, een onderneming door de vrijmetselaars op het touw gezet, en men weet wat dit beteekent en meebrengt in de zuidelijke landen. Men meende grond te hebben om tegen den volksmisleider, wiens humor ze niet begrepen en wiens religieusiteit ze niet verstonden, te waarschuwen. En de jonkerpartij, met al de machten die in de Duitsche landen met de clericalen één weg plegen te gaan, gruwden van hem, die den kleinen een goed hart toedroeg en voor den boerenstand opkwam, als van een revolutionair.

In nauw verband met de vijandschap, die hij van de clericalen ondervond, staat de Los-van-Rome-beweging, waaraan hij op zijne wijze deelneemt.

Dat Rosegger van een waarlijk religieuse natuur is, getuigt elk van zijn boeken en komt, ook waar hij met vroom gedoe en huichelachtig gebaar, met leege conventie en ijdel en vorm op snaaksche wijze den draak steekt, duidelijk aan den dag. Luther heeft zich hetzij in toorn, hetzij wanneer hij in een luimige bui was, dikwijls op gemeenzame wijze over God en de heilige dingen uitgelaten; maar voor elk die in dit opzicht de gave der onderscheiding heeft, klinkt het bij den hervormer heel anders dan wanneer bijv. Heinrich Heine zulk een gemeenzamen toon aanslaat. Doet Rosegger het, dan kan men er zich geen oogenblik in vergissen of er in zijn toon iets van Luther of van Heine klinkt. Doch daar zijn nu eenmaal menschen, die humor niet verstaan, en Rosegger heeft dit meer dan eens ondervonden.

Voor hem heeft de religie van der jeugd af aan een bestanddeel van zijn leven uitgemaakt. Hij heeft haar steeds bewaard en gekweekt in de vormen, waarin zij tot den Bauernbube kwam, ook toen juister inzicht en breeder opvatting, zou men misschien moeten zeggen, door die vormen niet meer werden gedekt. Hij heeft de religie als bestanddeel van het volksleven evenzoo steeds liefgehad en gevoed. Hij is inderdaad menigmaal als godsdienstig leekepreeker opgetreden, en predikers van professie kunnen in dat opzicht van hem leeren. Kan hij in

zeker en zin goed-katholiek genoemd worden, dan is dit waar alléén in deze beteekenis, dat hij de religie opgenomen en bewaard heeft in den vorm dien de Roomsche Kerk hem aanbod. Doch ook hier is een voorbehoud dat van beteekenis is.

In 1901 verscheen Rosegger's boek, dat hij *Mein Himmelreich* noemt. 't Bevat een reeks beschouwingen en verhalen, die uitsluitend op onderwerpen van godsdienstigen aard betrekking hebben. Door al wat met de religieuze vraagstukken en met de daardoor in Oostenrijk gewekte beweging in verband staat schijnt hij den laatsten tijd zeer in beslag te worden genomen. Er is althans weder een boek van hem van soortgelijken aard als *Mein Himmelreich* aangekondigd. ¹

In dit laatste komt een hoofdstuk voor: *Los von Rom?* 't Begint met de herinnering aan den tijd der onfeilbaarheidsverklaring van den Paus, toen Ludwig Anzengruber, dien ik in verband met Rosegger reeds een en andermaal heb genoemd, zeide: „Na, des Bissels wegen, da! Wenn man schon neunundneunzig Pfund glaubt, warum nicht gleich den ganzen Centner”.

„Das stimmt”, zegt Rosegger. „Und stimmt doch nicht ganz, wenigstens bei mir nicht” laat hij er op volgen. En dan beschrijft hij zijn verhouding tot het „katholieke geloof” aldus:

„Ik geloof van ganscher harte alles wat de katholieke kerk mij van Christus' Evangelie te gelooven voorstelt. Ik eer den katholieken cultus in zoover hij mij sticht, verheft, reine aandoeningen in mij voedt; ik eer de sacramenten, omdat ik er de hooge idee des Christendoms in veraanschouwt mag zien. Ik eer de kerkgeboden, wijl ze bestemd zijn ons van het wereldsche los te maken en het goddelijke nader te brengen. Ik geloof de leer der Drieëenheid, van den maagdelijken staat der Moeder van den Messias, van de wonderen van Christus' opstanding,

¹ Het *Berl. Tageblatt* schreef voor korten tijd van Rosegger te hebben vernomen, dat in den herfst van dit jaar een „Jesus-Buch” van zijne hand zal verschijnen. „Eine Darstellung der Menschen- und Gottesgestalt Jesu, wie sie in mir lebt, umgeben von anderen biblischen Gestalten, die hübsch realistisch zum Vorschein kommen sollen.”

als het mij geoorloofd is sie so symbolisch zu nehmen, dasz sie meine Auffassung und meinem Herzen nahekommt. En ik erbaar in dit geloof de genade eener groote gelukzaligheid."

Men zal toestemmen dat het onmiddellijk aan den laatsten volzin voorafgaande van beteekenis is. Maar van beteekenis voor zijn verhouding tot de Kerk is wat hij op de meegedeelde woorden laat volgen :

„Moet ik echter gelooven, dat de Paus in alle religieuse en kerkelijke aangelegenheden zoo onfeilbaar is als God zelf, en dat de Paus, op grond dezer onfeilbaarheid, voor zich van alle vorsten en volkeren der aarde in geestelijke dingen onvoorwaardelijke gehoorzaamheid mag opeischen, en moet ik gelooven, dat de mensch alleen in deze Roomsche-Katholieke Kerk kan zalig worden en dat buiten haar alle menschen, hoe edel en goed ze ook zijn, moeten verloren gaan — dan is dit het honderdste pond dat ik niet kan dragen. Und in dem man dieses aufgedrungene hundertste Pfund unwillig abwirft, kann es leicht vorkommen, dasz auch etliche andere Pfunde mitpurzeln."

Dat hij op deze wijze noch aan radicalen, noch aan clericalen voldoet, is te begrijpen. Doch ook hier geeft hij zich zooals hij is, en zoo ook behoort men hem te nemen. Redenen noch van kerkelijke noch van nationale politiek kunnen hem overhalen in de beweging een ander standpunt in te nemen. Hij begrijpt haar nationale beteekenis tegenover de macht van „over de bergen" die zich hier laat gelden; hij deelt het verzet ertegen voorzoover het hem bijv. een dikwerf uitgesproken ergernis is, dat bij den cultus de Deutsche taal niet is toegelaten. Dat de politiek er in betrokken wordt, kan hij zich verklaren, wijl de Kerk zelve een politieke instelling is geworden. Maar wat aan de beweging een religieuse beteekenis geeft is het toenemend besef, meent hij, dat de Kerk den Catechismus in plaats van het Evangelie heeft gesteld. Onvermoeid is hij in de aansporing, dat men de Evangelien ter hand neme. 't Is hem een ergernis, als een doctor, die twintig jaar geleden de schoolbanken vaar-

wel zei en „in schönggeistigen Kreisen eine tonangebende Rolle spielt”, van de Bergrede niets anders weet, dan dat Jezus bij die gelegenheid aan Petrus de sleutelen des hemelrijks zou hebben ter hand gesteld met de woorden: „gij zijt mijn geliefde zoon in wien ik mijn welbehagen heb. Paus zult gij worden!” of een taalleeraar, die het in gezelschap druk heeft over „Kirchenpolitik”, verklaart dat het Nieuwe Testament het laatste der vijf boeken van Mozes is. Men leere het volk den Bijbel kennen, het nieuwe Testament; want dat de Protestanten zich zoozeer beijveren om met de oude Hebreërs den Christus te bewijzen, is hem ook niet naar den zin. Een teekenaar in *Jugend* heeft het vorig jaar, toen Rosegger zijn zestigsten geboortedag vierde, hem een schildering in kleuren-druk gewijd, waarop hij een liefelijk alpenlandschap te aanschouwen geeft: een weide met grazend vee tegen de zonnige berghelling, en op den drinkbak, waarin de bron uitwelt, ziet men Rosegger zitten, met Jezus in gemeenzaam en eerbiedig gesprek. De teekenaar heeft daarin weergegeven den indruk, dien Rosegger te midden der godsdienstige beroeringen onder zijn volk inderdaad maakt. Ik erken menige uitspraak bij hem gelezen te hebben, waarbij den filosofen en theologen van professie de haren, voorzoover zij die te midden der bepeinzing van diepzinnige vraagstukken en onvereenigbare controversen hebben behouden, wel moeten te berge rijzen. Wanneer Rosegger, om iets te noemen, schrijft: somtijds vraagt men of de bijbel dan wel met den tegenwoordigen stand der natuurwetenschap overeenkomt — laat hij er op volgen: „Natuurlijk immers! „Nur musz man nicht just den starren Buchstaben, vielmehr den lebendigen Geist zu erkennen suchen. Dann wird alles einheitlich und göttlich: Wissen und Glauben, Erde und Himmel.” Op deze wijze — meesmuilt men licht — worden weten en geloof, aarde en hemel op wel wat zonderlinge wijze tot één gemaakt; wat trouwens niet alleen in de verte, in Oostenrijk of elders buiten ons land, geschiedt. Wanneer hij op een andere plaats verklaart dat zijn

opvatting van het evangelie hem niet verhindert de moeder Gods te vereeren, en de heiligen, en ter biecht te gaan, of de mis bij te wonen, en evenmin een arme evangelische gemeente aan een kerkgebouw te helpen, gelijk hij zich voor den bouw eener evangelische kerk te Mürzzuschlag beijverde, dan is daarin voor ons Nederlanders wel iets ongewoons. In *Mein Himmelreich* komt voor het verhaal van een Roomsche gemeente die evangelisch werd en, terwijl zij een jongen predikant aan haar hoofd roept, laat zij den ouden pastoor in haar midden blijven, om hun die niet mede overgingen, de zeer kleine minderheid, zijn diensten te bewijzen en laat zij hem dat deel van haar kerkgebouw, waar zich de kapel van Onze Lieve Vrouw bevindt, om er de mis te bedienen voor wie dit wenschen. Van zoo iets hebben wij in ons goede land geen begrip. Wie minder om den lederen zak geeft dan om den wijn, kan zich, meent Rosegger, hiermede troosten, dat het evangelie ten slotte in alle christelijke kerken te vinden is — en hier en daar ook buiten de kerken — een latitudinarisme dat in een land waar confessie tegenover confessie staat, en wie er geene heeft zich beijvert er eene te maken, velen bedenkelijk zal voorkomen.

Maar daartegenover: „God beware ons,” roept hij uit, „voor de thans weer dreigende *mode* van religieus te zijn. Het mode-christendom heeft de bron des heils reeds zoo dikwijls met zand verstopt, dat men het wel op prijs mag stellen, wanneer de menschen vrijmoedig zeggen wat zij meenen. Een redelijk atheïst is toch voor God duizendmaal meer waard dan een schijnvrome Christen.” Misschien zijn we ook hier te lande aan zulk een waarschuwing toe.

Deze leekebroeder zegt voortreffelijke dingen. De vroomheid draagt voor hem als voor zijn geestverwant in het Noorden, Gustav Frenssen, voor alles de kenteekenen van Deemoed en Vertrouwen. Als zoodanig vertoont zij zich in hem en wordt zij door hem met verkwikkende warmte aangewezen als een kostelijke zaak. Hij zou haar willen opgenomen zien in het volksleven....

Dit schrijf ik van Rosegger neder, terwijl in ons land en elders....

Men zou kunnen meenen dat de godsdienst, met name de christelijke; bestemd ware allen te vereenigen, die deelnemen aan de verheffing van het sociale leven en de bestrijding van sociale nooden. In stee daarvan schijnt het wel dat het er in den socialen strijd op wordt aangelegd, wat in den godsdienst verdeelt, toe te spitsen en te verscherpen.

In *Das Ewige Licht* verhaalt de brave pastoor in zijn dagboek van een droom dien hij had. Hij zag den Eeuwige op Zijnen troon, en de menschheid ging Hem voorbij.

Mozes kwam voorbij en de Eeuwige vroeg hem:

„Wat hebt gij aan uw volk gegeven?”

„De wet,” luidde het antwoord.

En de Eeuwige vroeg:

„Wat heeft uw volk van haar gemaakt?”

„De zonde,” antwoordde Mozes.

Karel de Groote kwam voorbij, en de Eeuwige vroeg:

„Wat hebt gij aan uw volk gegeven?”

„Het altaar,” was het antwoord.

„Wat heeft het er van gemaakt?”

„Een hoop houts.”

Napoleon kwam voorbij.

„Wat hebt ge aan uw volk gegeven?”

„Den roem.”

„Wat heeft het ervan gemaakt?”

„De schande.”

Toen kwam de Christus voorbij. En de Eeuwige vroeg hem:

„Wat hebt gij der wereld gebracht?”

„Den vrede,” was het antwoord.

„Wat heeft de wereld er van gemaakt?”

De Christus antwoordde niet. Hij sloeg de doorboorde handen voor het gelaat, en weende.

WYCKS leerlingen, mede door hem het beste bezit, waarvoor ik dankbaarheid verschuldigd ben aan mijne Leermeesters, heeft ten slotte de tweede overweging doen triumfeeren.

Moge mijn arbeid eene niet al te onbruikbare bijdrage zijn tot de geschiedenis der Nederlandsche beschaving in de tweede helft der negentiende eeuw!

Amsterdam, 6 Maart 1904

P. H. RITTER.

INHOUD

	Blz.
HOOFDSTUK I. Biographie.....	43
HOOFDSTUK II. Philosophie.....	56
HOOFDSTUK III. Psychologie.....	88
HOOFDSTUK IV. Secundaire Psychologie.....	105
HOOFDSTUK V. Openbaar optreden.....	119
Aphorismen uit VAN DER WYCKS werken... .	125
Bibliographie.....	133
Facsimile van een brief, naar aanleiding van het ver- scheiden van JACQUES PERK door VAN DER WYCK geschreven aan diens Ouders.....	143
Naamregister.....	145

I

BIOGRAPHIE

In den namiddag van Donderdag den 7den Mei 1863 was er onder de studenten van Groningen eene buitengewone beweging. Er werd à l'improviste vergaderd; er werd staande die vergadering eene Commissie benoemd met eene speciale opdracht; er werden allerwege in de stad ijlboden uitgezonden. Spontaan en vurig, gelijk de jeugd pleegt te handelen, wanneer zij is gekomen onder de bekoring van een machtig woord, werden de maatregelen genomen, noodig om nog den avond van denzelfden dag hulde te brengen aan een jong man, die zoo even als Hoogleeraar intrede had gedaan in de Groningsche academische wereld. De inaugureele oratie had zulk eenen indruk gemaakt op de academische jongelingschap, dat deze besloot denzelfden avond nog den redenaar eene serenade te brengen.¹ Die redenaar, nog maar een zestal weken geleden zijn acht-en-twintigste levensjaar ingegaan, was Bernard Hendrik Cornelis Karel van der Wyck.

Dat een nog zoo jeugdig man gesteld was op eene zoo hooge plaats en zich daarenboven met één slag had meester gemaakt van zijn auditorium, en dit, niettegenstaande zijn

¹ Gron. Stud. Alm. 1864, blz. 95.

rede had geloopt over het afgetrokkenste aller onderwerpen — het was eene zeldzame gebeurtenis. Toch was het niet de eenige merkwaardigheid van dezen dag. De redenaar was hoogleeraar en wijsgeer, én hij droeg eenen adellijken naam — combinatie, die niet dikwijls voorkomt. Noemen wij nog de Geer van Jutfaas, d'Aulnis de Bourouill, de Bosch Kemper en Six, dan heeft Nederland, vergissen wij ons niet, in de laatste eeuw geen andere professoren aan den adel te danken gehad. En evenmin heeft die stand, overigens zoo rijk aan staatslieden, magistraats-personen, rechtsgeleerden en officieren, vele filosofen aan de menschheid geschonken.

Het geslacht Van der Wyck is zeer oud. Reeds in 1210 vindt men een Hendrik Van der Wyck vermeld.¹ De naam is waarschijnlijk ontleend aan een slot Wyck, aan de familie toebehoorend en in Munsterland, niet ver van Lunen gelegen. Reeds vroeg omhelsden zij het Protestantisme. Dr Johan Van der Wyck, de beroemde Syndicus van Bremen, later van Munster, (? tot 1534), is in de geschiedenis van Westfalen bekend. Hij was de vriend van Reuchlin, dien hij te Rome verdedigde, een ijverig Lutheraan, die bij het verlaten van het belegerde Munster gevangen werd genomen, op last van den Bisschop onverhoord werd onthoofd en onder den wal van het slot Horstmar begraven. Herman van der Wyck, (1563—1651) was Voogd van Nede, maar het is meer dan waarschijnlijk, dat verscheidene leden der familie reeds geruimen tijd vóór hem zich in Gelderland en Overijsel hadden gevestigd. Tot Caspar van der Wyck, die in het begin der 15de eeuw leefde, klimt de stamlijst van het geslacht regelmatig op. Professor Van der Wyck stamt in rechte lijn van hem af en bestaat hem in den elfden graad.²

¹ Genealogie van het adellijk geslacht Van der Wyck, opgemaakt door Jhr. A. L. F. T. Van der Wyck, Officier der Infanterie. 1875.

² Caspar.

I. Heydenrich.

II. Engelbert, Drost te Rheda, † 1578.

Behalve genoemden Doctor Johan vinden wij in het geslacht geen leden, die zich met wijsbegeerte of daaraan verwante vraagstukken hebben bezig gehouden. De meesten bekleedden hooge waardigheden in regeering en leger, gelijk ons vaderland ook in onzen tijd aan het geslacht een Gouverneur-Generaal van Oost-Indië, een Lid van den Raad van State en hoofdofficieren te danken heeft.

Kennelijk is Van der Wyck zijn wijsgeerige ader verschuldigd aan zijne Moeder, Henriette Van Hemert, kleindochter van Paulus Van Hemert, den beroemden Kantiaan, die van 1790 tot 1796 te Amsterdam Hoogleeraar was aan het Seminarium der Remonstranten. In een nog bestaand handschrift van dezen, getiteld *Aanteekeningen betrekkelijk Mij en mijne Famille*, vinden wij vermeld:

Blz. 5 — „22 Juny 1787 beviel mijne vrouw van een zoon; 18 dagen daarna werd dit Kind, op mijn Buitenverblijf aan 't zoogenaamde Nieuwe Werk ¹, bij de stad, door Korn. van Rossum, remonstr. Pred. te Rotterdam, gedoopt met den naam Kornelis Karel.”

Blz. 13 — „28 November 1809 trouwde mijn zoon Kornelis Karel te Antwerpen met Suzanna Elisabeth Van Lidt de Jeude. De Jonggetrouwden kwamen den 8 Januarij 1810 bij mij te Amsterdam logeeren, en betrokken 1 Mey deszelfden jaars het door hun gehuurde huis.”

III. Heinrich, Erbman der stad Munster, † 1586.

IV. Herman, Voogd van Nede, geb. te St. Viet, 1563—1651.

V. Derk, 1616—1650.

VI. Johannes, Ontvanger-Generaal van Salland, 1645—1724.

VII. Mr. Berend Hendrik, Rechter van Delden, 1692—1732.

VIII. Jacob, Oud Raad van Justitie te Batavia, 1726—1790.

IX. Berend Hendrik, 1753—1834.

X. Frederik Hendrik Gerrit Jan, Kapitein der Infanterie, 1795—1870.

XI. Dr. Bernard Hendrik Cornelis Karel, Hoogleeraar in de Wijsbegeerte geb. te Gorinchem, 30 Maart 1836.

¹ Van Hemert woonde toen te Rotterdam, waar hij van 13 Februari 1785 tot 12 September 1787 bij de Collegianten predikte.

„28 Januarij 1811, beviel mijne Schoondochter van eene welgeschapene Dochter, die bij den doopden naam ontving van Henriette.”

Deze Henriette werd de Moeder van Professor Van der Wyck. Zij trad den 25^{en} Juni 1835 in het huwelijk met Frederik Hendrik Gerrit Jan Van der Wyck. Uit dit huwelijk werden drie zonen geboren en eene dochter. De oudste zoon, de latere Hoogleeraar, ontving vier voornamen: Bernard Hendrik, de twee namen, die de eeuwen door bijna regelmatig in het geslacht voorkomen, naar zijn grootvader van vaders-, Cornelis Karel naar zijn grootvader van moederszijde.

Van der Wycks Vader is in de Nederlandsche krijgsgeschiedenis met groote eer bekend. In 1815 trad hij in dienst bij de vrijwillige Jagers van Overijssel², klom door alle graden op tot den rang van officier, maakte in 1815 in de Nederlanden en in Frankrijk, in 1830 in België, verschillende veldtochten mede, en staat aan ons Departement van Oorlog aangeteekend, als gedurende het beleg van de Citadel van Antwerpen, „bijzonder uitmuntende.” Den 29^{en} December 1832 werd hij door de Franschen gevangen genomen en naar Frankrijk gevoerd, uit welke gevangenschap hij in Juni 1835 terugkeerde. Wegens zijn gedrag op de Citadel werd hij gedecoreerd met de Militaire Willemsorde; wegens lichaamslijden in 1842 als kapitein gepensionneerd. Naast de Militaire Willemsorde sierden het Waterlookruis, het Metalen Kruis en de Medaille voor de Citadel van Antwerpen zijn borst.

Gelijk wij zeiden, werden behalve Bernard Hendrik Cornelis Karel uit dit huwelijk nog drie kinderen geboren: een zoon, die slechts eenige weken oud werd; eene dochter, die later trouwde met Dr Van Leeuwen, Predikant in Nederlandsch Indië en een zoon, naar Grootvader Van Hemert: Cornelis Karel geheeten, die thans in den rang van Kolonel

¹ Hij was nl. te Kampen geboren.

als Commandant van het 3e Regiment Infanterie in het Nederlandsche Leger dient.

Op verschillende plaatsen hebben de Ouders gewoond: langen tijd te Gorinchem, waar de oudste drie kinderen geboren zijn; te Heusden, waar de jongste zoon ter wereld kwam; het laatst te Utrecht, waar de Vader in 1870 overleed. Opzoomer sprak aan zijn graf.

Opzoomer en zijn Vader — naast zijne Moeder en naast haar, die later de gezellin zou worden zijns levens, heeft Van der Wyck deze twee het diepst vereerd. Zijn vader, drager dier ridderlijke deugden, door hemzelf immer betracht en in anderen geëerd: angstvallige vrees om de waarde van anderen te verkleinen en fierheid, die van de menschen voor zichzelf niet anders vraagt dan recht; — Opzoomer, den Leermeester, eenmaal zijn ideaal, tot op den dag van heden het voorwerp zijner eerbiedige dankbaarheid.

Gelijk bij allen, die in de diepte leven, staat ook bij Van der Wyck aan den aanvang van zijn bewust bestaan: de piëteit. Toespraken aan het einde eener oratie zijn in den regel beleefdheidsvormen, gemeend voorzeker, maar toch beleefdheidsvormen. Maar in de woorden, in aantal weinig, van toon sober, waarmede Van der Wyck op dien 7^{en} Mei 1863 zijn Vader en zijn Opzoomer toesprak, trilde zulk eene innigheid, zulk een betoomd enthousiasme, dat zich alleen reeds uit die toespraken verklaren laat, hoe de geestdrift der studenten tot zulk een spanning kwam. Zelfs Land, die gemoedsuitingen niet genegen was, heeft in eene, nog wel gemelijk geschreven, critiek op de Oratie zich aan de bekoring dier toespraken niet kunnen onttrekken.¹

Den 30^{en} Maart 1836 werd Van der Wyck te Gorinchem geboren. Hij doorliep te Heusden, waar het gezin vervolgens woonde, de Fransche school van den Heer Seret; daarna de Latijnsche van Ds Pape aldaar; bezocht toen de kostschool

¹ *Godgeleerde Bijdragen*, 1863, blz. 547 vgg.

van den Heer Gerth van Wijk te Wijk-bij-Duurstede en eindelijk het gymnasium te Utrecht. In 1855 werd hij als student aan de Utrechtsche Hoogeschool ingeschreven. Zijne ouders woonden toen mede te Utrecht. En nu kunnen wij Van der Wycks jeugd beter dan door een verhaal, dat zich tot kleinheden uitstrekt, door de woorden leeren kennen, in de Oratie door hem tot zijn afwezigen Vader gericht. Hier zijn ze.¹

„Een woord voor U, mijn grijze Vader! o, Ik weet het, Uw oog zou stralen van vreugde en trots, indien Gij nu tegenover mij zat. En ik zou er mij op beroemen, Uw zoon te zijn. Als zeventienjarig jongeling stondt Gij reeds in het vuur bij Waterloo; Antwerpens Citadel is van Uwe trouw aan Vaderland en Vorst getuige geweest. Toen in den bloei des levens Uwe gezondheid was geknakt en Uwe loopbaan gestremd, bracht Gij al Uwe zorgen op de toekomst Uwer kinderen over. Nog heugt mij de tijd, dat Gij mijne eerste schreden op het veld der menschelijke kennis richttet. De zaden van deugd en vroomheid, door U en mijne lieve Moeder in mijn jeugdig hart gestrooid, zullen eeuwig vruchten dragen. De Hemel zij gedankt, die mij zulke Ouders schonk. Liefelijk en onbewolkt neige Uw beider levenszon ter westerkimme.”

Na eene jeugd, waarvan deze woorden eene voorstelling kunnen wekken, kwam Van der Wyck op negentienjarigen leeftijd aan de Utrechtsche Hoogeschool. Van den geest, die daar in het tijdvak: 1854 tot 1860 heerschte, bezitten wij eene voortreffelijke beschrijving van Van Loenen Martinet, in zijn levensbericht van Dr M. A. N. Rovers.² „In de Professoren der Theologische Faculteit vonden de jongelieden geen bezielende voorgangers en leidlieden. Bouman was geweldig latinist, Ter Haar als dichter en schrijver van „De Kerkhervorming” gelieft, Vinke uitnemend prediker. Maar geen

¹ Oratie, blz. 56 vgg.

² Levensberichten der Afgestorven Medeleden van de Mij der Ned. Lett. te Leiden, 1902, blz. 235 en vgg.

van drieën was een meester in de hun toevertrouwde vakken — persoonlijke invloed ging daarenboven van geen van drieën uit. Buiten hen om maakten vele theologen zich voor hunne examens gereed, met of zonder repetitor. Van nieuwe uitzichten of inzichten in de theologische wetenschap, als waarvan in Groningen en Leiden werd vernomen, viel in Utrecht niets te bespeuren. Er heerschte eene traditioneele, zwoele, loom-makende, neerdrukkende gemoedelijkheid. Geen wonder, dat sommigen althans een jaar lang deze atmosfeer ontvluchtten en te Leiden Scholten gingen hooren; dat wie te Utrecht bleven, hospiteerden bij Donders of Mulder, en dat allen geketend werden door de welsprekendheid van CORNELIS WILHELMUS OPZOOMER.”

Het zij niet al te onbescheiden uit het stuk van Van Loenen Martinet nog eene bladzijde ¹ over te schrijven. Zij werpt een helder licht op hetgeen eene halve eeuw geleden daar in Utrecht gebeurde, en verdient beter lot dan met zooveel ander schoons te worden begraven in de jaargangen der „Levensberichten”. Daarenboven: wij hebben haar noodig, nu wij de wordingsgeschiedenis te beschrijven hebben van een der meest beroemde van Opzoomers leerlingen.

„De jonge, aanstaande theologen.” — zoo schrijft Van Loenen Martinet — „werden door een soort van huivering bevangen, als zij voor het eerst de college-kamer van den befaamden man — Opzoomer — betraden. Het heugt mij nog zoo goed, in welk een angstige spanning, met een gevoel, bijkans van aan iets misdadigs deel te nemen, wij van de uitrafeling der dusgenaamde „bewijzen voor het bestaan van God” getuigen waren. Het ontologisch, het physico-teleologisch bewijs viel uiteen, en welk ander er mocht zijn, het was niet bestand tegen het logisch proces, waaraan het werd blootgesteld. Hoe sidderden de jonge, vrome harten, die het aanzagen. Men

1. Blz. 238.

was gekomen met het devotelijk aangenomen geloof, dat er een God was. Men had naar bewijzen nooit gevraagd. Doch nu het bleek, dat ze gegeven waren, en dat ze op de keper bezien geen van allen bestaanbaar, laat staan afdoend, waren — kon men nu nog het bestaan van God aannemen? Maar daarna — daarna wist Opzoomer het bestaan van God óp te tooveren uit de „kenbron van het godsdienstig gevoel"! En dan — welk een opluchting, welk een verruiming! En de planken vloer der zaal op de eerste verdieping van het bouwvallig gebouw aan het einde van de Lange Nieuwstraat, waar Opzoomer college hield, daverde van het blijde voetgetrappel, dat de ontspanning te kennen gaf, zoodat de ruiten rinkinkten en de kachel met het oude haardstel mede rammelden van de algemeene ontroering. Daar was toch iets verkwikkends en stalends in het bewustzijn van een groote vraag, die de denkers had bezig gehouden, onder de oogen te hebben durven zien. Het was de aanraking met den tijdgeest, die werd gevoeld, en iets werd er bespeurd van een worsteling der geesten, waarvan de Utrechtsche grachten geen zweem van besef hadden en die op de colleges der theologische professoren geen enkele emotie placht wakker te roepen."

Er waren in dien tijd afzonderlijke studenten-gezelschappen, aan vakstudie gewijd. Zoo was er een gezelschap: Calliope, met naast de theologische eene litteraire en eene juridische sectie, die hare eigene samenkomsten hadden en van tijd tot tijd in eene algemeene vergadering bijeen kwamen. Elke sectie had een „moderator", die de studiën leidde. Als moderatoren van die dagen noemt Van Loenen Martinet: Dr. A. W. Bronsveld, Mr. J. J. van Geuns, Mr. E. H. Karsten, Van der Wyck, toen reeds huisvriend van Opzoomer, „groot in wijsbegeerte" en Dr. van Leeuwen, bijgenaamd: de Tubinger, door wien den jongen theologen de Tubinger richting werd onthuld, voor eenige jaren als predikant in Indië overleden, en di n wij reeds als den lateren schoonbroeder van Van der Wyck hebben ontmoet.

Van der Wyck volgde ook de colleges van Buys Ballot en Ackersdijk, maar de wijsbegeerte, maar het onderwijs van Opzoomer, had zijn hart.

De jaren tusschen '55 en '63, de jaren dus tusschen Van der Wycks aankomst als student te Utrecht en die als hoogleeraar te Groningen, begrenzen de eerste periode van zijn wetenschappelijk leven; periode, waarin hij ook reeds door gepubliceerden arbeid blijken gaf van zijn kracht en van zijn richting. Reeds als student van het derde jaar, in 1858, besprak hij in de *Godgeleerde Bijdragen* Hoekstra's boek over *Vrijheid in verband met zelfbewustheid en zonde*; in 1859 in Tiele's orgaan: *De teekenen des Tijds* Opzoomers werken: *Wetenschap en Wijsbegeerte* en *De waarheid en hare kenbronnen*; in 1860 *De anti-revolutionnaire staatsleer* van D. Koorders; in 1861 leverde hij een opstel: „Twee schrijvers over den Pascha-strijd” naar aanleiding van boeken van Hilgenfeld en Dr A. H. C. van Leeuwen, mede in de *Godgeleerde Bijdragen*; in hetzelfde jaar in de *Wetenschappelijke Bladen* een stuk: „La crise religieuse en Hollande” naar aanleiding van *Souvenirs et impressions* van Chantepie de la Saussaye; een opstel over *Renan in Syrië* en een over H. Langs *Proeve eener geloofsleer voor denkende Christenen*. Bovendien mengde hij zich, schrijvend onder het pseudoniem: „Wallon” in een strijd, dien zekere Anastasio met Opzoomer en Pierson voerde over het empirisme. Van der Wyck koos Piersons partij en deed zich als vurig aanhanger van Opzoomers wijsbegeerte kennen. Het heeft dan ook niemand bevreemd, dat, toen in 1863 te Groningen de Hoogleeraar in de Wijsbegeerte de Greuve¹ aftrad, Van der Wyck

¹ Fredericus Christianus de Greuve, 1792—1863, was de zoon van een kostschoolhouder te Amsterdam; werd pastoor te Nieuwendam; was een van de eerste drie Hoogleeraren van het door Koning Willem I te Leuven opgericht Collegium Philosophicum; nam in '30 de wijk naar het Noorden; werd toen benoemd te Groningen; bestreed Ph. Van Heusde en Strauss; schreef een „Redeneerkunde” en was de anonieme schrijver van de brochure: „Aan den Napluiser van Prof. Opzoomers redevoering”.

door Opzoomers invloed den Koning werd voorgedragen als diens opvolger.

Het stond tusschen hem en Allard Pierson. Pierson was ook leerling van Opzoomer, ook wijsgeer van aanleg, maar daarenboven vijf jaren ouder dan Van der Wyck. In 1855, toen Van der Wyck als student aan de Academie kwam, promoveerde Pierson; in '63 had deze dat eerbiedwaardig 31-tal opstellen, boeken en brochures reeds geschreven, welks titels men vinden kan in Nabers boek ¹ en dat hem toen reeds had doen kennen als een man van groote belofte. Pierson heeft de benoeming niet willen aanvaarden. Aan een verzoek, door zestig Groninger studenten tot hem gericht, om te komen, heeft hij wederstand geboden. Van der Wyck, de jongere, is de Greuves opvolger geworden. En eerst wanneer men het buitengewone enthousiasme, door Van der Wycks oratie gewekt, in dit licht beschouwt, eerst dan ontvangt het zijn volle beteekenis.

Het jaar 1863, het eerste jaar van Van der Wycks openbare loopbaan, was een in alle opzichten heerlijk jaar. De Oratie was den 7^{en} Mei gehouden — de cursus was dus te ver gevorderd om nog vóór de zomervacantie met geregelde colleges te beginnen. De jonge Hoogleeraar besloot dus eenige publieke lessen te geven. Deze openbare lessen zijn even zoo-vele overwinningen geweest. De ruime auditoria van het Academie-gebouw konden de schare niet bevatten. ² Meer dan veertig jaren vermochten niet de herinnering aan die wegslepende voordrachten uit te wisschen. ³

Maar nog van andere zijden kwam erkenning van Van der Wycks verdiensten. De „Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen” had als prijsvraag uitgeschreven

¹ Allard Pierson herdacht door S. A. Naber, blz. 287 vgg.

² Gron. Stud. Alm. 1864, blz. 95.

³ Prof. Dr. A. H. G. P. Van den Es, toendertijd — sedert '62 — Conrector te Groningen, verhaalde ons dezer dagen van den diepen indruk, door Van der Wyck door die lessen op zijne toehoorders gemaakt.

een werk over „Mr Johannes Kinker als wijsgeer”. In hare vergadering van 1863 werd een antwoord op die vraag door haar met goud bekroond, en dit antwoord bleek te zijn geleverd door Van der Wyck. Het werk verscheen het volgend jaar in druk, en nog in datzelfde jaar '64 zag een tweede druk het licht. Middelerwijl maakte de Oratie in klimmende mate de belangstelling gaande. Viermalen moest zij worden gedrukt. Opzomer juichte. Men moet hem persoonlijk gekend hebben, hem hebben bijgewoond wanneer het zijn vrienden goed ging, om zich te kunnen voorstellen, hoe hij genoot in den opgang van zijn geliefden leerling.

De bekroning van de beantwoording der prijsvraag werd gevolgd door eene andere. Van der Wyck werd door den Senaat der Utrechtsche Hoogeschool honoris causa benoemd tot Doctor in de Letteren.

Het jaar 1863 is in Van der Wycks leven één zegetocht geweest. Vergoed door de academische jongelingschap; de beschaafde mannen en vrouwen van de stad zijner inwoning om zich verzamelend door de macht van zijn woord; met goud bekroond door een van 's lands geëerdste wetenschappelijke lichamen; zijn eerste rede herdrukt ziende en wederom herdrukt; op voordracht van een geliefd leermeester door de eigen Alma Mater verheven in den doctorsgraad — wat zou een jong man van zeven-en-twintig jaar nog meer kunnen wenschen? Het ééne, dat een jong man van zeven-en-twintig jaar nog meer zou kunnen wenschen, ook dat ééne viel Van der Wyck in datzelfde jaar '63 ten deel. Den 3^{en} December mocht hij in den echt treden met Maria Wibina, de een-en-twintigjarige dochter van den Groninger Hoogleraar Muurling. Aan deze echtverbintenis dankt Van der Wyck tot op den dag van heden het geluk zijns levens.

Toen in den winter van 1874 op '75, in eene huishoudelijke vergadering van den Protestantenvond te 's Gravenhage eene voordracht was gehouden, rees de hooge gestalte op van den

zeventigjarigen Muurling.¹ Naar aanleiding van het gesprokene teekende hij in eene improvisatie, die een uur duurde, en welke allen, die met schrijver dezès haar hebben gehoord, zich nog moeten herinneren, het ideaal van het huiselijk leven. Hoe van den maaltijd, van het vermaak in den huiselijken kring, van het gesprek, hoe van het leven in onze woning een kunstwerk te maken is; hoe alles, wat zinnelijk is, hooge beteekenis erlangt, zoodra het maar gedragen wordt door iets geestelijks — het werd ons voorgehouden in woorden en beelden, waaraan de voortreffelijke stukken van Drummond herinneren. In eene beschrijving van nog levenden kan het onbescheidenheid worden, te zeer af te dalen in der beschrevenen huiselijk leven. Maar eene biographie van Van der Wyck zou al te incompleet zijn, werd er niet in vermeld, dat Muurlings dochter de schets van een geadeld huiselijk leven, door haren Vader dien avond in Diligentia te 's Gravenhage voorgedragen, van haren huwelijksdag af heeft gemaakt tot werkelijkheid. Daarenboven: dit neer te schrijven is neerschrijven wat opeenvolgenden studentengeslachten door ervaring bekend is geworden. De gastvrije woning, de geëleveerde conversatie, de divinatie der gastvrouw voor wat er omgaat in het gemoed der academische jeugd — allen zijn deze dingen bekend. En Van der Wyck heeft in Muurlings dochter ontvangen: een raad en een steun in het leven, eene gade, die haar vreugde vindt in den roem van haren man, zijn huis vervullend met blijdschap, het verheffend tot een tempel voor zijn leerlingen en vrienden.

Zeven-en-twintig jaar heeft Van der Wyck de Groningsche Universiteit gediend. Toen in 1890 Opzoomer aftrad, lag het voor de hand, dat hij diens plaats zou innemen. Zoo is het ook geschied. Sedert dat jaar wordt te Utrecht de wijsbegeerte door Van der Wyck vertegenwoordigd.

Met deze weinige woorden is zijn uitwendige levensgeschie-

¹ Na zijn aftreden had Prof Muurling zich in de Residentie gevestigd.

denis verhaald. Volledigheidshalve worde hieraan toegevoegd, dat zijn arbeid is gewaardeerd door landgenoot en vreemdeling. Zeer jong, in 1869, op drie-en-dertigjarigen leeftijd dus, werd hij Lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen; in 1884 Doctor of Laws bij de Universiteit te Edinburg. De Koning benoemde hem tot Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw. Van 1878 tot 1879 was hij Rector-Magnificus. Met enthousiasme werd in 1888 zijn vijf-en-twintigjarig professoraat herdacht. Vrienden en leerlingen hebben hem den 7^{en} Mei van het vorige jaar willen herinneren, dat hij toen veertig jaren de toga had gedragen — maar Van der Wyck heeft dat vriendelijk afgewezen. Het was nu geen tijd voor feestvreugde, zoo sprak hij. Zijn voor recht en gerechtigheid gloeiend gemoed ging te diep gebogen onder de triomfen, in Zuid-Afrika gevierd door ten hemel schreiend onrecht.

II

PHILOSOPHIE

Van der Wycks arbeid wordt gekenmerkt door gestadigheid en regelmaat. Sedert 1858, dus gedurende bijna eene halve eeuw, zijn er jaarlijks van zijne hand gemiddeld twee à drie werken van grooteren of kleineren omvang verschenen. Een jaar, waarin hij niets in het licht zond, behoort tot de uitzonderingen. De lijst zijner publicaties bevat honderd-en-twaalf nummers, bestaande in boeken, brochures, strijdschriften, opstellen, redevoeringen, biographieën, critieken. Zij handelen over filosofie, zielkunde, paedagogiek, ethiek, aesthetiek, politiek en aanverwante onderwerpen. Wie, te midden van dezen rijkdom van geschriften, zich ten opzichte van Van der Wycks wijsgeerigen ontwikkelingsgang oriënteeren wil, neme achtereenvolgens kennis van deze zeven:

1863. De oorsprong en de grenzen der kennis.

1864. Over het ontstaan en de beteekenis van wetenschap en wijsbegeerte.

1865. Openbare brief aan Dr W. Scheffer.

1871. De wijsbegeerte der ervaring verdedigd.

1879. Het raadsel der ervaring.

1890. Nog eens: oorsprong en grenzen der kennis.

1898. Allard Pierson.

Bij de meesten van hen, en misschien wel bij allen, aan wie het menschelijk geslacht het beste te danken heeft, bij wie voorgangers en leidlieden des volks zijn geweest, zijn twee menschen te ontdekken. Zij beginnen met te staan op de schouders van anderen, zij eindigen met zichzelf te worden. Van den tweeden mensch zijn de kiemen in den regel reeds vroeg te bespeuren, en ver strekt zich de nawerking uit van den eersten mensch. Wij nemen dit proces waar bij Calvyn en Luther, bij Scholten en Opzoomer, bij Abraham Kuyper zien wij het en wij ontdekken het ook bij Van der Wyck.

Van der Wyck is begonnen als empirist. Het empirisme is eene bepaalde leer omtrent de wijze, waarop de mensch aan kennis komt. Volgens den empirist komt de inhoud van 's menschen denken uit de ervaring; volgens den rationalist uit het denken zelf. Nevens empirist en rationalist verheft zich dan nog de scepticus, de bereikbaarheid van niet te betwijfelen kennis loochnend. Tegenover deze drie richtingen staat het criticisme, ieder der drie het zijne gevend: den *empirist* toestemmend dat de inhoud der kennis ontleend is aan de ervaring; den *rationalist*, dat zekerheid alleen is toe te kennen aan de, niet uit de ervaring afgeleide, vormen der kennis; den *scepticus*, dat onze kennis niet verder gaat dan kennis van verschijnselen. Kant ¹ gebruikt de termen: empirisme en noölogisme. Hoe meer men bij de beschouwing van den oorsprong der kennis nadruk legt op de ervaring, des te meer is men empirist; hoe meer op den menschelijken geest, des te meer noölogist. Nu zijn er tusschen beiden zoo vele termen, dat er ten opzichte van een wijsgeer dikwijls over gestreden wordt, tot welke van de twee hoofdgroepen hij behoort. Geen noölogist kan het aandeel, dat de ervaring heeft aan onze kennis, ganschelijk loochenen; geen empirist dat van ons denken.

¹ K. d. r. V. (Kants S. W. Ed. Hartenstein, 3er Band, S. 561.)

Van der Wyck begon als empirist, en betoonde zich daarmede den leerling van Opzoomer. In de eerste helft der 19de eeuw was de philosophie aan de Nederlandsche Hoogeschole vertegenwoordigd: te Leiden door den Krausiaan Jan Nieuwenhuis; te Groningen door den Hegeliaan de Greuve; te Utrecht door den Kantiaan Schröder en den Platonist Van Heusde; te Amsterdam door den oriëntalist en psycholoog Roorda. Buiten de Hoogeschole was er gefilosopheerd door de Kantianen Van Hemert, Kinker en Le Roy. Roorda zelf schreef in 1843 in een artikel „Ueber den gegenwärtigen Zustand der Philosophie in den Niederlanden”¹: „dass die Niederländer den Fortschritten der Philosophie in der letzten Periode so wenig Theilnahme geschenkt haben, diese Erscheinung erklärt die Sprache, welche die Philosophie in der letzten Periode geredet hat, hinlänglich.”

Daar trad in 1846 te Utrecht als opvolger van Schröder Opzoomer op. Aanvankelijk Krausiaan, werd hij weldra de woordvoerder van het empirisme, naar het voorbeeld van Comte en Mill de methode aanbevelend der natuurwetenschappen. Opzoomer heeft zelf, in eene redevoering op den dag zijner vijf-en-twintigjarige ambtsbediening², zijn ontwikkelingsgang verhaald. Reeds als student was hij door eigen onderzoek tot de slotsom gekomen, dat de openbaring van God eene openbaring is van den in God verdiepten menschengeest. Nu er geen hooger licht meer schitterde, moest het licht worden ontstoken der wijsbegeerte. En deze kon de kracht eener wereldbeschouwing alleen ontvangen, door de werkelijkheid te bespieden in al haar deelen. Er moest afstand worden gedaan van de bespiegeling. Alleen aan de ervaring had men zich te houden. De ervaring der werkelijkheid was de weg tot weten. Maar wat baat het kennen van den weg, als men de uitgangspunten niet kent? Opzoomer maakte, om

¹ J. H. Fichtes Zeitschrift, Bd. X, S. 124.

² 9 Juni 1871.

die uitgangspunten te leeren kennen, de algemeen menschelijke voorstellingen tot het voorwerp zijner beschouwingen. En dit onderzoek bracht hem tot geheel zelfstandige klassen van voorstellingen, die hem noopten even zoovele, niet meer en niet minder, kenbronnen aan te nemen, waaruit 'smenschen gedachten voortvloeien. Hij kwam langs dien weg tot vijf kenbronnen: de zinnelijke waarneming, het zinnelijk gevoel, het schoonheidsgevoel, het zedelijk gevoel en het godsdienstig gevoel. Wij staan voor een overstroomde landstreek. Door onze zinnelijke waarneming dragen wij kennis van de onstuimige golven, de verwoeste landerijen en woningen; door ons zinnelijk gevoel ervaren wij de onaangename koude en het snerpende van den wind; toch is de indruk, dien wij ontvangen, grootsch, ziehier de werking van ons schoonheidsgevoel; maar ons zedelijk gevoel wekt in ons deernis met de ongelukkigen, die van have en goed beroofd zijn door het water, en onzen eindindruk kunnen wij slechts vertolken door de woorden: almacht en oneindigheid — de stem van ons godsdienstig gevoel.

Deze wijsbegeerte der ervaring staat in het middelpunt van alle wetenschappen. Zij heeft uit de bouwstoffen, waarvan de verschillende wetenschappen haar voorzien, één gebouw te maken, één groote schets van het Heelal in al zijn deelen. Vraagt men of het mogelijk is voor één mensch alle wetenschappen te kennen, dan antwoordt Opzoomer, dat het middelpunt alle stralen evenzeer verbindt als de omtrek het doet, en toch den omvang van den omtrek niet heeft.

Opzoomer was duidelijk. Hij gaf zijn hoorders een gevoel van zekerheid. Was de taak der wijsbegeerte, zooals hij haar beschreef, buitengewoon omvangrijk, die taak wérd omschreven, de hoorder kwam te weten waar hij aan toe was. Daarenboven deelde deze denker zijn stof mede in de schoonste vormen. Helderheid, bepaaldheid en schoonheid — zijn er eigenschappen, waardoor eene voordracht meer zou vermogen te boeien? En bedenkt men nu nog, hoe lichtend deze figuur

zich wel moest afteekenen tegen een achtergrond, zoo grauw als wij hem door Van Loenen Martinet en Roorda hoorden beschrijven, dan is het te begrijpen, dat een jongeling, dorstend naar kennis en vurig van gemoed, mede werd gesleept door zulk een leermeester. Het empirisme, zooals het in het derde kwartaal der vorige eeuw heeft gebloeid, wordt dan ook niet naar Opzoomer alleen genoemd, maar naar meester en leerling beiden — in de geschiedenis der Nederlandsche Wijsbegeerte spreekt men van „*de School van Opzoomer—Van der Wyck*”. En dit ten rechte. Want de leerling heeft het niet bij vereering gelaten. Hij heeft de werken van den Meester in zich opgenomen; hij heeft de ervarings-wijsbegeerte bestudeerd in haar beste vertegenwoordigers; haar verdedigd tegen aanvallen van buiten; haar verrijkt met eigen denken — en eerst toen zij haar volle werking op zijn geest had verricht, is hij verder, is hij zijn eigen weg gegaan.

Reeds als student kondigde hij Opzoomers werken aan en verdedigde hij het empirisme. In het vorige hoofdstuk hebben wij de stukken, waarin dit geschiedde, genoemd. Maar in zijne Oratie liet Van der Wyck het volle werk spelen. Daarin gingen alle registers open. Niet vele oraties worden buiten den kring, voor welken zij bestemd zijn, gelezen. Die van Opzoomer, Donders en Robert Fruin behooren daartoe. Ook die van Van der Wyck. Reeds vermeldden wij, dat zij vier drukken beleefde. Thans, na meer dan veertig jaren, treft nog haar eenvoud van indeeling, haar helderheid van voorstelling, haar veerkracht van gang, de vlucht harer gedachten.

Vurige Spinozisten maken er Kant een verwijt van, dat hij geen kennis genomen heeft van den rationalist Spinoza. Zulk een verwijt ten opzichte van Kant zou men Van der Wyck niet kunnen maken, later in het geheel niet, maar ook reeds in 1863 niet. Opzoomer — het is waar — heeft er nooit een hoofdzaak van gemaakt, zijn leerlingen in te wijden in de systemen der wijsgeeren; maar toen Van der Wyck zijne inaugureele oratie schreef, had hij juist zijn studie over Kinker

voltooid, voor welke studie hij zich langen tijd had moeten verdiepen in Kants werken. Het is voor de kennis van Van der Wycks leven van belang dit op te merken. Zijn empirisme was geharnast. Empirist was hij, maar niet uit onbekendheid met het criticisme.

„De oorsprong en de grenzen der kennis” zoo luidde de titel, en daarmee was Van der Wyck in eens in het hart van de quaestie. In overeenstemming met dien titel was het stuk in twee deelen verdeeld. In den aanvang wordt er de aandacht op gevestigd, dat in de reeks van wijsgeerige vraagstukken het vraagstuk omtrent de krachten van den menschelijken geest de prioriteit heeft. Van der Wyck beroept zich op Locke en Kant. Vroeg Hegel ook al of men dan moet wachten om te water te gaan tot men zwemmen kan, en beweerde Herbart dat men dan de krachten des geestes niet zou kunnen onderzoeken dan na te hebben uitgemaakt of de geest wel bij machte is om den geest te wegen — Van der Wyck antwoordt dat hunne bedenkingen geen doel treffen, daar men het kenvermogen niet wil peilen van zijn inhoud ontdaan.

Locke dan heeft het menschelijk kenvermogen onderzocht, de aangeboren begrippen aangetast, de zinnelijke en innerlijke waarneming als de bronnen onzer voorstellingen aangewezen. De oorsprong van ons weten is de ervaring — eene werkzaamheid, niet der zinnen maar des geestes.

Men weet dat Locke de eigenschappen der dingen heeft onderscheiden in primaire en secundaire. Daar alleen de primaire tot de dingen zelf behooren — volgens Locke nl. — heeft hij hiermede scheiding gemaakt tusschen de dingen in onzen geest en daarbuiten. Het is merkwaardig voor de geschiedenis van Van der Wycks eigen wijsgeerige ontwikkeling, dat wij hem thans reeds daartegen hooren opkomen. „De geheele wereld is mijne voorstelling, niets is mij onmiddellijk gegeven dan de inhoud van mijn bewustzijn” zoo roept hij uit.¹

¹ Blz. 41.

Na Locke wordt Hume geciteerd, Hume, die de geloofs-brieven van het causaliteitsbegrip te vergeefs bij de ervaring had gezocht. De ervaring, zoo redeneert Hume, vertoont slechts opeenvolging van verschijnselen, geen gewrocht worden van het een door het ander. Maar dit wordt door Van der Wyck niet aanvaard: wie zou er aan denken den nacht te beschouwen als oorzaak van den dag? Kant heeft getracht Humes bedenkingen te wederleggen, door te loochenen dat 's menschen weten louter op den grondslag der ervaring rust. In 's menschen weten zijn twee elementen vereenigd: één dat aan de ervaring, één dat aan de inrichting van zijn geest moet worden dank geweten. En de causaliteit behoort tot het laatste, zij is niet *buiten*, zij is *in* den mensch. Van der Wyck aanvaardt deze leer niet. Is het causaliteitsbegrip ontdaan van objectieve geldigheid, de mensch is voor eeuwig van waarheid verstoken. Moeten we de idealiteit van ruimte, tijd en causaliteit aannemen, d. i. moeten wij aannemen dat deze alleen vormen zijn, de eerste twee van onze aanschouwing, de laatste van ons verstand — of, nog anders uitgedrukt, dat zij alleen *in* ons zijn en niet *buiten* ons, dan is de ervaring een phantasmagorie, wat strijdt met het gezond verstand. Maar daarmede is deze leer niet gevonnist. En nu volgt er eene schitterende bladzijde¹, waarin het „gezonde verstand” gegeeseld wordt, eene bladzijde, die als type mag gelden voor den stijl van onzen schrijver. „Deze leer strijdt met het gezond verstand. Maar niemand achte haar daardoor gevonnist. „Het gezond verstand” — zoo gaat hij voort — „is voor den denker geen maatstaf der waarheid. Wat is dat gevierde gezond verstand? Waar zijn zijne brieven van adeldom? Waar zijn zijne titels van onfeilbaarheid? Men toone mij een onbedriegelijk orgaan des geestes, dat gezond verstand mag heeten. Hebt gij wel eene rede, een wil, een gemoed, en daarenboven nog een gezond verstand? Of behooren die alle in de mythologie

¹ Blz. 19.

te huis, zijn het de sylphen en gnomen der metaphysica? Het zoogenaamd gezond verstand is niet anders dan eene reeks van gangbare meeningen, een mengelmoes van waarheid en dwaling, eene loopende munt, welke hieraan waarde ontleent, dat de schare, die de wet niet kent, er het merk harer goedkeuring op drukt. Dat gezond verstand is wat de onnadenkende menigte op een bepaald tijdstip en in een bepaald land voor goed en recht gelieft te houden; het gebiedt den Indiaan zijn vijand te slachten en den tijdgenoot van Copernicus aan den stilstand der zon te gelooven; het deed Voltaire boven Shakespeare schatten; het zingt in verzengde luchtstreken een loflied op de slavernij. De echte wijsgeer beroept zich niet op het gezond verstand." Niemand zal zich verwonderen, dat een redenaar, die zulk oorspronkelijk en van vernuft tintelend proza wist voort te brengen, de beschikking heeft gehad over het oor zijner toehoorders.

Met andere wapenen dan het „gezonde verstand" wil hij dus tegen Kant opkomen. Kant maakt onderscheid tusschen den *vorm* der ervaring, den geest van nature ingeprent, en haar *stof*, tot ons komende van buiten. Maar, zoo vraagde Van der Wyck, hoe zult gij het ronde en het vierkante, het verleden en het heden onderkennen, gij, die met de in u liggende vormen gelijk blijft aan uzelf, indien er niet buiten u eene reden voor die verscheidenheid bestaat?

Maar de rede-waarheden dan, de axiomen? Ook deze zijn gelijk ervarings-waarheden gebonden aan twee voorwaarden: dat er zij een zekere ervaring en een zekere werkelijkheid. Zelfs wat thans een regel voor ons denken is: „gelijke omstandigheden, gelijke verschijnselen", moet uit de natuur worden afgeleid en niet uit den geest. De som der waargenomen gevallen is hier zóó groot, dat indien iemand een eeuwig aardsch leven hopen mocht, men hem zou onderwerpen aan eene geneeskundige kuur. De drang, dien wij in ons bespeuren, iedere groep van feiten onder een algemeen feit saam te vatten, vindt zijn oorsprong in de ervaring. Deze doet ons geloof

hechten aan eenheid in het wereldplan; drijft ons in elke wetenschap langs de ladder van het algemeene, steeds hoger; doet ons het grootsch ideaal der wijsbegeerte schouwen aan den horizon: de kennis van het Heelal als één feit.

Ervaring de bron, ervaring ook de *grens* van het weten. Al onze begrippen, ook die van het noodzakelijke en oneindige, vloeien samen uit bestanddeelen der ervaring — zij is dus van ons weten de grens. Hier doet Van der Wyck een beroep op Kant, die leerde dat de menschelijke kennis het nooit verder brengt dan kennis der verschijnselen. In den aanvang van dit, ons tweede hoofdstuk, wezen wij er op, dat het criticisme aan rationalist, empirist en scepticus, ieder het zijne geeft. De empirist Van der Wyck, die als empirist sceptisch stond tegenover alle speculatie, was dus op twee punten met Kant eenstemmig: vooreerst hierin, dat de inhoud der kennis aan de ervaring is ontleend en ten tweede, dat het den mensch niet gegeven is van nog iets anders dan van verschijnselen kennis te hebben. En Van der Wyck heeft, gelijk we zagen, niet nagelaten op deze tweeledige eenstemmigheid met Kant te wijzen. Evenwel: Kants „verschijnselen” noemt hij „schimmen zonder werkelijkheid”. Maar, en dat is een leemte in de oratie, wát dan de verschijnselen, tot welke de empirist toch ook beperkt is, vooruit hebben op die van Kant, dat wordt in het tweede deel der oratie niet aangetoond. Integendeel, het geeft — en dit zoo helder als glas — een beschrijving van de grenzen van het menschelijk kenvermogen, die genoeg aan Kant doet denken, om er thans reeds de beginselen in te zien van Van der Wycks latere periode. Het is zoo, van de idealiteit van ruimte, tijd en causaliteit wil Van der Wyck nog niets weten. „Wie onder de vaan van het idealisme strijdt” — zoo vernemen wij — „doet ervaring hierdoor ontstaan, dat hetgeen in onzen geest van nature voorhanden is, met een stof, die van buiten komt, verbonden wordt”. Maar dit werd onhoudbaar bevonden. Volgens Van der Wyck is dit ervaring, „dat de geest, voor zoover zijn

krachten reiken, de werkelijkheid gelijk zij hem gegeven is, in zich opneemt, zonder er iets aan toe te doen". Maar wij vernemen toch ook andere dingen. Wij vernemen: ¹ dat onze kennis van het Heelal verschillend zou zijn van die wij thans bezitten, ware de aard onzer zintuigen en de grens van ons zelfbewustzijn anders; dat de gelijktijdigheid der uiteenlopende gewaarwordingen van gezicht, gehoor, gevoel en reuk, het eenige is, wat ons recht geeft ze telkens te verbinden; dat onze gewaarwordingen slechts symbolen zijn van de voorwerpen der buitenwereld; dat zij met deze wellicht niet meer overeenstemmen dan het schriftelijk teeken met het ding, dat er door wordt afgebeeld; dat niemand buiten zichzelf kan slui- pen, ten einde de wereld, zooals zij onafhankelijk van zijne voorstelling is, op het spoor te komen; dat mijn eigen toestand het eenige is, dat mij onmiddellijk is gegeven; dat niemand bij machte is het bestaan der dingen te bewijzen, ook niet door een beroep op de wet der causaliteit, daar deze een deel uitmaakt van de wereld, wier werkelijkheid als geheel juist zou worden gehandhaafd. Al deze uitspraken zijn in hare puntige duidelijkheid even zoo vele bewijzen, dat er reeds in 1863 in Van der Wycks denken nog iets anders aan het werk was dan een zich inwerken in Opzoomers ervaringsphilosophie.

Het stuk werd in de *Godgeleerde Bijdragen* van hetzelfde jaar aangekondigd door Land. ² De toon dezer bespreking was bitter. Vele jaren later heb ik te Leiden Lands onderwijs mogen volgen, en nu ik thans de stukken lees, door hem in 1863 en 1864 geschreven, moet ik belijden daarin mijn hooggeachten Leermeester van 1877 en '78 niet te herkennen. Spruyt heeft in zijn *Levensbericht van Jan Pieter Nicolaas Land* ³ op dit verschil gewezen. „Het lezend publiek” — aldus

¹ Blz. 35 en vgg.

² *Godgeleerde Bijdragen* 1863, blz. 547 vgg.

³ *Jaarboek der K. A. v. W.* 1898.

Spruyt — „moet in die dagen een geheel valschen indruk van hem hebben gekregen. In de werken zijner latere jaren zal men tevergeefs naar scherpe uitdrukkingen zoeken.” Over „de school van Opzoomer—Van der Wyck” heeft Land daarenboven later anders geoordeeld, toen hij haar, — vrucht van zijne studiën over de geschiedenis der Nederlandsche wijsbegeerte — had leeren plaats in de lijst van haar tijd.

Van der Wyck heeft den aanval van Land onbeantwoord gelaten. Alleen op een enkel punt, en dit slechts in het voorbijgaan, heeft hij zich geweerd. Dit is geschied in het volgend jaar, 1864, in een lijvige brochure, *Over het ontstaan en de beteekenis van wetenschap en wijsbegeerte* getiteld, die geheel tegen Land was gericht. Wat was er gebeurd? In 1851 had Opzoomer een handboek der logica uitgegeven, onder den titel: *De weg der wetenschap*. Van dat werkje waren twee drukken verschenen, en nu had Opzoomer in 1863 in plaats van een derden druk, een nieuw werk in het licht gezonden: „*Het wezen der kennis, een leesboek der logica*”. In de *Gids* van Juni '64 verscheen een aankondiging van dit geschrift van Lands pen, onder een titel, die geen twijfel overlaat omtrent het oordeel van den schrijver over Opzoomers arbeid — het artikel droeg als opschrift: „Dienstbare Wijsbegeerte”. Opzoomer zweeg, maar drie maanden later verscheen de brochure van Van der Wyck.

„Het Nederlandsche volk,” aldus Land, „heeft weinig bijval over voor de wijsbegeerte, daar het gesteld is op eerlijke winst, een huiselijken haard en vaste beginselen. De Nederlander verbaast zich over iemand, die in de eerste plaats denker, en eerst daarna welvarend, gezellig, ja godsdienstig verlangt te wezen.” In Nederland waren de toongevers in de geleerde wereld het altijd eens met Van Heusde: „Wij willen geene filosofie op zichzelf. Wij willen bij het filosofieeren eenvoudigheid, goed gezond verstand en daarbij ook voornamelijk goede beginselen, die vooral niet met die onzer godsdienstleer strijden.” Dit was: de wijsbegeerte boeien aan handen en

voeten. Van Heusdes filosofie is echter de rust ingegaan der rechtvaardigen. Men is vrijheid beginnen te eischen voor het verstand en het is Opzoomers groote verdienste, dit vrijheids-beginsel te hebben voorgestaan en zijnen leerlingen te hebben ingeprent. Maar de Achilleshiel van Opzoomers stelsel is de *beweeegreden*, die hij had voor deze vrijverklaring des verstands. „Opzoomer heeft bij de beoefening der wijsbegeerte een ander belang dan zijzelve”. De verstandelijke ontwikkeling heeft voor Opzoomer geen eigen recht, maar zij is hem een gewichtige hefboom tot hervorming van maatschappelijke en religieuse instellingen. Dienstbare wijsbegeerte alzo.

Van der Wyck vangt zijn antwoord op Lands critiek aan met er op te wijzen, dat de wijsbegeerte van Cousin in Frankrijk door Hippolyte Taine van den troon werd gestooten; doordien hij bewees, dat zij in de eerste plaats bruikbaar en welsprekend, slechts in de tweede plaats wáár wilde zijn. Heeft Land zich dezelfde lauweren gedroomd ten opzichte van de empirische wijsbegeerte? Zeker is, dat hij hetzelfde wapen heeft gebruikt als Taine — hij noemt het empirisme dienstbare wijsbegeerte. Maar Taine heeft Cousins stellingen ontleed en zodoende bewezen dat het dezen niet in de eerste plaats om waarheid, maar om eerbied en godsdienst en zedelijkheid aankweekende theorieën te doen was. Dit nu heeft Land ten opzichte van Opzoomer verzuimd. Land heeft wel beweerd maar niet betoogd, dat Opzoomer deze of gene theorie als waarheid aanbeveelt om bijoogmerken. In één woord: Land heeft niet bewezen, dat het *beginsel* van het empirisme: „alle kennis vloeit uit de waarneming”, wetenschappelijke waarde mist, en is uitgedacht in het belang der practijk. Niet dáárom verwerpt Opzoomer het apriorisme, wijl het nuttelooze waarheden, maar wijl h t in het geheel geen waarheid aan het daglicht brengt.

Hiermede raakte Van der Wyck voorzeker de quaestie in het hart en kon hij met recht den term: dienstbare wijsbegeerte afwijzen. Maar Land had in zijn *Gids*-artikel zelf eene theorie

aangaande oorsprong en beteekenis der wijsbegeerte ontwikkeld. „Het middelpunt van Opzoomers geheele beschouwing” — zegt hij ¹ — „wordt het wedervaren van den mensch, of wel zijn toestand in zoover de natuur, de evenmensch of de geheele samenleving daartoe bijdragen.” Maar, werpt Land tegen, door zijn aard en aanleg heeft de mensch zelf aan dien toestand reeds een groot aandeel. Van den mensch gaat handelen en streven naar kennis uit. Die twee kenmerken den mensch. Dit laat Van der Wyck niet onbeantwoord. Philosophheeren is naar waarheid vorschen; naar waarheid vorschen is: kunnen en willen denken. Tot *kunnen* denken zijn welvaart en vrijheid noodig. Het *willen* denken ontstaat uit de *behoefte* aan waarheid.² Het wijsgeerig streven wordt allerwege daardoor opgewekt, dat men zich in het bestaande niet volkomen te huis gevoelt. Van der Wyck deelt op dezen grond Opzoomers meening, dat 's menschen wedervaren de oorzaak is, de *aanstoot*, tot zijn wijsgeerigen arbeid. „Steeds is het uitgangspunt der filosofie de bestaande, maar niet bevredigde, maatschappij, godsdienst, kunst, zedelijkheid, wetenschap, en het is dwaas en onvriendelijk haar dien oorsprong als een zonde toe te rekenen; dwaas, omdat men zich daardoor tot een vijand der filosofie verklaart, „onvriendelijk” — men lette op de voornaamheid dezer uitdrukking! — „omdat men niemand zijne geboorte voor de voeten werpen mag.”

Wordt intusschen te kort gedaan aan de waarde der wetenschap, zoo men haar verheft om haar nut?³ Men luistere naar Baco's woord: „de wetenschap is geroepen de wereld te hervormen, gezondheid, rijkdom, tevredenheid en deugd te kweeken.” Nochtans, niet alleen om hare practische waarde alleen wil Van der Wyck de wetenschap geëerd hebben. Zij

¹ Gids 1864, II, blz. 374.

² Over het ontstaan en de beteekenis van wetenschap en wijsbegeerte, bl. 7.

³ Blz. 13

bevordert de verheffing en reiniging van het gemoed, de verlichting van den geest en zijn bevrijding.

Behalve dorst naar waarheid, had Land behoefte aan eenheid den oorsprong genoemd van wetenschap en wijsbegeerte. De mensch wil orde, verband, eenheid te midden van het vele zien, en waar hij ze niet ziet, ze tot stand brengen. Juist, antwoordt Van der Wyck, indien gij „*wil zien*” slechts door „*kan zien*” vervangt. De mensch vindt in menig deel der wereld regelmaat en samenhang ¹, en komt dan langzamerhand tot de onderstelling, dat zij ook daar bestaan, waar hij ze tot dusver niet ontdekken mocht. De denker kan daarom moeielijk er in berusten, uitsluitend theoloog of jurist of chemicus te zijn. De rechtmatige behoefte doet zich gelden om, voorzoover de hoogte der bestaande wetenschap het toelaat, den inhoud te kennen van het wereldplan, aan hetwelk al wat is en wordt gehoorzaamt; eene behoefte, waarin de empirische wijsbegeerte tracht te voorzien. Het *willen* zien van eenheid vloeit voort uit de lessen der ervaring ².

Een goed sluitende wereldbeschouwing — zoo had Land geschreven — is in onze dagen noodzakelijk louter subjectief. En Van der Wyck antwoordt ³: een *volledig* wereldstelsel kan niet anders zijn dan een mengsel van wetenschap en fantasie. Te meer, daar de sleutel van zekere raadsels steeds ontbreken zal. Het is de groote vraag, wat het onderwerp is der filosofie. En het is niet de taak van den filosoof, dat hij opstijge tot hooger sferen, terwijl de vakgeleerden zich bewegen binnen den kring der verschijnselen — de bespiegelende wijsbegeerte is geen echte wetenschap. ⁴ Neen, anders worde de taak der wijsbegeerte opgevat. De eeuwige raadsels late zij rusten. Problemen, voor oplossing nog niet rijp, vermijde zij. Haar onderwerp is de wereld der verschijnselen. Zij ontwerpe eene wereldbeschouwing, die niet anders is dan het geheel der wetenschap van haar tijd. En wanneer Land hierbij uit-

¹ Blz. 26 en 27.

² Blz. 28.

³ Blz. 55.

⁴ Blz. 60.

roept: *ultra posse nemo obligatur*, dan wijst Van der Wyck op Alexander von Humboldts wijsbegeerte der natuur, en op het natuur en geest verbindende systeem van Comte. Toch behoeft niet ieder, die filosofheert, zulk een zwaren last te torsen. Ieder vakgeleerde behoort op zijne manier wijsgeer te zijn. De botanie b.v. wordt eerst dan wetenschap, wanneer zij wijsgeerig wordt beoefend, d. i. met het geheel der natuurwetenschap wordt in verband gebracht.

Volgens Land behoort de wijsbegeerte alle voorstellingen te herleiden tot haren oorsprong in den menschelijken geest. Land wil zich bij Kant aansluiten. Maar, vraagt Van der Wyck, moet de filosoof dan turen in zijn ledigen geest? En weet Land niet, dat Kant wist wat zijn tijd wist, en dat juist daarom zijn zon aan den hemel der wijsbegeerte met zooveel luister heeft geschitterd? De feiten, die Kant begrijpen wilde, waren de verschillende wetenschappen. Hij wilde eene wetenschap der wetenschappen leveren, den mensch op ieder gebied van kennis gadeslaan, ten einde alzoo den aard en de grenzen van het menschelijk kenvermogen te ontdekken. Zoo is ook de critische wijsbegeerte eene wetenschap, die zich in het middelpunt der overige wetenschappen plaatst.¹ Land wil van alle wijsgeerige problemen dat der Erkenntnisslehre behouden. Gordt hij zich aan om dat op te lossen, dan moet hij den menschelijken geest op ieder gebied bespieden, en zich scharen onder de vanen dier filosofie, die geen vakgeleerdheid, maar algemeene wetenschap wil zijn.

Hiermede sloot Van der Wyck zijn tegenschrift en was ook de strijd tusschen de twee jeugdige, tegen elkander opgewassen geleerden geëindigd.

Wel was het toen een opgewekte tijd. In dat ééne jaar 1863: Van der Wycks veelbesproken *Oratie*; Opzoomers *Wèzen der Kennis* en van Scholtens *Geschiedenis der Godsdienst en Wijsbegeerte*, in 1860 door Tiele in een thans nóg niet ver-

¹ Blz. 79.

geten *Gids*-artikel van Juni kras aangevallen, een derde en, ten gevolge van Tieles critiek, vermeerderde en verbeterde druk. Een geestverwant van Scholten heeft den strijd tusschen Van der Wyck en Land beschreven in de *Godgeleerde Bijdragen*¹, onder den titel: „Een wijsgeerig geschil in Nederland”. Het was de Leidsche predikant Dr W. Scheffer, die, onder de volle bekoring van Scholtens boek, tot geen der beide partijen behoorde. Scheffer gaf een overzicht van den strijd en eene beschrijving van het wijsgeerig standpunt der beide strijders. In Van der Wycks stelsel misprees hij, dat daar de taak der filosofie te nietig werd gemaakt; de oorzaak der concrete verschijnselen physisch er buiten, en niet, metaphysisch, er in werd gezocht en de geschiedenis der filosofie er een doods museum is, met evenveel vertrekken als er filosofieën hebben gebloeid. Scheffer wilde, dat de filosoof zal zoeken naar den grond van het Heelal. Van der Wyck antwoordt: delf gij den afgrond op en ik zal ophouden Opzome-riaan te zijn. Scheffer zag het vraagstuk van oorzaak en gevolg niet in de kategorie van het *ontstaan zijn* maar in die van het *zijn*. Van der Wyck vraagt: „kunt gij mij bewijzen, dat de wereld niet slechts *is*, maar ook eens *ontstaan is*?” Scheffer zegt: „volgens Van der Wyck mag iedere filosoof slechts in betrekking met zijn tijd en niet met vroegere of latere mede-filosofen worden beschouwd.” Van der Wyck antwoordt: „mocht het u behagen, het weinige, wat ik tot dusverre schreef, nogmaals te doorbladeren, zoo waarborgt mij uwe welwillendheid, dat gij uwe beschuldiging als ongegrond zult intrekken.”

Deze antwoorden gaf Van der Wyck in een „Openbare Brief”². Op een enkel gedeelte, de laatste bladzijde, van dien brief hebben wij nog te wijzen, wjl daarin een karaktertrek van Van der Wyck uitkwam, die de sleutel is tot verklaring

¹ *Godgeleerde Bijdragen* 1865. Eerste Stuk, blz. 353.

² Openbare brief aan Dr W. Scheffer. Groningen, Wolters 1865.

van zijn leven — de fierheid, die een ander het zijne niet onthoudt en aanspraak maakt op het eigene. Scheffer had in zijn artikel Scholten gehuldigd, maar daarbij de... laat ons zeggen: onvoorzichtigheid gehad, te gewagen van Van der Wycks „aangeboden Opzoomer”. „Ten volle begrijp ik”. — roept Van der Wyck uit — „dat gij Professor Scholten huldigt. Maar waarom mij voor de voeten geworpen, dat Professor Opzoomer mijn „aangeboden leermeester” is? Is het niet alsof ik, volgens uw oordeel, Dr Scholten onrecht aandoe, indien ik met Dr Opzoomer instem? Toch kan het u niet verwonderen, dat door den meester en zijn discipel hetzelfde verkondigd wordt, zoolang beiden staan op den vasten bodem van stellige wetenschap. Weet, dat ik te fier ben om te vleien. Weet tevens, dat ik te fier ben, om iemand te onthouden wat hem toekomt. De twee groote denkers, wier namen ik zoo even neerschreef, zijn boven kleingeestige jaloerschheid verheven. De eenige wijze, waarop wij toonen kunnen, het niet geheel onwaardig te zijn hunne discipels te heeten, is dat wij, de ijverzucht der scholen vergetende, wat waar en voortreffelijk is, bij wien het dan ook gevonden worde, als zoodanig kennen en vereeren.”

Nog eenmaal, in 1871, werd de school Opzoomer-Van der Wyck aangevallen — deze maal door een man van de natuurwetenschappen, Dr C. B. Spruyt. *De Gids* van Maart bracht een artikel van diens hand, getiteld: „Het algemeen Postulaat van Herbert Spencer”; die van Juli¹ en September twee stukken over „Aangeboren Waarnemingsvormen”, het eerste over „Causaliteit”, het tweede over „Ruimte en Tijd”. De grenslijn, zegt Spruyt, tusschen den practischen geest en den philosophischen wordt getrokken door de gelegenheid, waarbij zij zich verwonderen. Noch in het practische leven, noch bij de beoefening der verschillende wetenschappen is de vatbaarheid

¹ In het stuk van Juli werd Opzoomer genoemd. Opzoomer antwoordde in „Een Nieuwe Kritiek der wijsbegeerte beschouwd door C. W. Opzoemer.” 1871.

voor verwondering een onbetwifelbaar voordeel. Daarom wekken de bespiegelingen der wijsgeeren de belangstelling van dezen niet. De mannen van de daad hebben ten allen tijde medelijdend of minachtend neêrgezien op de droomers der bespiegeling. De algemeene richting der eeuw is dan ook tegen hen. En nu komt daar een denker, Comte zich bij die meerderheid voegen en de oude aanspraken der wijsbegeerte betwisten. Volgens Comte immers kunnen wij nimmer iets anders kennen dan wetten van verschijnselen, en is „verklaren” niets anders dan het aanwijzen van algemeene regels, waaraan de verschijnselen gehoorzamen, of liever: die zich uit de beschouwing der verschijnselen laten afleiden. De oude wijsbegeerte moet daarom worden vervangen door eene wetenschap, even stellig als de andere wetenschappen. Dit is de filosofie der ervaring, die, naar Van der Wycks oratie; hare taak ziet beginnen waar sprake is van de richtige toepassing der methode, of waar de samenwerking van verschillende wetenschappen wordt gevorderd. Zij is het, die ons moet leeren of er verband bestaat tusschen geestelijk en stoffelijk leven, of de ontdekkingen der chemie licht kunnen verspreiden over de astronomie. Is de wijsbegeerte der ervaring consequent, dan is er dus van haar, alzoo zegt Spruyt, geen oplossing te wachten van de vragen, die de oude wijsbegeerte zich stelde; geeft zij ter verklaring van die verschijnselen, over welke de filosofische geest zich verwondert, niets dan eene menigte overeenkomstige verschijnselen, die hem even vreemd voorkomen.

Van der Wyck heeft den aanval van Spruyt beantwoord in eene brochure: *De Wijsbegeerte der Ervaring verdedigd*.¹ Comte zou dan, volgens Spruyt, in de eerste plaats ongelijk hebben met tevreden te zijn met de kennis van wetten, en in de tweede plaats met, eenmaal op zijn standpunt staande, nog te gewagen van filosofie. Maar, — antwoordt Van der

¹ Groningen, 1871.

Wyck op de eerste aanklacht — ons verstand is nu eenmaal aan wetten gebonden. Men kan meenen, dat zich in die wetten de inrichting der buitenwereld afspiegelt; men kan ook meenen, dat zich in de wereld der ervaring de aangeboren wetten des geestes afspiegelen. In het eerste geval zijn wij buiten staat te zeggen, waarom het objectieve, in het tweede geval waarom het subject door deze en door geen andere wetten wordt geregeerd. Ter laatster instantie is het bestaande steeds een mysterie. Tot de uiterste grens der kennis zijn wij doorgedrongen, zoodra wij op wetten stuiten, welke onvatbaar zijn om uit andere wetten te worden afgeleid.

Er zijn begrippen, als beweging en verandering, buiten welke een mensch niet leven kan. Zij worden aangetroffen bij alle vakgeleerden, en het is van het hoogste belang, dat er voor helderheid en juistheid van zoodanige grondbegrippen worde gezorgd. Die begrippen zijn het gemeenschappelijk goed van physica, chemie, astronomie, physiologie en andere wetenschappen. Tot het bearbeiten en zuiver houden dier begrippen wordt dus eene afzonderlijke wetenschap vereischt, eene, die torens beklimt, vanwaar zij het geheele gebied der natuur overziet, en deze wetenschap heet: wijsbegeerte der natuur. Zoo is er ook eene algemeene wetenschap des geestes, eene wijsbegeerte des geestes noodig, om recht te spreken over begrippen als plicht, deugd, staat, burger, die aan vele wetenschappen des geestes toebehooren. Men kan de philosophie wetenschap der grondbegrippen noemen, wetenschap van die begrippen, met welke meer dan één afzonderlijk vak van kennis, met welke de geheele wereldbeschouwing gemoeid is. Comtes stelsel verbindt wat in de afzonderlijke wetenschappen gescheiden is en vat de meest belangrijke resultaten van deze in één tafereel samen. Het is ten onrechte, zegt Van der Wyck, dat Spruyt Comte verbiedt aan dit stelsel den naam te geven van wijsbegeerte. Bont en schijnbaar regelloos golven in den loop der eeuwen de definities van wijsbegeerte door elkander. Maar ten slotte is iedere philosophie beredeneerde

wereldbeschouwing, en zoo heeft Comte, toen hij zijn reuzenarbeid doopte met den naam van wijsbegeerte, gehoorzaamd aan het gebruik der eeuwen. Wie de afzonderlijke wetenschappen tot één geheel verbindt, wie uit de landkaarten een wereldkaart maakt, de zoodanige is wijsgeer. Is het dan de taak van ieder wijsgeer zulk een wereldkaart te leveren? Neen, antwoordt Van der Wyck. Een filosoof is doodeenvoudig iemand, die philosophische problemen behandelt, vragen, die van gewicht zijn voor onze wereldbeschouwing. En de leer, dat de wijsbegeerte de band der wetenschappen is, is het eenige middel tegen eenzijdigheid en bekrompenheid.

Is het waar, wat door Dr Spruyt beweerd wordt, dat door de ervarings-philosofen de metaphysica wordt versmaad, vraagt Van der Wyck. Het is waar en niet waar, al naar wat men onder metaphysica gelieft te verstaan, luidt het antwoord. Volgens Van der Wyck is metaphysica de wetenschap van het menschelijk kenvermogen — ervarings-philosophie is theorie aangaande den oorsprong onzer voorstellingen, begrippen en kundigheden.

Spruyt had der ervarings-philosophie, voor zoover deze eene theorie is van ons kenvermogen, verweten, dat zij de leer der aangeboren waarnemingsvormen niet wil aanvaarden. Spruyt neemt met Schopenhauer drie aangeboren waarnemingsvormen aan: ruimte, tijd en causaliteit. Deze drie zijn de vormen, waarin het kenvermogen de stof opneemt, door het niet-ik geleverd.

Van der Wyck komt op tegen dat onderscheid tusschen vorm en stof. De geest, zoo heet het, haalt den vorm der waarneming uit zichzelf, terwijl de stof van buiten stamt. Maar, vraagt hij, blijft het niet-ik bij de vormen van tijd, ruimte en causaliteit buiten spel? Dan is het een raadsel, dat wij den bliksem vóór den donder waarnemen en niet omgekeerd daarna; kogels rond zien en heerenhoeden cylindervormig; tusschen de hersenen van een idioot en de zwakte zijner geestvermogens wél causaalverband bespeuren, maar

niet tusschen het hinken van Byron en diens dichterlijk talent.

Van der Wyck geeft toe, ¹ dat er enkele begrippen en kundigheden zijn, van welke men erkennen moet, dat zij niet terstond een empirischen oorsprong verraden. Maar de analogie verplicht ons, zoolang het bewijs van het tegendeel niet wordt geleverd, ze ook als empirisch aan te merken. De psychologie is nog in hare kindsheid. Wat vermeet men zich te oordeelen over hetgeen zij, tot rijper ontwikkeling gekomen, al dan niet volbrengen zal? Evenzoo laakt Van der Wyck het in Von Helmholtz, ² dat deze den empirischen oorsprong van het denkbeeld: buitenwereld daarom verwerpt, wijl die oorsprong, bestond hij, reeds zou zijn aangewezen. Tegen de leer, dat wij onze voorstellingen en kundigheden ten deele niet aan de ervaring verschuldigd zijn, pleit verder de waarschijnlijkheid. Regel is immers, dat wij ze wèl door ervaring verwerven, dat wij ze machtig worden door beweging en zinnelijke indrukken. De bewijslast drukt daarom op de schouders van hem, die het aangeborene verdedigt — niet op die van wie het bestaan van uitzonderingen loochent.

Het inzicht, dat bij gelijke omstandigheden gelijke gevolgen te verwachten zijn, is mensch en dier aangeboren, had Spruyt beweerd. Maar Van der Wyck antwoordt, dat, zij dit antwoord bevredigend, het ons toch niet baten zou, daar de waarheid dier overtuiging ons toch eerst door de ervaring zou moeten blijken. Wij vestigen op dit punt de aandacht van den lezer, omdat Van der Wyck zelf later met ongemeene duidelijkheid deze moeilijkheid in Kantiaanschen zin heeft opgelost. ³

Ervaring, had Spruyt gezegd, leert enkel wat geweest is, niet wat zijn zal. Maar hier wordt, werpt Van der Wyck tegen, misbruik gemaakt van de dubbele beteekenis van den term:

¹ Blz. 37.

² Blz. 38 vgg.

³ Zie beneden, blz. 86.

ervaring. In den engeren zin beteekent ervaring de som van al onze voorafgaande gewaarwordingen of ondervindingen — in den ruimeren zin: tevens het product van verwachtingen of overtuigingen, dat die gewaarwordingen of ondervindingen met zich voeren. Eenvormigheid der ervaring is waarborg, dat de toekomst, gelijk tot heden het geval was, op het verleden gelijken zal.

In ronde cijfers genomen, is de wijsbegeerte der ervaring van 1850 tot 1875, gedurende het derde kwartaal der 19de eeuw dus, in ons vaderland bij monde van Opzoomer en Van der Wyck aan het woord geweest. En dit ten zegen van de Nederlandsche beschaving en wetenschap. Negatief heeft zij een einde gemaakt aan een tijdperk van ijdele bespiegeling, een tijdperk, waarin men met een ernstig gelaat durfde leeraren, dat eb en vloed op deze wijze te begrijpen zijn, dat de maan een droog en dorstig kristal is, hetwelk gaarne de zee zou willen opslurpen. De arbeid van Opzoomer en Van der Wyck is een reinigend vuur geweest, dat dit stroo en deze stoppelen verteerde. En positief heeft zij een reeks van jonge mannen, de jongelingschap van vier à vijf lustra, beziel met frissche kracht en vurigen moed. Men knoopte zich den boezem los en liet den frisschen wind uit zee zich spelen langs de slapen.

Maar na dit vijf-en-twintigjarig tijdperk van bloei kwam er eene wending. Opzoomer filosofeerde niet meer. Aan rechten en letteren gaf hij zijne kracht. Waar hij, in zaken van godsdienst, zou moeten ontkennen, had hij zich voorgenomen te zwijgen. Maar bij Van der Wyck was het anders. Van der Wyck had de wijsbegeerte der ervaring doorwerkt, haar beschouwd aan alle zijden, haar verdedigd op alle punten. Wie zou in Nederland haar zwakke punten beter kennen dan hij? Zwakke punten van de philosophie der ervaring — dat wil zeggen, dat er in onze kennis elementen niet te loochenen zijn, die niet aan de ervaring kunnen zijn ontleend. En wie

eenmaal daaromtrent in het onzekere gaat verkeeren, hij wordt opgewacht door Kant.

Voor de beoordeeling van Van der Wycks wijsgeerig leven en werken is het van gewicht volle aandacht te schenken aan het feit, dat hij zoo lang gewacht heeft, met aan Kant recht te laten wedervaren. Het geschiedde in 1879, met eene redevoering: „Het Raadsel der Ervaring.” Wij komen aanstonds op dat stuk terug.

Er was in de laatste vijf-en-twintig jaren ten opzichte van Kant veel gebeurd. Von Helmholtz was begonnen. Zijne rede „Ueber das Sehen des Menschen”, 27 Februari 1855 te Königsberg ten voordeele van Kants „Denkmal” gehouden, eindigde aldus: „Sie sehen also, dass Kants Ideen noch leben, und noch immer sich reicher entfalten.” In 1860 kwam Kuno Fischers uitgebreid werk over Kant in het licht, en vraagde nieuwe aandacht voor den Königsberger; in 1865 F. A. Langes *Geschichte des Materialismus*, een boek, dat alleen reeds door zijne indeeling aan den auteur der *Kritik der reinen Vernunft* de eereplaats toeweest. En in datzelfde jaar 1865 verscheen een boekje: *Kant und die Epigonen* van Otto Liebmann, dat misschien een bewijs te meer is voor de kracht van het refrein. Van de vijf hoofdstukken, waaruit dat werkje bestaat, eindigen de laatste vier ieder met: „es muss auf Kant zurückgegangen werden!” En dit refrein is doorgedrongen in alle landen, waar menschen woonden, die zich bezig hielden met philosophie. De een voor, de ander na werd tot Kant bekeerd — Van der Wyck ging voorloopig nog niet mede. En dit niet wyl het criticisme eene hem vreemde leer zou zijn geweest. Wij merkten reeds op, dat de studie over Kinker hem tot de studie van Kants werken had verplicht nog vóór zijn optreden als Hoogleraar. Neen, de oorzaak moet elders worden gezocht. De oorzaak is deze, dat snelle bekeering nooit plaats vindt bij diepe naturen. Van der Wyck is een van dat geslacht van voorzichtigen, dat in ons vaderland van die jaren ook door Kuenen en Fruin werd geïllustreerd, die hunne mee-

ning niet wijzigen voor en aler de gewijzigde meening in hen is volgroeid.

Tot de overtuiging, dat onze kennis bestanddeelen heeft, niet te verklaren uit de ervaring, is Van der Wyck langzamerhand gekomen. Wij hoorden in 1871, in zijne bestrijding van Spruyt, hem reeds zeggen: „er zijn enkele begrippen en kundigheden, van welke men erkennen moet, dat zij niet terstond een empirischen oorsprong verraden.” Van der Wyck, te fier om met eene meerderheid mede te gaan, zoolang de overtuiging dier meerderheid nog niet de volzonken meening was van Van der Wyck; te fier ook, om, toen de nieuwe overtuiging eenmaal in hem was volgroeid, haar niet uit te spreken, heeft gewacht met de ervaring een raadsel te noemen, tot *zijn* tijd daartoe gekomen was.

Maar nog een tweede reden is er waarom hij zoo lang gewacht heeft met zich te verklaren in de richting van het criticisme. Van der Wyck is er afkeerig van zich op te sluiten in het systeem van een enkel, zij het ook een onsterfelijk denker. Wij spraken van twee menschen, waar te nemen in de voorgangers en leidlieden: een eersten, die nooit geheel verdwijnt; een tweeden, die reeds vroeg zijn bestaan vermoeden doet. Van der Wyck is als empirist zijn loopbaan begonnen, maar reeds vroeg is hij aan het worstelen met Kant. De empirist wordt zwakker, de noölogist wordt sterker — maar geheel zien wij den empirist niet verdwijnen. Volledig Kantiaan is Van der Wyck nooit geweest; hem in te deelen bij de Neo-Kantianen zou niet juist zijn; in zijn eerbied voor het blijvende in de werken der groote Meesters heeft hij tot op dezen dag dien breeden vleugelslag bewaard, dien het empirisme van zijn jonge jaren met zooveel enthousiasme kon waardeeren.

„Het Raadsel der Ervaring” — zoo heette de redevoering, die Van der Wyck den 16^{den} September 1879 als aftredend Rector Magnificus uitsprak. De ervaring, de kennis des menschen, is een raadsel, een raadsel even groot, als wanneer

wij, in den schouwburg gezeten, onszelf zagen optreden, d.i. niet iemand, die ons moest verbeelden, maar onszelf. Hoe is kennis, hoe is ervaring mogelijk? — Ziedaar de groote vraag, gesteld door Immanuël Kant. Tweeërlei toont Van der Wyck nu aan: vooreerst: dat er voor ervaring „verbinding” wordt vereischt, ten tweede: dat die verbinding „een identisch zelf” onderstelt.

Vooreerst: verbinding. Ik strijk met mijne hand over een meubel, ik zie het van alle zijden. Ik ontvang nu verschillende indrukken van de verschillende deelen van dat meubel; en ik ontvang die door mijne zinnen. Maar één ding kunnen die zinnen nooit geven: de *verbinding* der indrukken. Daartoe wordt onze eigene werkzaamheid vereischt. Van der Wyck haalt hierbij Kants woorden aan: „wij kunnen ons niets als in een object vereenigd voorstellen, tenzij wij zelf die vereeniging hebben tot stand gebracht, en van al onze ideeën is synthesis de eenige, welke niet van buiten af in ons gewrocht kan zijn, maar door de handeling van het subject zelf moet worden voortgebracht.”

Ten tweede: onderstelt die verbinding een identisch bewustzijn. Indien het bewustzijn niet blijvend ware, zou het, ieder oogenblik anders wordende, tot verbinding niet in staat zijn. Zal eenig ding worden waargenomen als één geheel, dan moeten zijne verschillende deelen worden opgevat door hetzelfde ik. Zullen verschillende dingen worden beschouwd als deelen eener wereld, dan moeten zij in een en hetzelfde bewustzijn naast elkander kunnen staan. Maar daarenboven: alleen een identisch bewustzijn heeft aanleiding tot verbinding. In veelheid van elementen ligt op zichzelf tot verbinding geen noodzakelijkheid. Ons bewustzijn zoekt schakels tusschen de wezens, wil een vreemd voorwerp begrijpen als exemplaar eener klasse, eene vreemde gebeurtenis als gevolg van bepaalde omstandigheden; ons bewustzijn streeft overal door verbinding naar eenheid, omdat het zelf eenheid, identische eenheid is.

Maar hoe wordt nu, vraagt Van der Wyck verder, het bewust-

zijn van dat identisch zelf, hoe wordt het zelfbewustzijn geboren? En op die vraag geeft hij het doordacht antwoord: *het bewustzijn moet verdiend worden om te kunnen bestaan*. Het denkende „ik” staat niet buiten zijne objecten in denzelfden zin als de eene steen naast den anderen ligt. Het „ik” is de vorm, het kader van het bewustzijn, waarin alles passen moet, dat tot ons bewustzijn komt. Waar wij niet meer kunnen samenknopen, waar de poging om eenheid in het bewustzijn te brengen schipbreuk lijdt, daar roept de mensch: mijn verstand staat er bij stil. De wet van het bewustzijn is alzoo verbindende identiteit, en krachtens die wet maakt het verstand de objecten der ervaring.

De mensch staat in zeker opzicht als profeet tegenover de werkelijkheid, wijl hij a priori inziet, hoe die werkelijkheid moet zijn ingericht, zal zij voor hem begrijpelijk zijn. De wet van ons bewustzijn is verbindende identiteit; zal de natuur nu in des bewustzijns kader passen, dan moet zij kunnen worden opgevat

a. als een stelsel van dingen en gebeurtenissen, als samenhangend dus;

b. als aan zichzelf gelijk blijvend.

In dezen zin schrijft het verstand aan de natuur de wetten voor. Dát slechts vinden wij in de natuur, wat wij in haar zoeken; wat de rede in haar legt volgens beginselen, die de uitdrukkingen zijn van denkvormen. Kortom: de ervaring is een *daad*, waarbij de menschelijke rede zichzelf in de wereld opspoort om door bewustzijn van de wereld te komen tot zelfbewustzijn.

Louter denken produceert den vorm — maar niet den inhoud der ervaring. Denken en gewaarworden hebben echter elkander noodig. Aanschouwingen zonder begrippen zijn blind, begrippen zonder aanschouwingen ledig — indien zij mogelijk waren.

Hiermede hebben wij in hoofdzak Van der Wycks betoog weergegeven — een van de helderste uiteenzettingen van de

leer van Kant, die wij in onze taal bezitten. Nog eenmaal zou hij eene academische rede uitspreken — in 1890, toen hij den leerstoel van Opzoomer ging innemen. „Nog eens Oorsprong en Grenzen der Kennis” zoo luidde de titel, nog eens dus het onderwerp besproken, zeven-en-twintig jaren vroeger door hem behandeld voor een in geestdrift ontvonkende schaar van toehoorders. „Oorsprong en grenzen der kennis” — zoo luidde de aanhef. „Tusschen die beide eindpalen ben ik mij blijven bewegen, doch over alpha en omega van ons weten denk ik thans in sommige opzichten anders dan toen ik voor den eersten keer mij in de professorale toga mocht hullen. Het schijnt mij bij deze gelegenheid niet ongepast, daarvan getuigenis af te leggen.”

Den weg, dien de welwillende lezer thans met ons heeft afgelegd, den weg van polemiëk en van voortdurende slijping van eigen denken, den weg van zeven-en-twintig jaren, heeft Van der Wyck op dien dag met deze weinige maar schoone woorden beschreven: „Gevolg van 's menschen schier onvermijdelijke eenzijdigheid is het, dat op zoo menig gebied school lijnrecht tegenover school, partij tegenover partij staat. Een bewijs van vooruitgang mag het heeten, wanneer de partijen nader tot elkander komen en binnen zekere grenzen elkaâr gelijk gaan geven. Zoodanig heuchlijk verschijnsel kan men heden ten dage op het gebied der wijsbegeerte waarnemen.”

De verandering van Van der Wycks denkbeelden — wij constateerden het reeds, maar vinden het thans door hemzelf uitgesproken — bestaat dan hierin, dat hij, als vroeger, den inhoud van ons weten aan de ervaring verschuldigd acht, maar niet den vorm. Hierin nu zijn de partijen, die vroeger aan tegengestelde polen stonden, nader tot elkander gekomen, dat de bespiegeling thans erkent den vasten bodem der feiten onder de voeten te moeten hebben, terwijl de empiristen van vroeger erkennen, dat de macht van het denken steeds boven de ervaring uitgaat. Binnen de grenzen, waarin Opzoomer voor ervaring en tegen valsche bespiegeling pleitte, heeft

Opzoemer gezegevierd. Ieder erkent thans in beginsel, dat werkelijkheid niet mag worden verwrongen naar theorieën en dat er op wetenschappelijk gebied niets zoo noodig is, als eerbied voor de feiten, ijver in hunne verzameling, zorg om zich niet te laten bedriegen door den schijn. Maar juist door dezen eerbied voor de feiten; juist door den afkeer, dien de empirist koestert tegen het persen van de werkelijkheid in het keurslijf der theorie, kon Van der Wyck thans het empirisme in den ouden zin des woords niet meer aanbevelen. Alle waarheden zijn uit de ervaring ontstaan, maar vele waarheden behelzen meer dan in de ervaring gegeven is. Ervaring alleen helpt ons niet aan de causaalwet. Ervaring levert nooit eene algemeene stelling. Dat de toekomst herhaling van het verleden zou zijn, reikt verder dan de ervaring. Alle onderzoek gaat uit van de vooronderstelling, dat de werkelijkheid samenhangt — dien samenhang ontleenen wij niet aan de ervaring. Breng een magneet bij eene naald: gij ziet de naald op de magneet aanvliege., maar ge ziet niet — ofschoon ge er heilig en zeker van overtuigd zijt — dat zij op de magneet aanvliegen *moet*.

Waarom denkt de mensch zooals hij denkt? Van der Wyck antwoordt: de waarneming is van zijn denken het uitgangspunt, en dit is de niet te miskennen waarheid van het empirisme. Maar eenmaal door de waarneming aan het werk gezet, laat het denken zich niet meer in de war brengen door schijnbare uitzonderingen; alle gegevens der zinnen wil het met elkaar doen rijmen; trekt een groot deel van wat waargenomen is binnen den kring van het subject en verklaart het, in strijd met de oorspronkelijke opvatting, geen echte werkelijkheid maar enkel symbool van werkelijkheid te zijn, dat even weinig overeenkomst heeft met wat er door wordt aangeduid als een vlag gelijk op trouw aan vorst en vaderland.

De mechanica herleidt het kwalitatieve tot quantiteit. Kan — zoo die er is — de wereld van bewogen atomen bewustzijn te voorschijn brengen? Dit probleem is onoplosbaar, maar

alleen wijl het een valsch probleem is. Men vrage niet, hoe wij van aethertrillingen komen tot gewaarwordingen, men vrage: hoe komen wij van gewaarwordingen tot aethertrillingen. Wij leven in een wereld vol wisseling, en ons verstand eischt als grond daarvan een materie die *niet* wisselt. Ziehier het raadsel. De blijvende materie is geen geschenk van de ervaring. Van der Wyck komt tot dezelfde conclusie, ook in 1879 door hem voorgedragen: een blijvende materie en een steeds identisch geschieden zijn de objectieve keerzijde van eenheid van bewustzijn.

Eenheid van bewustzijn is eene steeds identische geestelijke functie, zonder welke wij van niets besef zouden hebben. Die functie is: verbinding. Voor die verbinding zijn twee dingen noodig: verscheidenheid van gewaarwordingen en een kader, waarin die verscheidenheid tot eenheid wordt gebracht. Dat kader nu hebben we in *ruimte* en *tijd*. Gewaarwordingen zijn niet los van elkander als eilanden, maar vormen een totum objectivum, omdat zij, gegroepeerd in ruimte en tijd, over het veld van het bewustzijn heentrekken. Voorwaarde van begrijpelijkheid is eenheid van opvatting. Daarom wordt het verstand bevredigd door de wet van behoud van arbeidsvermogen en door eene onveranderlijke stof als substraat der veranderlijke verschijnselen. Er zijn grondstellingen, die voorwaarden aanwijzen van begrijpelijkheid en deze raken niet den inhoud van het weten, maar den vorm.

Wij hebben onder Van der Wycks geschriften, die in de eerste plaats in aanmerking komen als bron voor de geschiedenis zijner denkbeelden, ook genoemd zijne biographie van Allard Pierson, in dit tijdschrift. De bladzijden 28—43 van dat geschrift kunnen daartoe vooral dienen. Naar aanleiding van Spruyts *Proeve van eene Geschiedenis van de leer der Aan-geboren Begrippen*, in 1879 verschenen, gaf Pierson in 1882 zijn *Wijsgeerig Onderzoek* in het licht, een boek, waarin de begrippen: rede, verklaring, waarheid en oorzaak een voor een hun afscheid ontvingen. Van der Wyck deelt ons mede, dat het Pierson zeer heeft teleurgesteld door Spruyt niet te

zijn beantwoord. Dit was in 1898. Maar in het volgende jaar hield Spruyt een rede over „Het Empirio-criticisme”, en daarin komt een bittere bladzijde voor¹ aan het adres van „de verachters der rede”. De uitval is zoo scherp, dat het zwijgen van Spruyt op het boek van Pierson er door wordt verklaard. Hij heeft met zijn, aan dezelfde Hoogeschool doceerenden, ambtgenoot geen strijd willen aanbinden, waarvan hij zelf gevoelde hoe hevig die van zijn kant zou worden gevoerd.

Pierson acht den term: „Rede” een term zonder zin. Streng algemeenheid wordt door de ervaring niet geleverd, tusschen alle gevallen en vele gevallen gaapt blijvend een kloof. Dat de mensch toch gewaagt van alle gevallen zou dus een daad zijn van zijne rede. Maar Pierson vraagt: „Wat weet men er van? Heeft de ervaring, die nooit het algemeene geven kan, ons toch déze algemeene stelling gegeven, dat zij nooit het algemeene geeft? Wie zegt: „de ervaring kan niet geven,” zegt eigenlijk: ik zie niet in, dat enz., en wordt, bewerende de ervaring te raadplegen, toch weder rationalist.

Dit is niet zoo, zegt Van der Wyck. Kant verklaart nadrukkelijk, dat de methode, waarvan hij zich bij de aanwijzing van het rationeele element in onze kennis en de verklaring van zijn geldigheid voor al het empirische bedient, niet empirisch maar critisch, rationeel is. Pierson acht het mogelijk, dat wat de empirie ons oplevert terstond algemeen door ons wordt opgevat, en dit voor ons blijft, tot latere empirie aan dat „vooroordeel” een démenti geeft. En Van der Wyck valt hem in zooverre bij, dat wij allen min of meer verwant zijn aan den reiziger, die, in een dorpsherberg zich door een vrouw met vuurrood haar een glas bier ziende voorzetten, terstond in zijn notitieboekje aantekende: de vrouwen in deze streek hebben rood haar. Maar daardoor — zoo zegt hij — wordt Kant niet getroffen. Kants critiek is volgens Kant zelf geen

¹ *Het Empirio-criticisme, Redevoering door Dr C. B. Spruyt, 1899. Blz. 35.*

ontwikkelingsgeschiedenis der menschelijke overtuigingen, maar de ontleding van een geheel in zijne bestanddeelen. Kant heeft er geen aanspraak op gemaakt te hebben ontsluitend door welk spel der psychische werkzaamheid de evidentie der zoogenaamde axioma's in ons wordt geboren.

Is het dan misschien ook reeds een axioma, dát er axioma's zijn? vraagt Pierson. En Van der Wyck antwoordt, dat hier het groot probleem van Kant weder verrijst. Wij zien a priori in, wat voor de geheele wereld gelden moet. Op de ervaring vooruitlopende en toch volkomen zekere kennis van de wereld is slechts mogelijk, in zoover subjectieve factoren tot het ontstaan dier wereld hebben medegewerkt. De ruimte, waarin de dingen zijn, is de ruimte onzes geestes, vandaar dat wij a priori velerlei aangaande de ruimte verzekeren.

Hier zijn wij aangekomen aan het punt, waaromtrent Van der Wyck in 1871 tot Spruyt — wij gaven eenige bladzijden vroeger daarvan verslag¹ — het volgende had gezegd: „het inzicht, dat bij gelijke omstandigheden gelijke gevolgen te verwachten zijn, is mensch en dier aangeboren, wordt beweerd; maar dit beweren, ware het ook bevredigend, zou ons toch niet baten, daar de waarheid dier bewering toch eerst door de ervaring zou moeten blijken.” Dit bezwaar, door Van der Wyck in 1871 opgeworpen, wordt nu door hemzelf in Kantiaanschen zin weggenomen.² Kennis van noodzakelijke en algemeene waarheden aangaande de dingen buiten ons — zoo lezen wij — is volgens Kant slechts in zoover denkbaar, als de wereld schepping is van het subject, dus niet een aan ons vreemde, op zichzelf staande werkelijkheid, maar een wereld van verschijnselen, die den stempel draagt van onzen geest. Een weten, dat op de ervaring vooruit loopt en niet door haar kan worden omvergestooten, zoogenaamd weten a priori, geldt slechts van de wereld der mogelijke ervaring en alleen in zoover, als die wereld, in welke wij ons

¹ Zie boven, blz. 76.

² Allard Pierson, Blz. 34.

zelf te midden van allerlei andere dingen aantreffen, door in ons bereik liggende vormen van aanschouwing en opvatting gemaakt wordt.

Het zij ons vergund hiermede de hoofdlijn van Van der Wycks arbeid als wijsgeer getrokken te achten. Toch moet er nog iets aan worden toegevoegd. Wij zeiden reeds, dat het eene onjuistheid zou zijn, hem in te deelen bij de Neo-Kantianen. Daartoe wijkt hij op te belangrijke punten van den grooten Meester af. Maar daartoe is ook zijn geest te ruim — hij is er afkeerig van zich te laten opsluiten in een systeem. Van Van der Wyck geldt, wat hijzelf in de laatst uitgekomen aflevering van *Vaihingers tijdschrift* ¹ omtrent Land schrijft: „Er achtete es am gescheitesten, sich zu keiner Schule zu bekennen und von den verschiedenen grossen Denkern zu erwerben, was der allgemeingiltigen Norm von Wahrnehmung und Denken gemäss übernommen werden kann und muss”. Bijna eene halve eeuw heeft Van der Wyck thans onvermoeid het wijsgeerige leven medegeleefd. Hij is niet blijven staan bij den aanvang. Zijn inzichten zijn gewijzigd voorzeker, maar niet met schokken. Waarheen een logisch bearbeiten van eigen overtuiging hem voerde, daarheen is hij gegaan. Maar moet hij worden gekarakteriseerd, het kan onzes inziens niet juister geschieden, dan door de woorden, in 1865 door hemzelf aan Dr Scheffer geschreven: „Wij hebben, de ijverzucht der scholen vergetende, wat waar en voortreffelijk is, bij wien het dan ook gevonden worde, als zoodanig te erkennen en te vereeren”. Dit beginsel is Van der Wycks beginsel gebleven tot op dezen dag.

¹ *Kantstudien* VIII, 4, S 450.

III

PSYCHOLOGIE

Voortdurende logische bewerking van eigen overtuiging heeft niet alleen Van der Wycks ontwikkelingsgang als wijsgeer bepaald, zij heeft ook de richting aangewezen waarin hij heeft gearbeid. De zaak heeft zich aldus toegedragen.

In 1863 trad hij op, de wijsbegeerte definieerend als de wetenschap der wetenschappen. Zij moest zijn de centraalzon der wetenschappen, allerwege stralen schietende, stralen opvangend van alle kanten. „De wijsgeer” — zoo sprak hij — „ontwerpt eene wereldbeschouwing. Hij dient dus in het groot te weten wat zijn tijd weet. Natuurlijk kan niemand van hem vergen, dat hij een grondig medicus, een geleerd theoloog zij. Bijzonderheden worden door hem meestal aan meer bevoegden overgelaten. Maar de geest des wijsgeers is bij uitstek gastvrij, hij neemt de algemeene uitkomsten van de meest verschillende wetenschappen in zich op en brengt zooveel mogelijk samenhang in de verspreide deelen onzer kennis; op geen enkel veld van onderzoek blijft hij volslagen vreemdeling. Volgens de schoone vergelijking van Macaulay staat de ware wijsbegeerte in soortgelijke verhouding tot de overige vakken van wetenschap, als een aardglobe staat tot de kaarten van een

atlas." Toen Land van dit programma had uitgeroepen: „het is eene utopie; geen brein is bij machte den voorraad van kennis, opgestapeld in der eeuwen loop, te bevatten; ultra posse nemo obligatur" — toen had Van der Wyck hem gewezen op Alexander von Humboldts *Kosmos* en Auguste Comtes *Cours de philosophie positive*. En nu Van der Wyck eenmaal Comtes definitie van de wijsbegeerte, als op de resultaten der verschillende wetenschappen berustende wereldbeschouwing, als zijne eigene had aanvaard, nu lag het dan ook voor de hand, dat hijzelf, de daad voegend aan het woord, had mede te werken aan den bouw. Zou hij zelf wagen een wereldbeeld te ontwerpen, of zou hij beginnen met het aanvullen van eene leemte, ontdekt in een bestaand systeem, in het systeem van Comte zelf? Van der Wyck koos het laatste en wierp zich op de studie der psychologie; dáár toch was in Comtes systeem eene leemte.

Volgens Comte doorloopt de menschelijke kennis drie trappen van ontwikkeling: de theologische, de metaphysische en de positieve. In de theologische periode worden de verschijnselen verklaard door het ingrijpen van geesten en goden, van persoonlijke wezens dus; in de metaphysische door de ideeën, beginselen of krachten, alzoo door onpersoonlijke oorzaken; in de positieve worden de *wetten* der verschijnselen opgezocht, d. i. de constante betrekkingen, die tusschen de waargenomen verschijnselen bestaan. Deze, uit de feiten afgeleide, wetten te verzamelen en dan te rangschikken — ziedaar de taak der positieve filosofie.

Nu zijn er verschillende klassen van verschijnselen en daardoor verschillende wetenschappen. Hoe zal Comte die verschillende wetenschappen nu rangschikken? Hij doet dit, de orde volgend, waarin zij in den loop der tijden zich uit de metaphysische periode hebben losgeworsteld en het positieve stadium zijn binnengetreden. De verschillende wetenschappen verschijnen ons dan ten getale van zes en in deze orde: mathesis, astronomie, physica, chemie, biologie en sociologie.

In Comtes systeem der wetenschappen is derhalve voor de psychologie geen plaats. Hij beschouwt haar niet als eene bijzondere wetenschap. Kan iemand ook zijn eigen geest in tweeën deelen, en daarvan het eene laten onderzoeken hoe het andere werkt? Comte deelt de zielkundige onderzoekingen voor een deel in bij de biologie, voor een ander deel bij de sociologie. De sociologie wijze den invloed aan, door geschiedenis en maatschappij op den individu geoeffend; de biologie heeft de grootste verplichtingen aan de hersenphysiologie van Gall. Men gevoelt, dat bij deze opvatting de hoofdvragen der zielkunde onbehandeld blijven. Tot het onder handen nemen van die hoofdvragen — daartoe gordde Van der Wyck zich aan.

En het was hoog tijd, dat in Nederland een man opstond, om dezen arbeid te verrichten. De laatste, hier te lande verschenen, *Zielkunde* dagteekende van 1849; het was de *Zielkunde* van Roorda. Ook was er een werk van den Zuid-Nederlander Ahrens, uit het Fransch vertaald door den Leidschen Hoogleraar Nieuwenhuis, een boek van 1847, maar anders was er in het Nederlandsch niet veel. En toch, hoeveel was er niet op dit gebied gearbeid, waarmede de studeerende Nederlander diende bekend gemaakt te worden! Het is Van der Wycks blijvende verdienste, dat hij den arbeid van Bain en Spencer, van Wundt en Lotze, van Fechner, van Von Helmholtz, van Herbart voor ons vaderland toegankelijk, d. i. begrijpelijk heeft gemaakt. Door zijn wijsgeerig standpunt is Van der Wyck met inwendige noodzakelijkheid gedreven naar de psychologie, en toen dit eenmaal een feit was, heeft hij deze wetenschap in Nederland gebracht op de hoogte des tijds.

In de Vergadering der Koninklijke Academie van 9 Januari 1871 trad hij op met eene verhandeling over het verband tusschen lichaam en ziel. Deze verhandeling maakte een deel uit van het werk, dat weldra in afleveringen zou verschijnen, en dat tot heden toe in verschillende kringen wordt gelezen en bestudeerd, en bekend staat onder den naam van *De*

Zielkunde van Van der Wyck. Het werk bevat vier hoofdstukken, achtereenvolgens tot titel dragende:

methode,

vier wetten van geestelijke ontwikkeling,

verband tusschen ziel en lichaam,

de mensch als zinnelijk wezen.

Methode. — De zielkunde of psychologie wordt door Van der Wyck opgevat, niet als eene wetenschap, die het karakter van zekere verborgen entiteit, geest of ziel genaamd, te ontsluiëren heeft, maar als de wetenschap van verschijnselen, als wetenschap van een zekere klasse van *feiten*, die met den algemeenen naam van bewustzijn worden aangeduid. Psychologie is geen physiologie van de hersenen. De physioloog maakt alleen van de zinnelijke waarneming, niet van de innerlijke, gebruik — de zielkundige bedient zich van beide. Auguste Comte — wij wezen er reeds op — achtte de zielkunde een dwaasheid, een manie. Inwendige waarneming is niet mogelijk, en ware zij mogelijk, dan alleen bij volwassenen en bij den waarnemer alleen van zichzelf. Van der Wyck bestrijdt Comte, door te wijzen op de macht der herinnering. De logica is het bewijs, dat zelfwaarneming door herinnering mogelijk is. Moge men de aandoeningen van een ander niet kunnen waarnemen — waar te nemen zijn wél de uitingen dier aandoeningen. En schoon wij inderdaad de zelfwaarneming des kinds ontberen, door waarneming zijn wij toch wél reeds gekomen tot wetten. Men denke slechts aan de *associatio idearum*.

Comte wil geen psychologie maar phrenologie. Van der Wyck toont aan dat geen phrenologie in staat is te verklaren, dat de gedachte aan "vervlogen geluk weemoedig stemt, wijl zij geen raad weet met de contradictie dat de gedachte, van het gevoel gescheiden, er onafscheidelijk van is. Van den phrenoloog is ten hoogste dit te leeren, dat karakter en schedelvorm in een raadselachtig verband tot elkander staan.

Toch eischt de rechtvaardigheid, dat er nog iets meer worde geconstateerd. Van Gall, Broussais, Cabanis en Spurzheim dagteekent deze zegenrijke revolutie op het gebied der psychologie, dat door hen is ingevoerd dit groote beginsel: de verrichtingen en toestanden des geestes zijn afhankelijk van organische voorwaarden, zijn levensverschijnselen als ademhaling en bloedsomloop. En van dit beginsel is dit het noodwendig corollarium, dat de psychologie de hulp behoeft der physiologie, samen dus takken zijn der biologie, de wetenschap des levens.

Dit beginsel is nieuw. Immers van Cartesius tot Cabanis en Gall werden levensverschijnselen en geestesverschijnselen streng van elkander gescheiden. Sir William Hamilton verzekert nog, dat de studie van het zenuwstelsel den beoefenaar der zielkunde tot niets nut is. Maar thans helt men er meer toe over: denken, gevoelen en willen te beschouwen als eene functie van de zenuwen.

Men kan dit doen zonder materialist te zijn. De leer, dat iedere geestelijke toestand of gebeurtenis eene stoffelijke keerzijde heeft, heeft niets te maken met het materialisme, de leer, dat materie van alle dingen het wezen en van den geest de oorsprong is. De materialist, de materie het oorspronkelijke noemend, vergeet dat zij omgekeerd het uitvloeisel is van onze gewaarwordingen, een resultante van onzen geest.

Aan de physiologie de taak de stoffelijke zijde van ieder geestelijk verschijnsel te onthullen — aan de psychologie om de verschijnselen te bestudeeren, die, zij het ook voorloopig, alleen door innerlijke waarneming kunnen worden uitgevorscht. En de stof, die tot haar gebied behoort, heeft zij niet alleen te verzamelen, maar ook te verklaren.

Wordt dit door de wetenschap, die zielkunde heet, *ingesloten* — *buiten* haar gebied vallen menschenkennis, logica, moraal, aethetica, rechtsgeleerdheid en godsdienstwetenschap. Menschenkennis is nog geen psychologie — logica, moraal enz. zijn het niet meer. Menschenkennis is nog geen zielkunde,

omdat de menschenkennis nog geen wetenschappelijk gehalte bezit, immers nog alleen maar uit empirische maximes bestaat. Logica, moraal enz. zijn het niet meer, wijl de zielkunde zich met de eigenschappen en verrichtingen van den geest — logica, moraal enz. ieder zich met de scheppingen van den geest bezighoudt.

Vier wetten van geestelijke ontwikkeling. — Van der Wyck wil dan nu eene poging wagen eene leemte in onze wereldbeschouwing aan te vullen, en eene, zij het ook ruwe, schets ontwerpen van algemeene, van vergelijkende zielkunde.

Driemaal vraagt hij: hoe kunnen verstand, gevoel en wil — om voorloopig met Kant den schakel van toestanden, dien men *bewustzijn* noemt, daarin te verdeelen — hoe kunnen deze worden verklaard? De *eerste* maal wordt ons onder de aandacht gebracht: dat gevoel, als men het aan verstand en wil over stelt, alles omvat, wat tot het zinnelijk leven en tot het gemoedsbestaan behoort; verstand bij ieder bezielde wezen zoo ver reikt als het vergelijkt, onderscheidt en zich herinnert; wil daar aanwezig is, waar gehandeld wordt onder den prikkel van het gevoel en de voorstelling der daad aan de daad voorafgaat. Men moet verstand, wil en gevoel echter niet streng gescheiden denken. Indien ooit, dan doorleven wij slechts zelden een psychischen toestand, die niet uit meer dan een oogpunt kan worden gadeslagen. Door van verstand, gevoel en wil te spreken bedoelen wij dat ons geestelijk leven drie zijden vertoont. — De *tweede* maal bestrijdt Van der Wyck de leer der „zielsvermogens”, o. a. door Victor Cousin voorgestaan, en door dezen gebruikt om ieder onderzoek naar den oorsprong van ons weten, gevoelen en willen af te snijden bij den wortel, door anderen aangewend om tusschen mensch en dier eene onoverkomelijke kloof te graven. Maar zodoende vergeet men, *dat de mensch erfgenaam is van alle vroegere eeuwen* en dat de „vermogens” des geestes niet bestaan kunnen vóór de toestanden en verrichtingen des geestes.

Na aldus te hebben vooropgesteld: 1°. dat verstand, gevoel en wil voor scherpe scheiding niet vatbaar zijn, en 2°. dat het gevaarlijk is, zoogenaamde oorspronkelijke zielsvermogens aan te nemen, vraagt Van der Wyck ten derde male: welke de oorsprong is van gevoel, verstand en wil en voert ons dan tot Condillac en Spencer.

Het is Condillacs verdienste die vraag in den nieuweren tijd ter tafel te hebben gebracht. Door Condillac zelf wordt de vraag beantwoord in sensualistischen zin. Zijn geestelijke vermogens dankt de mensch enkel aan zijne zinnelijke gewaarwordingen. Maar Van der Wyck trekt partij tégen hem. Van der Wyck vraagt: aan welke gewaarwordingen dankt de mensch dan zijn spraakvermogen? Waarom luisteren wij dikwijls meer naar een zwak geluid dan naar een hevig rumoer? Hoe wordt door gewaarwordingen het bewustzijn verklaard? Condillacs sensualisme gaat niet op. De kern van waarheid, er in verborgen, is deze: *dat kennis en macht groeien naarmate de zinnen zich ontwikkelen*. Het probleem omtrent den oorsprong van verstand, gevoel en wil is door Condillac niet opgelost. Na hem rustte het langen tijd, totdat het, en met beter gevolg, weder werd ter hand genomen door Herbert Spencer.

Met Condillac wil Spencer de hoogere vormen van geestelijk leven afleiden uit de lagere. Spencer ziet overal trapsgewijze ontwikkeling. Geen afgrond tusschen plant en dier, tusschen dier en mensch. Drieërlei stelt Spencer:

oxydatie en assimilatie vormen den grondslag der zinnelijke gewaarwording;

reflexbeweging is de basis van het instinct;

instinct is de wortel van verstand, gevoel en wil.

Tegen de eerste hypothese, dat proeven, ruiken, hooren en zien ontstaan door oxydatie en assimilatie, heeft Van der Wyck een bezwaar. Het is mogelijk dat zij de eenige oorzaak ervan zijn. Maar waarom worden zij in het eene geval wel, in het andere niet door zinnelijke gewaarwording gevolgd?

Ten tweede erkent Spencer tusschen reflexbeweging en instinct slechts gradueel verschil. Heeft de indruk op een gevoelszenuw, zonder toedoen van den wil, beweging ten gevolge, dan spreekt men van reflexbeweging. Reflexbeweging is werktuigelijk en even werktuigelijk is het instinct. Volgens Carpenter vangt de vliegenvanger vliegen, terstond nadat hij uit het ei is gekropen. Ook in 's menschen handelingen is veel instinct. Wundt merkt op, dat een kind, den eersten keer dat het iets zuurs proeft, een zuur gezicht trekt, d. i. een gezicht, waarbij de lippen worden verwijderd van de voor zuur uiterst gevoelige zijwanden der tong — een overgeërfd voorbehoedmiddel dus. Het instinct alzoo verklaard door de wet der erfelijkheid.

Volgens Spencer hebben zich de instinctieve verrichtingen of samengestelde reflexbewegingen uit eenvoudige reflexbewegingen ontwikkeld door de macht der gewoonte. Opvolging van twee toestanden des bewustzijns levert als vrucht op, dat, als de eerste zich herhaalt, de tweede er naar streeft ook weder te keeren. Hierdoor nu is te verklaren, hoe zeker instinct in de structuur eener diersoort is opgenomen.

Instinct = erfelijk geworden gewoonte. Dit is een hypothese, maar een hypothese, die verklaart waarom wij te minder sporen van instinct aantreffen, naarmate wij in de rij der levende wezens hooger stijgen. De verhouding, waarin een hooger organisme tot zijn omgeving staat, is samengesteld, en daardoor keert iedere soort van handelingen niet vaak genoeg terug om basis te kunnen zijn van instinct.

Ten derde zegt Spencer, dat instinct de wortel is van verstand, gevoel en wil. Zij ontstaan, wanneer de indrukken, voor welke een dier vatbaar is, zoo talrijk zijn, dat zij verbindingsen zijn, zoo samengesteld en zoo zeldzaam wederkerend, dat er niet werktuigelijk op kan worden geantwoord. Een dier, dat vijand en prooi onder verwante vormen kent, wordt, ziende wat aan beiden gemeen is, door strijdige impulsen geslingerd. Op dit oogenblik geschiedt aanval noch vlucht

in werkelijkheid. Zij ontstaan in idee, — de herinnering is geboren. Bij deze gelegenheid zegt Spencer wel, dat de herinnering van een feit in het zenuwstelsel eene flauwe herhaling van dat feit is, maar hij bewijst het niet. Van der Wyck doet het nu voor hem door een gansche reeks van feiten. Toch dingt hij op Spencers betoog iets af. Met generatio spontanea en natuurkeuze moge men het op physisch terrein ver brengen, psychisch blijft het een raadsel hoe niemand tot iemand zou zijn opgegroeid.

Bij verwikkeling van omstandigheden verliezen de geestelijke gebeurtenissen haar werktuigelijk, instinctief karakter. Daaruit werd de herinnering verklaard, daaruit verklaart Spencer ook het ontstaan van de rede en van het gevoel. Wint bij het dier, dat staat tusschen vlucht en aanval, de eene prikkel het van den andere, dan is er geweld, redelijk gehandeld, neemt het redeneeren een aanvang. En ook het gevoel, afwezig bij instinctieven toestand, wordt geboren door dezelfde omstandigheden. Om te gevoelen heeft elk wezen tijd noodig. Wordt nu bij voormeld dier tusschen de aanschouwing en het verslinden de voorstelling des verslindens ingeschoven, dan ontstaat daarmede ook neiging tot verslinden. Gevoel is afwezig waar instinct heerscht, is aanwezig waar de macht van het instinct verbroken wordt.

Deze theorie is nieuw. Zij wordt bevestigd door en vindt hare keerzijde in het feit, dat verstand, gevoel en wil *verdwijnen*, naarmate de psychische gebeurtenissen dat werktuigelijk karakter erlangen, dat wij bij het erfelijk instinct bespeuren. Het merkwaardigst voorbeeld hiervan is de musicus. Wat tusschen het zien van het notenschrift en het aanslaan der toetsen ligt, is ééne enkele automatische verrichting geworden.

Een en ander te zamen leidt nu tot deze vier wetten van algemeen geestelijke ontwikkeling:
de wet der overerving;

- de wet, dat het zinnelijke en het innerlijke zich met gelijken tred ontwikkelen;
- de wet, dat gevoel, verstand en wil geboren worden, waar verwikkeling van omstandigheden het instinct te kort doen schieten;
- de wet, dat gevoel, verstand en wil hunne werking staken, waar psychische gebeurtenissen, oorspronkelijk gescheiden, door langdurige herhaling tot één massa samengroeien.

Met eene vraag en eene opmerking eindigt Van der Wyck dit hoofdstuk. Hij vraagt: „zal men er eindelijk in slagen, te toonen, hoe Protoplasma zich in den loop der eeuwen ontwikkeld heeft tot Mensch? Zal dus ten slotte de oude leenspreuk strikte waarheid blijken, dat Natuur geen sprongen maakt? Zal het gelukken den afgrond te dempen tusschen het leven en het levenlooze, het bewuste en het bewusteloze, het redelijke en het redeloze?” En na deze vragen vernemen wij van hem deze uitspraak: „zou dat gebeuren, het materialisme zou er niets bij winnen. Buiten den kring der verschijnselen te treden is niet mogelijk — en verschijnselen zijn er niet buiten een wezen, aan hetwelk verschijnt. De geest telg der natuur — het is nooit meer dan eene halve waarheid. Die halve waarheid moet altijd worden aangevuld door haar tegendeel: de natuur, zooals wij haar aanschouwen, is telg van den geest. Kant leerde reeds, dat het niet mogelijk is de eigenschappen van het object af te scheiden van de eigenschappen van het subject. Verklaren de physici — op hun standpunt doen zij het te recht — de stoffelijke verschijnselen, alsof zij bestonden zonder en buiten den geest, men vergete niet dat dit van de physica eene fictie is. Het wordt te veel vergeten. De psycholoog heeft tot taak eraan te herinneren.

Verband tusschen lichaam en ziel. — Van der Wyck trekt partij voor het monisme. Logisch kunnen lichaam en ziel

echter worden onderscheiden. „Lichaam” duide dan het zinnelijk waarneembare voorwerp aan; „ziel” ieder wezen, mensch of dier, in zooverre het zich ergens van bewust is. Het geloof aan de zelfstandigheid der ziel verliest zich in den nacht der tijden. Wilden gelooven dat doode voorouders nog bestaan. Vanwaar die gedachte aan dat tweede ik buiten den mensch, dat tot hem behoort en geen prooi wordt van de wormen? Spencer noemt als bron van dat geloof: de schaduw, het spiegelbeeld in het water, de echo, den droom, het van zichzelf vallen en tot zichzelf komen, het ontwaken na den slaap. Van der Wyck wil Spencers opmerkingen in zooverre wijzigen, dat hij het geloof liever uit aanschouwing dan uit redeneering ontstaan acht. Gelijk voor den anatoom in het donker het praeparat, zoo duikt voor den bloedverwant de overledene op in het holle van den nacht.

Wat leeren ons nu physiologie, pathologie, vergelijkende anatomie omtrent de verhouding tusschen ziel en lichaam? De alledaagsche ervaring leert, dat ziel en lichaam onafscheidelijk aan elkaar gebonden zijn. Ontzielen en dooden zijn eenerlei. Van geen plaats in het lichaam is te zeggen: hier zit de ziel. Van der Wyck acht de *verhouding* der lichaamsdeelen voorwaarde van het zieleleven. Toch moet het hoofd als zetel van het intellectueele leven worden aangemerkt.

De vergelijkende anatomie pleit daarvoor, en de experimenten leeren, dat het mes van den anatoom met de hersenen tevens het zieleleven verminkt. Toch toont Van der Wyck met de stukken aan, dat de experimenten nog geen onwraakbaar positieve uitkomsten hebben opgeleverd. Zelfs het weinige, dat geacht werd paalvast te staan, wordt soms door nieuwe onderzoekers aan bedenking onderworpen. Dit leeren echter *alle* feiten: er is eng verband tusschen lichaam en ziel, meer bepaald tusschen ziel en hersenen. Maar van welken aard is dit verband? Johannes Müller verdedigt de zoogenaamde „claviertheorie”, volgens welke de ziel, als een musicus zijn instrument, physische organen behoeft om te handelen. Van

der Wyck verwerpt deze theorie, omdat niemand begrijpt hoe de onmacht van een ziel kan worden verholpen door den inhoud van een schedel. Ook het dualisme van Lotze wordt door hem wederlegd. Lotze wil, dat de geest, althans in zijn edelste verrichtingen, den hem omringenden stofklomp niet gebruikt. Indien — zoo vraagt Van der Wyck — de geest zonder hersenen denkt, vanwaar dan dat het verstand met de ontwikkeling van het encephalon gelijken tred houdt?

Achtereenvolgens worden nu de argumenten tégen en vóór het dualisme gegeven en bestreden. Zéér in het kort komen ze hierop neer: Tégen het dualisme voert men aan:

1°. Geen kracht zonder stof — ergo geen ziel zonder lichaam. De tegenwerping luidt: het is mogelijk dat er twee soorten van wezens bestaan: geestelijke wezens met geestelijke krachten, stoffelijke met stoffelijke.

2°. Het dualisme miskent de eenheid van ons wezen — het antwoord is: het dualisme leert, dat de ziel de mensch zelf is, en het lichaam de doos, waarin hij is vervat.

3°. Wederzijdsche werking tusschen heterogene wezens als ziel en lichaam is onmogelijk — daartegen wordt herinnerd, dat ook waar stoffelijke elementen op elkander werken, wij voor een ondoorgrondelijk mysterie staan.

4°. De geestelijke eigenschappen worden overgeërfd. Van der Wyck antwoordt: het dualisme is hier inderdaad in verlegenheid.

5°. Carl Vogt zegt: „men toone ons een ziel” — en het antwoord luidt: eene geestverschijning is in den letterlijken zin des woords eene *contradictio in adjecto*.

Vóór het dualisme wordt aangevoerd:

1°. Het lichaam vernieuwt zich, de ziel niet. Van der Wyck is, tegen het materialisme, overtuigd dat het „ik” moet beschouwd worden als oorspronkelijk feit. Toch verdedigt dit het dualisme niet. Dit miskent, in het argument bovengenoemd, het wezen der verandering. Verandering is altijd zoowel behoud als vernieuwing.

2°. Physische gebeurtenissen en bewustzijnstoestanden zijn niet uit elkander af te leiden. Van der Wyck acht deze praemisse onbetwistbaar. Tusschen beweging en gevoel van beweging ligt een klove, met onze mechanica nooit te dempen. Maar daarmee is de mogelijkheid niet afgesneden, dat de werkelijkheid twee zijden heeft, waarvan de eene als zinnelijke verschijning naar buiten, de andere als gevoel naar binnen is gekeerd. En met dézen vorm van monisme laat zich rijmen het onbetwistbare en het materialisme naar het ondenkbare verwijzende feit van de *eenheid des bewustzijns*. Zegt de materialist dat de hersenen de zetel der gedachten zijn, dan beschouwt hij de materie als bewust, en staat voor het bezwaar, dat eene veelheid niet een enkelvoudig ik kan zijn; neemt hij aan, dat het zelfbewustzijn slechts huist in één atoom, dan is dat atoom óf gelijksoortig met de andere atomen en hebben wij een heel stelsel van zielen, óf het is er ongelijksoortig aan, en wij hebben de ziel, die wij moesten verwerpen, terug; beschouwt hij de stof als voorloopster des geestes, dan worden zielsverschijnselen uit de stof afgeleid en moet vergeten worden, dat de stof vooraf is afgeleid uit zielsverschijnselen.

Na aldus het materialisme in al zijn schuilhoeken opgezocht en er uit verdreven te hebben, ontwikkelt Van der Wyck het volgende, door hemzelf beleden en aanbevolen monisme. Wat in den grond der zaak één is, kan, uit verschillende oogpunten waargenomen, zich onder zoo verschillende vormen aan ons voordoen, dat het velerlei schijnt. Hier kunnen de voorbeelden dienen van Fechner. Al naarmate wij er binnen of er buiten staan, schijnt ons dezelfde cirkel concaaf of convex; hetzelfde zonnestelsel wordt van het middenpunt uit als Copernikaansche, van de aarde uit als Ptolomaeische wereld gezien. Volgens dit monisme nu is het eveneens hetzelfde, dat zich aan den naar buiten gekeerden blik als hersenmassa, als zenuwwerking, aan het naar binnen starende oog als geest, als gedachte kennen doet. Dit monisme is niet onbegrijpelijker

dan het uit den aard der zaak wezen moet. Men bedenke immers, dat de twee contrasteerende zijden van den mensch niet enkel op uiteenlopende, maar op contrasteerende wegen worden waargenomen. Dit monisme is een omgekeerd materialisme; het kent aan de ziel den voorrang toe op de stof, het zoekt de grondvesten van het bestaande niet in de handtastelijke massa maar in de toestanden des bewustzijns en beschouwt met Hegel de lichamelijke wereld als „het anders zijn des geestes”. De geest is niet ondergeschikt aan de stof; voor zoover wij haar kennen is omgekeerd de stof product van den geest.

Men zou kunnen tegenwerpen dat Van der Wyck de vraag naar het verband tusschen lichaam en ziel niet heeft opgelost, maar, door de materie prijs te geven, een der termen, het lichaam heeft gelochend. Op die bedenking antwoordt hij, dat het woord *bestaan* twee beteekenissen heeft. De materie bestaat, wanneer het woord „bestaan” de mogelijkheid van waarneming en voorstelling aanduidt; wil men der materie een absoluut bestaan toekennen, een bestaan buiten en zonder het bewustzijn, dan luidt het antwoordt, dat wij geen enkele eigenschap der materie kunnen noemen, door welke enkel de natuur van het object en niet tevens die van het subject wordt uitgedrukt.

Men werpt tegen: dit monisme blijft dualisme; wie de stof, voor zoover wij haar kennen, product des geestes noemt, laat een sfeer open, waarin zij geen product des geestes is. Van der Wyck antwoordt: ik mag monist en dualist tegelijk zijn, mits maar niet in hetzelfde opzicht. Er is een wereld buiten mijn bewustzijn, maar die is eene onbekende grootheid.

Men werpt tegen: uw idealisme moet leiden tot solipsisme. Mag men niet gaan buiten den kring van *het* bewustzijn, dan mag men niet gaan buiten eigen bewustzijn. Van der Wyck antwoordt: in het idealistisch monisme wordt niets aange troffen, dat ons dwingt om het bestaan eener buitenwereld te loochenen; en tot het aanvaarden van dat bestaan voelt

ieder zich gedrongen. Dit laatste is voorzeker een merkwaardig psychologisch probleem, maar het is tevens een niet te loochenen feit.

Men werpt tegen: om zielsverschijnselen uit de stof af te leiden, behoeft de materialist niet te vergeten, dat de stof uit zielsverschijnselen is afgeleid. En wat hij van de stof heeft geleerd, door veranderingen in de toestanden van zijn bewustzijn, schenkt hem de overtuiging, dat zij eeuwen bestond, voordat het bewustzijn van mensch of dier mogelijk was. En het antwoord luidt: dat de aarde er vóór hare bewoners was, beteekent: de mensch zou haar, had hij vóór eenig levend wezen bestaan, hebben gezien in onbewoonbaren toestand. Noemt iemand dus de materie voorloopster van het bewustzijn, dan bouwt hij den geest op uit toestanden van den geest.

Het vierde en laatste hoofdstuk van het werk is gewijd aan den mensch als zinnelijk wezen. Van der Wyck gaat in zijne beschouwingen noch uitsluitend van idealistisch, noch uitsluitend van realistisch standpunt uit, dat is: hij verwerpt de leer, dat de wereld, waargenomen en gedacht, louter in ons bewustzijn bestaat, en ook de bewering, dat de aanvang van alle kennis moet worden gezocht in indrukken, door stoffelijke voorwerpen op stoffelijke zintuigen gemaakt. Hij laat aan beide theorieën betrekkelijk recht wedervaren, aannemende, dat de psychische verschijnselen de uitkomst zijn eener samenwerking tusschen den geest en andere realia, maar vereenzelvigd die realia noch met de wereld der verschijnselen noch met de moleculen der hersenen.

Het kan niet in de bedoeling liggen van deze biographie den lezer rond te leiden door de gansche uitvoerige studie van beweging en inspanning, van levensgevoel, van de vijf zinnen in het algemeen en daarna van ieder der vijf in het bijzonder, in dit laatste hoofdstuk nedergelegd. Van der Wyck heeft in deze studie gebruik gemaakt van wat Von Helmholtz, Wundt, Spencer, Maudsley, Taine, Vulpian, Fechner, Bain en anderen

over zinnelijke gewaarwordingen geschreven hebben. Hij zegt zelf van dezen arbeid, met de woorden van Matthias Claudius „Hab's gemacht wie die andern : Fremd Kraut, und meine Brühe d'rüber."

Er is onderscheid tusschen een man van wetenschap en een wetenschappelijk man. Een man van wetenschap — om de vergelijking van Baco in een ander dan door hem bedoelden zin te gebruiken — is aan de vergaderende mier gelijk; een wetenschappelijk man aan de bij, die verwerkt wat zij puurt uit de bloemen. Een man van wetenschap is gelijk aan de peilschaal, die aantoot hoe hoog het water staat; een wetenschappelijk man aan den storm, die den vloed doet rijzen. Een man van wetenschap is gelijk aan het magazijn, waarin de aanwezige voorraad bijeen is; een wetenschappelijk man is gelijk aan hem, die den voorraad vermeerdert, of ook aan een, die orde brengt in de saamgepakte massa. Het boek van Van der Wyck bevat ten opzichte van de daarin besproken vraagstukken wat de wetenschap van 1872 behelsde. Maar het bevat ook meer dan dat. Een frissche wind van critiek vaart door de bladzijden heen. Met volledige oprechtheid worden regelmatig de argumenten voor en tegen naast elkander opgesteld in het gelid en een voor een besproken. Aan het eind verneemt de lezer de conclusie, of verneemt hij dat de vraag voorloopig open blijft.

Tegen Van der Wycks *Zielkunde* is het bezwaar gemaakt dat het werk te breed is opgezet. Dit bezwaar dient te worden beaamd. Toch zijn er groote voordeelen verbonden aan de wijze, waarop dit boek is gecomponeerd. De lezer wordt toegelaten in de werkkamer van den auteur. Hij wordt getuige gemaakt van den arbeid, noodig om eene enkele conclusie te winnen. Daardoor heeft dit boek voor den lezer vormende kracht. Een tweede voordeel, aan dit breede opzet verbonden, is de schat van feiten, die daardoor het eigendom wordt des lezers. Het eerste deel van Tiele's Gifford-Lectures deelt met Van der Wycks *Zielkunde* deze eigenschap. Wie het werk

doorleest komt veel te weten. Een derde voordeel is, dat de afgetrokken onderwerpen door deze breede behandeling met een minimum van inspanning zijn te volgen, en dat daardoor het werk toegankelijk is gemaakt voor een zoo ruim mogelijken kring van lezers. Opzoomer schreef een *leesboek* over de logica — zie hier een leesboek over de zielkunde.

Het werk is een weldaad geweest voor ons vaderland. En het bevreemdt ons, dat dit niet reeds vroeger is in het licht gesteld. Wat toch is het geval? In 1872 was in Nederland de invloed groot van den taal-virtuoos Multatuli; den materialist met zijn wegsleependen stijl; den dichter, die beweerde alleen te weten wat stof is. Honderden van zijn Nederlandsche tijdgenooten, en daaronder welmeenende mannen, die hooger, middelbaar en lager onderwijs hadden te geven aan de zonen des volks, kenden geen hooger wijsheid dan de wijsheid van den schrijver der *Ideeën*. Kort na '72 verscheen daarenboven eene Nederlandsche vertaling van Büchners *Kraft und Stoff*. De theorieën van Multatuli en Büchner vonden geopende gemoederen. Welnu — tegen dien wassenden stroom van materialisme is het boek van Van der Wyck een dam geweest. Door de *Zielkunde* hebben velen leeren inzien, dat de beteekenis van Multatuli elders moet worden gezocht dan in zijn filosofeeren en dat Büchners beschouwingen iets anders behelzen dan wetenschap. Dat de *Zielkunde* deze resultaten heeft kunnen bereiken is wederom te danken aan de oprechtheid der gevolgde methode en aan den vorm, waarin de schrijver zijne studiën heeft willen aanbieden. Toen de *Zielkunde* verscheen, was Van der Wyck negen jaren Professor. Hij had zijn roeping helder vóór zich. Daar was in Nederland iets hoogs te verdedigen — en hij stond als een soldaat op zijn post.

IV

„SECUNDAIRE PSYCHOLOGIE”

Dezen term heeft Van der Wyck eens in het voorbijgaan gebruikt om er een gansche reeks van wetenschappen mede aan te duiden. Korthedshalve geven wij dien naam aan dit hoofdstuk, waarin den lezer een en ander wordt medegedeeld omtrent Van der Wycks meeningen op het gebied van godsdienst, moraal, recht en paedagogiek, vier terreinen, welker wetenschappelijke bewerking tot bedoelde reeks behoort.

Rechtstreeksche studiën op het gebied der wijsbegeerte van den *godsdienst* heeft Van der Wyck niet in het licht gezonden. Van zijn hand bestaan er alleen uitvoerige aankondigingen van de werken van Draper, Caird, Martineau, Rauwenhoff en Seeley. Voor Van der Wyck is de godsdienst zaak van het gemoed en heeft dat gemoed zijn eigen, niet te vervreemden rechten. Reeds in de inaugureele oratie klonk het: „indien de nooden des levens, de behoeften des harten ons niet dringen tot het geloof, zoo zal de wetenschap ons niet bekeeren”.¹ Bij de intellectualisten op theologisch gebied zou men hem dus niet mogen indeelen. Toch is Van der Wyck niet gansch en al ongevoelig voor eene theodicee. In dit opzicht is zijn

¹ Blz. 45.

stuk over het werk van Martineau¹ kenschetsend. Met blijkbaar welgevallen deelt hij daar mede², hoe Martineau aantoonde, dat wie de darwinistische beschouwing omhelst, daarom nog niet gerechtigd is alle ontwikkeling, b. v. die van oor en oog, op rekening van blinde krachten te stellen. „Het is in overeenstemming met de atmosfeer, dat het oor moet werken; niet daar evenwel, onder den invloed van luchtgolven, maar in een stil vertrek worden de deelen van zijn labyrinth samengesteld, zijn holten met lympha gevuld, zijn otolithen klaar gemaakt, zijn tweeduizend cortische vezels uitgestrekt..... Het is in het licht, dat het oog zijn les moet leeren en zijn leven leiden; nochtans niet daar, te midden van aethergolven, maar in den donker, wordt de cornea gepolijst, de lens gekromd, het gevoelig netvlies uitgespreid, de plaats vooraf aangewezen, waarop het beeld het best geworpen kan worden. Een microscoop, in een stad van blinden uitgevonden, zou ons ternauwernood meer kunnen verbazen; wij hebben hier eene voorspelling van de wetten der straalbreking, in een rijk, dat nooit van licht heeft gehoord.” Aldus Martineau, en Van der Wyck zegt ervan: „Ik zal niet beweren, dat Martineau's theodicee steekhoudend is. Maar wanneer men den diepsten grond der dingen tracht te peilen, wat zou ons dan kunnen weerhouden, om liever, gelijk Voltaire reeds deed, den maker van het oog evenzeer als dien van zijn bril voor een verstandig wezen te houden, dan door een spel van blinde krachten het meest doelmatige tot stand te doen komen?” En verder: „Op gevaar af van bekrompen en achterlijk te schijnen, wil ik erkennen, dat de redeneeringen van den vromen Engelschman mij vrij wat juister en degelijker toeschijnen dan de jere-miaden van Schopenhauer en Von Hartmann.”

„Achterlijk?” Ook op Van der Wyck zijn de woorden van toepassing, eenmaal door Van der Vlucht geschreven omtrent Kuenen, die evenmin als Van der Wyck der teleologie haar

¹ *Tijdspiegel* v. 1888, II. blz. 225 en vgg.

² Blz. 243.

afscheid verkoos te geven. „Men glimlachte soms om Kuenens behoudzucht. Hij dreef o. a. de hardleerschheid zoo ver, dat hij tot aan zijn dood de ontkenenis van aanwijsbare doelbeooging in de wordingshistorie der levende natuur eene ongerijmdheid achtte. Maar wat wil men? Er is eenmaal verscheidenheid van gaven. Een man van Kuenens zelfgevoel, en — — zulk een meeloper als men betreurde niet in hem te vinden, zij zijn en blijven eeuwig twee. Gij verlichte koppen, indien Kuenen meer dan gij geneigd was om te behouden — onder verbetering altijd — wat hij had, kan het ook geweest zijn, wijl door hem het zijne verworven was langs wegen van wel wat ernstiger gepeins en harder arbeid, dan waarop gij het uwe ontvingt?”¹

Nooit zou men naar argumenten hebben gevraagd, zegt Van der Wyck, indien men niet begonnen ware met te gelooven. „Niet de argumenten hebben het geloof, maar het geloof heeft de argumenten voortgebracht”. Dit komt overeen met de inaugureele oratie, waarin de behoeften des harten de bron van den godsdienst werden genoemd. Toch acht hij het moeilijk een geloof te behouden, wanneer men meent dat het op niets steunt. Hem zijn de halfslachtige vromen niet welgevalig, godsdienstleeraars van de atheïstische nuance, die zonder leer de schare willen onderwijzen en een hunkereren naar oplossing in het al de echte vroomheid noemen. Godsdienst is zoowel leer als gevoel. In Martineau wordt diens waardeering geroemd voor het persoonlijk leven van God en mensch. Schleiermachers bewering, dat godsdienst en atheïsme met elkander te rijmen zijn, wordt door Van der Wyck beslist verworpen. Die paradoxe is slechts te rijmen, wanneer men in plaats van godsdienst „Frömmigkeit” stelt. In den gewonen zin des woords is het niet mogelijk godsdienstig te zijn zonder God.

Van het materialisme heeft Van der Wyck de argumenten als het ware met angstvallige nauwkeurigheid opgezocht, ze

¹ W. van der Vlugt: *Levensbericht van Abraham Kuenen*. Leiden, 1893, Blz. 113

een voor een ontleed en ze een voor een na ernstig onderzoek onhoudbaar bevonden. De ontwikkeling der natuurwetenschappen heeft hij gevolgd, maar eene besliste verwerping der doelmatigheid in de natuur heeft hij nooit willen uitspreken. Steeds heeft hem met vollen nadruk voor den geest gestaan de centrale plaats, die de godsdienst, waar hij aanwezig is, in het leven van mensch en samenleving inneemt; de verminking, bij mensch en samenleving waar te nemen, waar de godsdienst ontbreekt. En onder alle definities van den godsdienst, die ons bekend zijn, kennen wij er geene, inhoudvoller en de zaak meer in haar hart rakende dan de zijne: „Godsdienst is de wijding, die het bestaan van den mensch ontvangt, wanneer hij er vast van overtuigd is onder het oog en de hoede van eene Heilige Macht te leven, welke, onzichtbaar, hem steeds nabij blijft.”¹

Systematischer en tevens uitvoeriger dan van zijne religieuze overtuigingen, heeft Van der Wyck mededeeling gedaan van zijne gevoelens op *ethisch* gebied. Te dezen opzichte heeft zijn biograaf vooral kennis te nemen van deze drie stukken:

„Onderscheid tusschen Goed en Kwaad,” 1868;

„Onderscheid tusschen Goed en Kwaad,” *Theologisch Tijdschrift*, 1869, en

„Utilisme,” *Schoolbode* 1876.

Van der Wyck is opgetreden als verdediger van het utilisme van Stuart Mill. In het eind der achttiende eeuw kwam het utilisme of utilitarianisme in Engeland op. De auteurs van dat systeem waren William Paley (1743—1805) en Jeremy Bentham (1748—1832). In bijzonderheden van elkander afwijkend, zoeken beiden den maatstaf van het goede in het geluk. Zij bevinden zich dus op de lijn, die begint bij Epicurus. Zij vestigen de zedelijkheid op 's menschen behoefte aan en streven naar geluk. Het ligt voor de hand, dat dit

¹ *Gids* van 1878, blz. 126.

systeem, hoezeer het voeren kan tot zeer menschlievende voorschriften, egoïstisch van karakter is. Het utilisme leeft thans voornamelijk in den vorm, dien Stuart Mill er aan gaf. Bij Mill is ook wel het geluk doel van het handelen, maar niet meer het geluk van den handelenden persoon zelf. Volgens Mill handelt hij zedelijk, die „the greatest happiness” beoogt, „of the greatest number.” Door deze wijziging is het systeem altruïstisch geworden. Dit systeem nu heeft Van der Wyck ontvouwd in het eerste, tegen Hoekstra en Land verdedigd in de laatsfe twee der bovengenoemde geschriften.

Welke karaktertrek, zoo vraagt hij, moet door ons aan een daad worden toegekend, zullen wij haar met den naam *plicht* begroeten? Niet alle daden vallen onder den plicht. Wij trekken een grens tusschen plicht en verdienste. Welnu — een gedragslijn geldt dan voor plicht, wanneer hare overtreding den lust gaande maakt om te straffen. Plicht sluit dwang in. Waartoe die dwang? Van der Wyck antwoordt: de oorsprong van plichten, als eerlijkheid en rechtschapenheid, is genoegzaam verklaard door eene verwijzing naar hun maatschappelijk nut. Maar er zijn bij het opleggen van plichten nog andere invloeden dan het maatschappelijk belang. Persoonlijke sympathieën of antipathieën van invloedrijke menschen worden dikwijls verheven tot richtsnoeren voor de menigte, en evenzeer zijn er plichten gecreëerd, van welke men meende, dat zij niet kunnen worden verwaarloosd zonder dat het misnoegen van gevreesde, zichtbare of onzichtbare, machten er door wordt gaande gemaakt. Pascal windt zich om het naakte lijf een puntigen ijzeren gordel, en beschouwt dit als een staaltje van zijn plicht.

Hoe echter moet de denker de vraag beantwoorden, wat plicht is? Alles wat plicht is moet goed zijn. Wat is dan goed? En wat is kwaad? Weten we dit, dan weten wij ook wat plicht is. Natuurlijk kan slechts een deel van het goede worden opgelegd als plicht. Verbond men den mensch tot alles wat goed is, men zou hem knellen in een ondragelijk dwang-

buis. Alleen datgene predike men als plicht, wat ontwijfelbaar goed en tevens onmisbaar is. Eene klasse van daden is dan zedelijk goed, wanneer het hare strekking is het geluk, dat in deze wereld bestaat, te verhoogen, of wel haar leed te verminderen.

Dat het geluk der wereld de maatstaf is van goed en kwaad, valt niet te bewijzen. Het is een beginsel, en als zoodanig voor bewijs onvatbaar. Toch laat het beginsel zich aanbevelen, en wel hierdoor, dat de beide gevoelens, die 's menschen borst bewonen, egoïsme en sympathie, er beiden door worden bevredigd.

Men onderscheide wel: het geluk der wereld is de eenige *maatstaf* der zedelijkheid, maar niet de eenige *drijfveer* tot zedelijk handelen. Van iemand die uit vrees voor de hel iets goeds doet, deugt de drijfveer niet. Zijn daad is zedelijk, hijzelf is het niet. Het plichtgevoel op zichzelf kan zoowel op goede als op slechte daden gericht zijn. Hannibal maakt Himera tot een bloedbad, gedreven door plichtbesef. Zal plichtbesef tot iets goeds voeren, dan moeten wij behalve dit besef ook nog kennis bezitten omtrent wat goed is en wat kwaad.

Nu kunnen wij niet telkens ons er toe zetten om uit te maken wat in gegeven gevallen goed is, wat kwaad. Daarom moeten wij in de practijk onze toevlucht nemen tot secundaire beginselen, als: waarheid, eerlijkheid, rechtvaardigheid. In gevallen van twijfel brengt men zich natuurlijk het hoogste beginsel te binnen, dat dan de beslissing bepaalt.

Had Kant nog geleefd, hij zou tegen de theorie van Mill en Van der Wyck zijn opgekomen. Kant achtte elke eudaemonistische moraal, elke moraal, die als doel van het zedelijk handelen het geluk stelt, bedenkelijk. Uit de diepte van haar eigen wezen put, volgens Kant, de rede van den mensch de zedewet. Wordt 's menschen wil bepaald door neigingen, zelfs door geestelijke neigingen, dan heeft die wil geen zedelijke waarde. Alleen die handelingen hebben zedelijke beteekenis, die voortspruiten uit achting voor de zedewet.

Toen wij in het tweede hoofdstuk met nadruk verklaarden, dat Van der Wyck niet kan worden ingedeeld bij de Neo-Kantianen, dachten wij aan dit punt. Allard Pierson wilde niet van Kants „kategorischen imperativus” hooren, kon niet dulden, dat handelingen, dië een neiging tot motief hebben, door Kant worden verklaard zonder zedelijke waarde te zijn; citeerde gaarne het bekende distichon van Schiller:

Gerne dien' ich den Freunden, doch thu' ich es leider mit Neigung,
 Und so wurmt es mir oft, dass ich nicht tugendhaft bin.
 Da ist kein anderer Rat, du musst suchen, sie zu verachten,
 Und mit Abscheu alsdann thun, wie die Pflicht dir gebout.

Dit haalt Van der Wyck met welgevallen van Pierson aan, uitroepend aan het eind: „Duizendmaal had Pierson hier gelijk tegenover Kant. Het plichtbesef werkt enkel als een teugel, behoedt voor buitensporigheden. Wat er goeds en schoons in de wereld tot stand wordt gebracht, is niet de vrucht van arbeid voor een wet, maar van aandrif en neiging.”¹

Te vaak is schrijver dezes in het openbaar als bestrijder van het utilisme opgetreden, ook van het utilisme in den verheven vorm, door Mill er aan gegeven, om zich hier niet een bescheiden opmerking te moeten veroorloven. Von Hartmann heeft bezwaren tegen Mills theorie geopperd², en allen, die in de zaak belang stellen, betreuren dat Van der Wyck aan de wederlegging dier bezwaren geen arbeid heeft gewijd. Von Hartmann beweert, dat het utilisme, mits consequent doorgevoerd — en dit moeten de utilisten toch wenschen — tot communisme voert en daarmede naar den ondergang van wetenschap en kunst, d. i. van alle hogere beschaving. Trouwens, uit Van der Wycks latere geschriften blijkt, dat hij het utilisme heeft laten vallen.³

Enkele jaren geleden heeft het Haagsch Genootschap een

¹ Allard Pierson, blz. 41.

² *Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins*, 1879, S. 589—651.

³ B.v. in *Onze Eeuw*, en in *Theologisch Tijdschrift* 1902, blz. 361.

prijsvraag over het utilisme uitgeschreven. Vergissen wij ons niet, dan is er geen bekroning gevolgd. Mocht het Genootschap de poging herhalen, dan kan, wie zich tot het schrijven van een antwoord aangordt, niet beter aanvangen dan met de studie van de geschriften door Van der Wyck aan het onderwerp gewijd. Zoo doende is hij in den kortsten tijd in het hart van de quaesties. Voor de kennis van Mills' persoon en arbeid in het algemeen zal hij dan kunnen raadplegen een der beste biographieën, die in onze taal geschreven zijn, en die wij mede aan Van der Wycks pen te danken hebben.¹

Is 's menschen wil gedetermineerd? Is er behalve eene beschrijvende ook een wetgevende moraal? Ziedaar twee vragen, die het recht evenzeer raken als de ethiek, gemeene deulers van beiden, zooals de cel gemeene deeler is van dieren- en plantenrijk. Van der Wyck heeft beide quaesties behandeld, ieder naar aanleiding van een geschrift van een jurist.

Heeft de mensch géén vrijen wil, hoe staan wij dan met de verantwoordelijkheid — hééft hij een vrijen wil, hoe staan wij dan met de causaliteit? Mr J. A. Levy heeft in 1901 in een geschrift *De psychische causaliteit*, de leer van Wundt, onder denzelfden naam bekend, verdedigd: de leer der psychische causaliteit. Volgens de physische causaliteit kan men rugwaarts: *bepalen* en voorwaarts: *voorspellen*; naar de psychische causaliteit kan men wel rugwaarts: *bepalen*, maar niet voorwaarts: *voorspellen*. Het langs psychischen weg verkregen *gevolg* is immers niet gelijkwaardig met de oorzaak, daar het méér is dan die oorzaak: het vertoont een novum.

Van der Wyck stemt Levy toe², dat de physische en psychische causaliteit aan elkander overgesteld moeten worden, en dat de mensch dus geen bewuste automaat is. In de natuurkunde is de zielkunde niet in te lijven. Doen zich eenige motieven

¹ John Stuart Mill. *Gids* van October 1873.

² *Theologisch Tijdschrift* 1902, blz. 347.

te gelijk gelden, b.v. een zinnelijk, een aesthetisch en een moreel motief, dan heeft de mensch het gevoel, dat kiesvrijheid, spontaneiteit, activiteit geen ijdele klanken zijn, dat hij de vrije bron is van zijn eigen daden. Acht men, dat vrije wilsbesluiten onverklaarbaar zijn, Van der Wyck deinst daarvoor niet terug. Hij acht dit geen bezwaar, daar het van zelf spreekt, dat vrijheid niet te begrijpen, d. i. tot eenheid, tot samenhang te herleiden is.

De tweede vraag: of de moraal behalve de taak om het zedelijk leven te beschrijven ook tot taak heeft om op te treden als wetgeefster, heeft Van der Wyck besproken¹ naar aanleiding van een geschrift van Prof. Mr H. J. Hamaker: „Het Recht en de Maaschappij”. Hamaker heeft opgemerkt, dat de handelingen der menschen over het algemeen, en uitzonderingen daargelaten, overeenkomen met de heerschende begrippen van recht en zedelijkheid. De menschen loopen niet naakt, betalen huishuur, enz. En nu vraagt hij: zijn de begrippen recht en zedelijkheid handelingen-voortbrengende machten, of zijn die begrippen samenvattingen van hetgeen pleegt gedaan te worden? M. a. w. is de rechtswetenschap — het woord genomen in dien uitgebreiden zin, waarin het ook de wetenschap van het zedelijk leven omvat — wetenschap van wat behoort te zijn en te geschieden, of wel, is zij alleen wetenschap van wat in den regel is en geschiedt? Hamaker beweert, dat de tweede opvatting bezig is zich te vormen, en belijdt zelf tot die opvatting over te hellen. Bij die tweede opvatting ligt de vraag voor de hand, hoe vooruitgang mogelijk is, wanneer recht en moraal geen machten zijn, die den mensch in beweging brengen. En Hamaker beantwoordt die vraag met de bewering, dat er in de feiten oorzaken zijn, of in het bewustzijn der menschen motieven tot anders handelen, dan tot nog toe regel was. Tot die motieven moet echter volgens Hamaker niet het *rechtsbewustzijn* worden gerekend;

¹ Rechtsgeleerd Magazijn 1889, blz. 491.

dit is nooit drijvende kracht, het is enkel neerslag van wat men in den regel ziet gebeuren. Wat is dat recht eigenlijk? Hamaker antwoordt: regel, etiquette, gewoonte. Het schoone en het goede is dat, waaraan wij gewoon zijn. Ethische afkeuring is enkel wrevel over het ongewone.

Van der Wyck antwoordt: ik ken geen onrecht, dat geen nadeel sticht, geen afbreuk doet aan gezondheid, levensgenot, eer, beschaving, menschelijke waardigheid. Recht is meer dan ceremonieel. Eene maatschappij, die niet op recht is gebouwd, stort ten slotte ineen. Het zedelijk gevoel is iets anders dan gewoonte. Het is gemeenschapsgevoel. Grond voor de rechtspraak is het heil der maatschappij.

Van der Wyck verwerpt Hamakers dilemma. Neemt men met Hamaker aan: recht = wat men *pleegt* te doen, dan heeft het geen zin te zeggen: óf de rechtsbegrippen brengen de handelingen, óf de handelingen brengen de rechtsbegrippen voort. Vervangt men hier „recht” door „wat men pleegt te doen”, dan komt er: óf de begrippen van wat men pleegt te doen brengen wat men pleegt te doen óf wat men pleegt te doen brengt de begrippen van wat men pleegt te doen. Hoe kan nu het begrip van wat men pleegt te doen de oorzaak zijn van wat men pleegt te doen?

Neemt men aan dat recht = wat men *behoort* te doen, dan zij opgemerkt — aldus steeds Van der Wyck — „dat men zich niet behoeft te laten knellen tusschen: óf het rechtsbegrip wordt gewekt door het handelen, óf het handelen door het rechtsbegrip. Immers: beiden hebben plaats. Gewis: zelden verheft men zich ver boven het zedelijk peil van hen, met wie men leeft. Er is zedelijk bewustzijn, dat niet veel meer is dan een echo. Maar dat is slechts de eene zijde der zaak. Bij de besten is het gevoel voor goed en kwaad steeds meer dan geleende voorkeur en geleende afkeer. Er zijn zelfstandige rechtsbedeelers. Zij leiden een eigen leven, houden er een eigen ideaal op na, verworven door ervaring en nadenken. De edelsten dorsten naar meer recht dan de werkelijkheid hun

te aanschouwen geeft. Hier wordt willen en handelen van binnen uit bestierd door het geweten. Recht en gewoonte mogen niet worden vereenzelvigd. De begrippen van het behoorlijke onderhouden en hervormen het zedelijk leven, dat onder den uitsluitenden invloed der gewoonte zou verloren gaan.

Ten opzichte van opvoeding en onderwijs bezitten wij van Van der Wycks hand een viertal stukken, om verschillende redenen van blijvende waarde: één over *De Opvoeding der Vrouw*,¹ één over „Het Hooger Onderwijs in Nederland van 1848 tot 1898”², twee over de schoolquaestie in Nederland.³

De brochure over de opvoeding der vrouw, die ook bij onze Duitsche bureu de aandacht trok, verscheen in 1870. Wie haar thans, nu wij een kwart eeuw verder zijn, weder leest, begrijpt hoe grooten stoot de woorden van Van der Wyck moeten hebben gegeven aan die groote beweging in de richting van de emancipatie der vrouw, die thans, nu wij 1904 schrijven in tegenstelling met 1870, haar beslag gekregen heeft, en wier kracht en recht onder ons allen van volkomen zekerheid is. „Laat ons,” — zoo eindigt het pleidooi — „alle intellectuele krachten, ook die der vrouw, zoo volledig mogelijk ontwikkelen, opdat de qualiteit van het verstand, hetwelk deze brandende quaestie der emancipatie beslechten zal, zoo fijn en voortreffelijk mogelijk zij.” Zoo is het. De ervaring geve antwoord op de vraag waartoe de vrouw bekwaam is maar daartoe is het een eisch van recht en billijkheid, de middelen tot hare beschikking te stellen, waardoor zij in staat gesteld wordt het te toonen.

Het artikel over de Geschiedenis van ons hooger onderwijs van 1848—1898, in verband met hetwelk het noodig is kennis

¹ Groningen, 1870.

² *Eene Halve Eeuw*, Historisch Gedenkboek, uitgegeven door *Het Nieuws van den Dag*, Deel II, blz. 83—106.

³ *Het lager onderwijs en Dr. A. Pierson*, 1869 en *De Schoolstrijd*, 1885.

te nemen van een opstel, ook door Van der Wyck geschreven „Behoud der classieke opleiding” getiteld¹, blijft, voor wie de geschiedenis der Nederlandsche beschaving zal willen te boek stellen, een bron van groote waarde, werk immers van een schrijver, die zelf in het door hem beschreven tijdperk leefde. Maar tevens heeft het waarde voor den aanstaanden wetgever, die ons Hooger Onderwijs zal willen verbeteren. In Van der Wycks stuk worden de bestaande toestanden onderworpen aan een heilzame critiek. Als de toestand, thans op sommige gymnasiën heerschende, dat de minst begaafden, tengevolge van een dom systeem, toegepast door kortzichtige leeraren, de hoogste cijfers verwerven — als die toestand nog lang bestendig blijft — het zal niet de schuld zijn van Van der Wyck.

Van blijvende waarde. Deze bezitten, wederom zoowel voor de geschiedenis onzer beschaving als voor de regeling der toekomst, de beide stukken door Van der Wyck aan de schoolquaestie gewijd. Het eerste is van 1869 en gericht tegen Pierson. Deze had de schoolwet van 1857 beschuldigd van „partij te trekken voor een godsdienst, die in de oogen van velen den naam van godsdienst niet meer verdient, voor het modern christendom of het christendom naar de beschrijvinge Thorbeckes”. Van der Wyck komt tegen die beschuldiging in verzet. Wie zich in korten tijd op de hoogte wil stellen van de argumenten, waarmede veertig en dertig jaren geleden de openbare school verdedigd is, heeft niet anders te doen dan zijne tegen Pierson gerichte brochure te lezen. Het stuk is een document, een volledig document, voor de kennis van dien tijd aangaande dit onderwerp. En het komt ons voor dat Van der Wycks argumenten tegen die van Pierson steekhoudend waren. Toch is Van der Wyck vijftien jaren later tegen de neutrale school opgetrokken. En de verklaring dezer schijnbare verandering ligt in de verandering der tijden. Wie zou

¹ *Tijdspiegel* 1885, Deel I, blz. 276.

willen ontkennen, dat de openbare school, ook die onder de wet van 1857, ons vaderland ten zegen is geweest, zou zich bezondigen aan laster. Maar na 1860 is ons volk veranderd. „Ik waag het te zeggen”, zoo schrijft Van der Wyck, „dat zelfs onzijdig *lager* onderwijs thans verouderd, onmogelijk, en, voor zoover mogelijk, verderfelijk is. Ik durf dat zeggen, schoon ik weet, dat ik er aanstoot door geef. Wanneer ik zeg dat de neutrale school verouderd is, ligt daarin opgesloten, dat zij vroeger, bij eene andere godsdienstige gesteldheid van ons volk, diensten heeft bewezen. En zoo bedoel ik het inderdaad.” De onzijdige overheidsschool was mogelijk zoolang de burgers in Nederland veel in hun godsdienst met elkander gemeen hadden; zoolang de verkondiging van gewichtige en aan de meeste Nederlanders hoogst dierbare waarheden was toegelaten. „Door de neutrale school groeit er thans een volk zonder geschiedenis op, en een volk zonder geschiedenis is een dood volk, rijp om door een machtiger nabuur te worden ingelijfd.”

Van der Wyck stond in deze overtuiging niet alleen. Mannen van onverdachte liberaliteit als Bellaar Spruyt en Bruining hadden zich uitgesproken in denzelfden geest. Schrijver dezes herinnert zich levendig, hoe die ééne, zoo diep ernstige, volzin: „een volk zonder geschiedenis is een dood volk, rijp om door een machtiger nabuur te worden ingelijfd” in '85 als een machtige galm door gansch Nederland geklonken heeft. Achtthienhonderd vijf-en-tachtig! Dat is twintig jaren geleden — en hoeveel nieuwe stof heeft in klimmende mate de werkelijkheid aangebracht, om de neutrale school minder wenschenswaard te achten voor het waarachtig heil van ons vaderland. Met een bloedend hart worden deze laatste woorden neergeschreven door een, die de openbare school oprecht heeft liefgehad. Maar de waarheid moet geëerd worden boven alles. Laat ons dit hoofdstuk eindigen met de woorden tot de onze te maken, waarmede Van der Wyck in 1885 zijne brochure sloot, en die, *mutatis mutandis*, als voor den dag van

heden geschreven zijn: „Laat de Tweede Kamer duizendmaal óm zijn; de Liberale Partij, al ware zij tot eene belachelijk kleine fractie ingeslonken, blijft in staat groote dingen te doen: de grondwet te hervormen, de schoolquaestie te regelen, zware struikelblokken uit den weg te ruimen. Als zij eens weet wat zij wil: als zij toont rede, recht en billijkheid aan hare zijde te hebben, als zij ophoudt op haar verleden te wijzen waar nieuwe werken van haar verlangd worden, als zij niet meer neutraal tegenover de toekomst staat, zal zij morgen weder de massa der natie met zich sleepen.”

V

OPENBAAR OPTREDEN

In hoofdzaak is Van der Wyck in het openbaar opgetreden als docent, als auteur en als redenaar.

De hoogleeraar in de wijsbegeerte heeft in ons vaderland, sedert de wet van 1876 in werking trad, een bijzonder ambt. Vóór 1876, toen er voor juristen en theologen nog een pro-paedeutisch examen bestond, dat niemand mocht afleggen zonder een testimonium te toonen van den Hoogleeraar in de logica, was er een schare van jongelieden, die door de wet verplicht werd kennis te nemen van de wijsbegeerte. Na 1876 is, eene enkele uitzondering daar gelaten, niemand meer verplicht de philosophische lessen te volgen. Deze om wraak schreiende regeling heeft de wijsbegeerte aan onze universiteiten gemaakt tot een vak van weelde. En alleen die hoogleeraar in de philosophie zal slagen, die de moeilijke kunst verstaat zijn hoorders te doen gevoelen hoe groote levensweelde de studie der wijsbegeerte inderdaad vertegenwoordigt.

Meer dan veertig jaren heeft Van der Wyck thans gedoeerd. En hij heeft niet te vergeefs gearbeid. Schrijver dezes, niet in den engeren zin tot Van der Wycks leerlingen behoorend, en toch in de biographie van een man, die zoo lang hooger onderwijs gaf, diens arbeid als hoogleeraar niet onbesproken mogende laten, wendde zich tot een van Van der Wycks leerlingen, tot Dr. J. Woltjer, thans Hoogleeraar aan de Vrije Universiteit. Woltjer gedenkt tot op den dag van

heden zijn Leermeester met gevoelens van de grootste dankbaarheid. Van der Wycks colleges over Plato zijn beroemd geworden; zijn lessen over de zielkunde bekend, ook buiten de sfeer der universiteit. En Van der Wyck heeft zijn arbeid als Professor niet bij college-geven beperkt. Hij behoort nog tot dat ouderwetsche geslacht van professoren, het eenig goede, die in den student den mensch zien, den jongen mensch, die moet gevormd worden en die van de academie nog iets meer dient mede te nemen dan wetenschap alleen. *Zin* voor wetenschap, *begeerte* naar beschaving, *gevoel* van hooger verantwoordelijkheid wegens het ontvangen hebben van hooger ondrwijs — deze drie den studenten in te boezemen, ook dat behoort tot des hoogleeraars taak. Ten dezen opzichte is in Nederland omtrent Van der Wyck maar ééne stem te vernemen bij allen, die hebben gezeten onder zijn gehoor. De beschavende invloed, van Van der Wycks persoonlijkheid uitgegaan tot zijne leerlingen, valt met zulk een nadruk te constateeren, dat, ook al zou hij niet zulk een onvermoeid dienaar zijn geweest van de wetenschap als de lange reeks zijner werken bewijst, hij daarmede alleen de rekening van een menschenleven aan de menschheid zou hebben voldaan.

Over dien beschavenden invloed zijner persoonlijkheid slechts ééne stem — ook bij allen, die in de jaren van 1892 tot 1896 examen hebben afgelegd voor de akte in het Engelsch, Middelbaar Onderwijs. In die jaren was Van der Wyck voorzitter van de examen-commissie. De Engelsche taal- en letterkunde behoort niet tot de vakken, waarin Van der Wyck in het bijzonder ervaren is. Toch benoemde de Regeering hem, na het overlijden van Professor Brill, geregeld tot hoofd dezer Commissie. Zoolang er in Nederland geen vakgeleerde was, meende zij niet beter te kunnen doen dan Van der Wyck voor deze plaats uit te noodigen. De uitkomst bewees dat de Regeering juist had gezien. Het technisch gedeelte van het examen liet Van der Wyck over aan specialiteiten, het geheel bezielde hij met zijn eigen, humanen, geest. „Van der Wycks.

hoffelijkheid is bij ons nog steeds spreekwoordelijk" — zoo staat er in het schrijven dat op dit oogenblik voor mij ligt, en dat door een der examinatoren is ondertekend. Toen de Heer K. D. Bülbring benoemd werd tot Hoogleeraar in het Engelsch aan de Groningsche Universiteit, en Nederland dus een „vakman" rijk was, heeft Van der Wyck het ambt van Voorzitter der Commissie nedergelegd.

Gelijk wij zagen, en de bibliographie aan het eind van dit geschrift bewijst, heeft van der Wyck veel geschreven. „Veel" is eigenlijk niet het juiste woord. De arbeid is over de lange reeks van jaren gelijkmatig verdeeld. Juister is te zeggen, dat hij regelmatig heeft gewerkt. Het is een zeldzaam genot hem te lezen. De stijl van Van der Wyck laat zich met geen anderen stijl vergelijken. Een onaantastbare hoogheid en een bewust meester-zijn doen zich gelden in een fijn-voorzichtige en vooral overredend ironische uitingswijze. Deze stijl geeft den lezer vermoeden, dat niet de gedachten te zamen met den rhythmus geworden zijn, maar dat de gedachten eerst zijn voltooid, en de schrijver ze daarna stil in woorden is gaan schikken. Weerstand tegen de beslissingen, die hij neemt, is ondenkbaar, wijl hij ons of glimlachend, of vermanend, vriendelijk beveelt. De stijl van Van der Wyck is vóór alle dingen oprecht; want der voornaamheid der aristocratie, recht eischend voor zich, recht gevend den ander, moet dezelfde gewisheid eigen zijn, die zich in het bevelend minzame verbergt. Plotseling treffende, geestige wendingen zijn van de fijne voorzichtigheid, die dezen stijl kenmerkt, bijzondere bewijzen, maar zijn niet op bijzondere wijze ontstaan. Het geschrift, levend in bedaarde hoogheid, draagt alle elementen, die invloed kunnen oefenen op de uitingswijze in al zijn deelen; daarom komen geestige wendingen hier niet als vernuftige vondsten voor, tusschen in aard onbijzonder werk, en is het geschrift niet uit een reeks van vernuftige vondsten gevormd. Des schrijvers spel, datgene wat wij in ons zoeken

naar vaste weergave van het waargenomene zouden willen noemen: zijn lichtelijk schertsen met zijn onderwerp, het doen gevoelen van zijn meerderheid boven het onderwerp, kan veelal worden gespeurd in de keuze der woorden. De plastische woorden zijn bewonderenswaard door hunne nauwkeurigheid — zij kleuren den stijl fijn en scherp. Het merkwaardige in de woordenkeus lijkt ons, dat niet de woorden in haast te groote inspanning der gedachte schijnen gevonden, maar uit het fijn scherpe wezen des schrijvers natuurlijk ontstaan. Men kan zeggen, dat zij blijk geven van die ingetogenheid, die vondsten van smaak onderscheidt van vondsten, waartoe door streng denken gekomen is. Woordvondsten van smaak hebben het voorkomen, als wist de schrijver veel meer dan door het woord wordt bepaald en als had hij uit dit alles datgene genomen, wat hem het fijnst kleurend lijkt — terwijl woorden, in uiterste geestesinspanning geworden, na angstig grijpen schijnen gekomen. Op beide wijzen ontstane *volmaakte* woorden, geven ons den indruk, dat geen ander woord had *kunnen* zijn neergeschreven; maar de woorden van smaak zijn treffender en een streng denker tot schoonste sier.

De rhythmus, waarvan Van der Wyck zich bedient, is kort en afgebroken, iets bijzonders en delicaats, omdat deze rhythmus niet vast en beslist dreunt. Deze rhythmus is als het geruisch van kleine, sterke golfjes, dat met groote kracht even aankomt, om kort, maar in groote bedaardheid, wêer te vergaan.

En in dezen stijl nu heeft hij het lezend Nederland eene halve eeuw rondgeleid door de levens van de beste denkers, door de gangen der voornaamste stelsels, door de doolhoven der moeilijkste problemen; wat de wijsgeeren hebben gedacht teruggevend met eigen woorden, naar hetgeen iemand eens schoon gezegd heeft, „als regen teruggevend wat tot hem was opgeklommen als dauw.”

Deze biographie hebben wij aangevangen met Van der Wycks inaugureele oratie, laten wij haar met eene beschouwing van

Van der Wyck als redenaar besluiten. Hij heeft zelf over de welsprekendheid eene rede gehouden en een deel dier rede in het licht gegeven. Van der Wyck definieert de welsprekendheid aldus: „de welsprekendheid is de kunst om in den aanvang te gaan staan waar de hoorder staat en hem dan mede te nemen naar het punt, waar wij wenschen dat hij staan zal als wij hem verlaten.” Nooit treft mij de juistheid dezer definitie meer, dan op christelijke feesten in een kerkgebouw. Het is kerstfeest. Alles is koud en wijzelf zijn het ook. Daar klinkt uit de hoogte van den kansel: „weest welkom, waarde feestgenooten!” Die spreker begint niet met te gaan staan waar zijne hoorders staan. Die hoorders zijn nog geen feestgenooten. Dat moeten ze zijn aan het einde. Zij zijn nog niet warm — dat moeten ze worden door des sprekers gloed. Hoeveel onnatuur zou er niet verdwijnen, wanneer er eens met Van der Wycks definitie ernst werd gemaakt!

Omtrent de welsprekendheid van den advocaat zegt hij ¹ — en bij menig pleidooi zijn die woorden door den verdediger aangehaald —: „de advocaat heeft een schoone taak. Opdat de waarheid aan het daglicht trede en er recht geschiede, is het zijn plicht enkel ééne zijde van de zaak te zien, terwijl de wederpartijder enkel op de andere zijde zal letten. *Hij* wordt belast met opzettelijk onderzoek en logische uiteenzetting van *alle* gronden, welke pleiten vóór zijn cliënt, terwijl de wederpartijder alle gronden heeft op te sporen en aan te dringen, welke in het nadeel zijn van dien cliënt. Het is mogelijk, dat in strijd met zijne meening, de cliënt onschuldig is of wel minder schuldig dan hij vermoedt; het is mogelijk, dat waar het eene civiele zaak geldt, de cliënt, alles te zamen genomen, eenig recht aan zijne zijde heeft. De advocaat heeft hier niet te beslissen; *dat* is de taak van den rechter, die de balans in handen houdt. De advocaat heeft hier niet te beslissen — hij heeft uitsluitend gewichten te werpen in ééne

¹ Zondagsblad van *Het Nieuws van den Dag* van 22 Nov. 1891.

schaal, *alle* gewichten, die hij vinden kan — alle, valsche uitgezonderd. De advocaat behoort zijn cliënt met alles te dienen, slechts niet met opoffering van zijn *geweten*. Dat eischt de zedewet, dat eischt de *welsprekendheid*. De echte welsprekendheid is die, welke eerbied inboezemt. Bij gelijke macht over de taal, gelijke wetskennis en gelijke schranderheid is de rechtschapene diegene, wiens woord den meesten invloed heeft, is de eerlijke advocaat de sterkste, de gelukkigste, de meest welsprekende redenaar.”

Zoals Van der Wyck de ware welsprekendheid daar beschrijft, zoo heeft hij zichzelf als redenaar doen kennen. De groote verwachtingen, die zijn optreden den 7^{en} Mei 1863 te Groningen opwekte, zijn niet beschaamd. Hij heeft bij velerlei gelegenheid het woord gevoerd. Toen den 30^{en} November 1888 te Groningen het vijf-en-zeventigjarig bestaan van Nederlands onafhankelijkheid zou worden herdacht en in de Martini-kerk de schare zou worden gewezen op de beteekenis van dat feit, wist de Academische Senaat wel wat hij deed, toen hij Van der Wyck uitnoodigde het woord te voeren. In de Koninklijke Academie van Wetenschappen heeft Van der Wyck gesproken over Opzoomer en Hoekstra. Een rede over Spruyt ligt op het oogenblik gereed. Zonder aan de waarheid een enkele streep te kort te doen, geeft hij verslag van het leven, dat hij behandelt, maar nooit vergetend wat hij in zijn boek over Kinker schreef: „welk een schrale verdienste is het, schaduw en aan te wijzen in de gewrochten van een zeldzaam man.”¹ Die woorden zijn teekenend voor Van der Wycks karakter. Met dat karakter heeft hij zijn vorst en zijn vaderland gediend, zijn krachten gesteld ten eijns aan wetenschap en beschaving, lief en leed gedragen, nooit vervallend in uitersten, nooit versagend in tegenspoed. Zijns levens geheim is zijn fierheid. En het geheim zijner fierheid ligt in zijn trouw aan het devies van zijn wapen:

RIEN SANS DIEU.

¹ Kinker, blz. 2.

50 APHORISMEN

ontleend aan de werken van Van der Wyck ¹

1.

Godsdienst is de wijding, die het bestaan van den mensch ontvangt, wanneer hij er vast van overtuigd is, onder het oog en de hoede van eene heilige macht te leven, welke, onzichtbaar, hem steeds nabij blijft. (57).

2.

Niet de argumenten hebben het geloof, maar het geloof heeft de argumenten voortgebracht. (57).

3.

Het komt er niet enkel op aan het goede te bevorderen, maar tevens het kwade te verijdelen. (57).

4.

Wie op staatkundig, maatschappelijk en kerkelijk gebied verzuimt zijn invloed te doen gelden, pleegt een dubbel verraad aan de heilige zaak der beschaving, want niet alleen verzwakt hij door zijne onthouding de partij der vrienden van

¹ Het cijfer achter elk aphorisme is het cijfer waaronder in de bibliographie het geschrift voorkomt, waaraan het aphorisme ontleend is.

recht en waarheid, maar tevens versterkt hij ook de kansen van de partij der duisternis. (57).

5.

Gelijk lucht voor de longen en brandstof voor een vuur onmisbaar zijn, zoo heeft de mensch, die in gezelschap van anderen leeft, aan rechtvaardigheid behoefte. (23).

6.

Hoe egoïstisch men ook het menschenhart afspiegelen moge, toch zal men erkennen moeten, dat er weinigen zijn, wier zelfgenoegzaamheid hun veroorlooft voor de stemming hunner omgeving geheel onverschillig te wezen. (23).

7.

Wie der menschheid plichten oplegt, mag haar, zelfs in theorie, alleen dat gedeelte harer vrijheid ontrooven, waarvoor hij haar een nog grooter goed terug bezorgen kan. (23).

8.

Alleen datgene predike men als plicht, wat ontwijfelbaar goed en daarenboven in zoo sterke mate wenschelijk is, dat het schier onmisbaar heeten kan. (23).

9.

Wat de fijngevoeligheid van het hart verstoort, moet nadeel stichten. (23).

10.

Welk een schrale verdienste is het schaduwen aan te wijzen in de gewrochten van een zeldzaam man. (13).

11.

In dien bundel van geschriften, welken wij den Bijbel noemen, is het verborgen zieleleven van vele geslachten afgedrukt. (24).

12.

Gevolg van 's menschen schier onvermijdelijke eenzijdigheid is het, dat op zoo menig gebied school lijnrecht tegenover school, partij tegenover partij staat. (80).

13.

Licht vervalt de mensch er toe binnen de sfeer van één begrip, dat hem betooverd heeft, alle verschijnselen van hemel en aarde te willen trekken. (80).

14.

Wij moeten niet vragen: hoe komen wij van bewogen atomen tot gewaarwording? Wij moeten omgekeerd vragen: hoe komen we van gewaarwordingen tot atomen? (80).

15.

Wat afstand voor den beschouwer is, moet door toestand in de dingen zelve vertegenwoordigd zijn, zal het op de gedragingen der dingen invloed oefenen. (80).

16.

Een groot man wordt niet geprezen maar geëerd. (80).

17.

Wie zich in het bezit van een sleutel gelukkig acht, helt er licht toe over, daarmede alle deuren te willen openen. (80).

18.

Ieder nieuw Minister doet op zijn beurt de ondervinding op, dat men bij het aanvaarden van een portefeuille minder macht erlangt dan het publiek gelooft. (107).

19.

Een fors en kloek dogmatisch geloof leidt schier onvermijdelijk tot ketterjacht. (55).

20.

Het schrikbewind is steeds nabij waar een afwijkende gedachte met geliefde voorstellingen der heerschende macht in botsing komt. (55).

21.

Men moet zelf buiten schot zijn, wil men den ijver der zeloten niet miskennen. (55).

22.

De vooruitgang van ons geslacht zou met eene liefelijke harmonie der geesten niet gebaat zijn. (55).

23.

Alleen de zegepraal door de wapenen des geestes, niet die door geweld, boezemt ons vertrouwen in. (55).

24.

Eén ding kunnen de zinnen nooit geven: de verbinding der indrukken. Daartoe wordt onze eigene werkzaamheid vereischt. (60).

25.

Wij vinden in de natuur slechts wat wij in haar zoeken. (60).

26.

De ervaring is, genomen in den edelsten zin des woords, een daad, waarbij de menschelijke rede zichzelf in de wereld opspoort, om door bewustzijn van de wereld tot zelfbewustzijn te komen. (60).

27.

Wie zich stipt aan alle reglementen houdt, maar niets meer doet, is onwaardig in de rij der hoogleeraren eene plaats in te nemen. (60).

28.

De eenige wijze, waarop wij toonen kunnen, niet geheel onwaardig te zijn discipels te heeten van groote denkers, is, de ijverzucht der scholen vergetende, wat waar en voortreffelijk is, bij wien het dan ook gevonden worde, als zoodanig te erkennen en te vereeren. (16).

29.

Het wijsgeerig streven wordt allerwege daardoor opgewekt, dat men zich in het bestaande niet volkomen te huis gevoelt. (15).

30.

Dit is de groote vraag, van welke beantwoording iemands richting op wijsgeerig gebied afhangt: wat houdt gij voor het onderwerp der philosophie? (15).

31.

Het genie, dat juist op tijd en als geroepen komt, bepaalt den koers, dien een volk zal inslaan. Als een natie in labiel evenwicht verkeert, is het beslissend of haar van links dan wel van rechts een stoot wordt gegeven. (101).

32.

Het zoogenaamd gezond verstand is niets anders dan eene reeks van gangbare meeningen, een mengelmoes van waarheid en dwaling, een loopende munt, welke hieraan waarde ontleent, dat de schare, die de wet niet kent, er het merk harer goedkeuring op drukt. (12).

33.

In ieder onzer schuilt een gierigaard. Ik bedoel onzen geest. Wat deze zich eenmaal met kracht heeft toegeëigend, wordt nimmer door hem losgelaten. (12).

34.

Men mag niemand zijne geboorte voor de voeten werpen. (15).

35.

Is er een reden denkbaar, waarom menige dame van 40 jaar op een lageren trap van kennis moet staan, dan een knaap, die de Fransche school verlaat? (32).

36.

De tijden zijn voorbij, dat er op het graf van eene vrouw deze woorden geschreven werden: zij was een goede spinster (32).

37.

Laat ons alle intellectueele krachten, ook die der vrouw, zoo volledig mogelijk ontwikkelen, opdat de qualiteit van het verstand, hetwelk de brandende quaestie der emancipatie beslechten zal, zoo fijn en voortreffelijk mogelijk zij. (32).

38.

Het leven is een leelijk geschenk, waarvan de verstandige mensch liefst verschoond zou blijven, want er valt niet van te genieten. Zoo klaagt de genotzieke Schopenhauer. Alsof er geen hooger maatstaf dan lust denkbaar ware! (110).

39.

Ideaalvorming is slechts vruchtbaar indien zij op rijke kennis der werkelijkheid berust. (77).

40.

Het rijk der menschen is het rijk der doeleinden te midden der natuur. (77).

41.

Wat baat het aan al het kwaad te ontkomen, dat eene te bemoeizieke regeering sticht, wanneer wij daarvoor al het kwaad moeten zien voortduren en aangroeien, dat eene te zorgeloze regeering gedooft? (77).

42.

Ik ken geen onrecht, dat geen nadeel sticht, dat geen afbreuk doet aan gezondheid, levensgenot, eer, beschaving, menschelijke waardigheid of eenig ander aanzienlijk belang. (77).

43.

Het persoonlijke is onuitroeibaar, het begeleidt iemand van de wieg tot het graf, wordt niet door opvoeding en levensomstandigheden aangetast, is een duurzame kern in ieder onzer, hard als graniet. (93).

44.

Geniale menschen onderscheiden zich daardoor van het grofder stervelingen, dat zij, tot de volle maat van hunne ontwikkeling gekomen, groot, machtig, sterk blijken te zijn in meer dan ééne richting. (93)

45.

Waarom zou het hervormingswerk op aarde alleen dan het best vloten, wanneer men dit leven niet als een inleiding en een leerschool, maar als een vluchtig avontuur zonder volgenden dag aanmerkt? (93).

46.

Wat er goeds en schoons in de wereld tot stand wordt gebracht, is niet de vrucht van eerbied voor een wet, maar van aandrift en neiging. (93).

47.

De historische aethetica moet een reis der ziel zijn door de kunstdingen van vroeger eeuw. (93).

48.

Door de neutrale school groeit er een volk zonder geschiedenis op. Maar een volk zonder geschiedenis is een dood volk, rijp om door een machtiger nabuur te worden ingelijfd. (70).

49.

Wanneer men den diepsten grond der dingen tracht te peilen, wat zou ons dan kunnen weerhouden, om liever, gelijk reeds Voltaire deed, den maker van het oog evenzeer als dien van den bril voor een verstandig wezen te houden, dan door een spel van blinde krachten het meest doelmatige tot stand te doen komen? (76).

50.

Het geloof aan de onsterfelijkheid heeft tot empirischen grondslag: het gevoel van 's menschen grootsche roeping. (13).

BIBLIOGRAPHIE

1858

1. Iets over de vrijheid van het willen, *Godgeleerde Bijdragen*.
N. a. v. Hoekstra's „Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde.”

1860

2. Leestafel over Opzoomers „Wetenschap en wijsbegeerte” en „De waarheid en hare kenbronnen.” *De Teekenen des Tijds*.
3. De antirevolutionaire staatsleer uit de bronnen ontwikkeld door D. Koorders. *Godgeleerde Bijdragen*.

1861

4. Twee schrijvers over den Pascha-strijd. *Godgeleerde Bijdragen*.
N. a. v. boeken van Prof. Hilgenfeld en Dr. A. H. C. van Leeuwen.
5. La crise religieuse en Hollande, *Wetenschappelijke Bladen, Bijblad II*.
N. a. v. „Souvenirs et impressions par D. Chantepie de la Saussaye, Pasteur à Leyde.
6. Ernest Renan in Syrië. *Godgeleerde Bijdragen*.
7. Proeve eener geloofsleer voor denkende Christenen, door H. Lang, Predikant te Wartau bij St. Gallen. *Wetenschappelijke Bladen Bijblad II*.

1862

8. Valsch Alarm, door Wallon. *Tijdspiegel* II, 5.
N. a. v. „Christendom en empirisme, terechtwijzing van Dr A. Pierson” door Anastasio.
9. Een rustig wijsgeer, door Wallon. *Tijdspiegel* II, 117.
N. a. v. „De wijsbegeerte der ervaring en de moderne theologie”, Open brief aan Anastasio door Mr. C. W. Opzoomer.
10. Zelfverdediging of zelfmoord, door Wallon. *Tijdspiegel* II, 161.
N. a. v. „Antwoord op den Open brief van Mr. C. W. Opzoomer, door Anastasio.”
11. Zelfverdediging of zelfmoord. Overgedrukt uit *De Tijdspiegel*, met een voorwoord van C. W. Opzoomer. Arnhem.

1863

12. De oorsprong en de grenzen der kennis. Inwijdingsrede bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Hoogeschool te Groningen. Groningen. 4 Edities.

1864

13. Mr. Johannes Kinker als wijsgeer. Amsterdam.
Bekroond door de Nederlandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen in den jare 1863.
14. Johannes Kinker. 2de vermeerderde druk, Groningen.
15. Over het ontstaan en de beteekenis van wetenschap en wijsbegeerte. Groningen.

1865

16. Openbare brief aan Dr W. Scheffer. Groningen.

1866

17. Ik en niet-ik. *Gids* I, 209.
N. a. v. J. Stuart Mill, W. Hamilton's Philosophy.

1867

18. De taak der metaphysica. *Gids* I, 393.

19. Anti-materialisme. *Gids* III, 1.
 20. J. J. Rousseau. *Tijdspiegel*, April.

1868

21. Beoordeeling van H. Was' „Pierre Bayle". *Gids* III. 159.
 22. G. H. Lewes als wijsgeer. *Gids* III. 377.
 23. Onderscheid tusschen goed en kwaad. Amsterdam.
 24. Voltaire. Amsterdam.

1869

25. Een idealistische schoonheidsleer. *Gids* I, 401.
 N. a. v. H. Lotze, *Gesch. der Aesth.*
 26. Het lager onderwijs en Dr. A. Pierson. Groningen.
 27. Onderscheid tusschen goed en kwaad. *Theologisch Tijdschrift* III, 42.
 Anticritiek op eene critiek van Prof. Hoekstra.

1870

28. De schuld van Frankrijk en de stemming in Nederland. *Tijdspiegel*
 II. 413.
 29. Niet Duitsch, maar Nederlandsch! *Tijdspiegel*.
 30. Slaap en droom. *Gids*, IV, 377.
 31. Een oude Arabische preek. *Tijdspiegel*.
 32. De opvoeding der vrouw. Groningen.
 Ook in het Duitsch vertaald in het *Tijdschrift* van Prof.
 Jur. Von Holtzendorff.

1871

33. De wijsbegeerte der ervaring verdedigd. Groningen.
 34. „Een nieuwe biographie van Pascal."
 N. a. v. Dreydorffs boek.
 35. Verhandeling over het verband tusschen lichaam en ziel. Konink-
 lijke Academie van Wetenschappen. V. en M. L. 2e R. 2e Dl.
 blz. 2.

1872

36. Hegel. *Tijdspiegel* II, 466.
 N. a. v. „Hegel als Deutscher Natur-Philosoph” von Dr. Rosenkranz.
37. Zielkunde. Groningen.
38. Beoordeeling van D. Strauss’ „Voltaire”. *Gids* II, 338.
39. Prof. Jowett’s vertaling van Plato. *Theologisch Tijdschrift* VI, 129.

1873

40. John Stuart Mill. *Gids*, IV. 1.
41. Een monument voor Berkeley. *Tijdspiegel* II, 417.
42. Grote over Aristoteles. *Theologisch Tijdschrift* VII, 453.
43. Prof. Frasers editie van Berkeley. *Theologisch Tijdschrift* VII, 635.

1874

44. Beoordeeling van Nederlandsche Gewrochten van den Nederlandschen Waal L. Lottrand. *Gids*, I, 206.
45. De oorsprong der taal. *Tijdspiegel* I, 30.
46. De descententie-leer in verband met geschiedenis en zielkunde. *Tijdspiegel* II, I.

1875

47. Beoordeeling van Dittes—Wendels „Zielkunde”. *Schoolbode*.
48. Antieke zedeleer en zedelijkheid. *Theologisch Tijdschrift*.

1876

49. Mills Utilisme. *Schoolbode*, Januari.
50. Blaise Pascal. *Gids*, I, 437.
 N. a. v. Dreydorffs „Pascal.”
51. Spencer over Opvoeding. *Tijdspiegel*.
52. Beoordeeling van „Mind, a. quat. rev. of Phil.” *Gids*, II, 175.
53. Beoordeeling van L. Noiré’s „Grondlegung einer zeitgemässen Phil.” *Gids*, IV, 172.
54. Een levensbeeld. (Fichte) *Tijdspiegel*, 181, 183.

1877

55. Spinoza. Groningen.
 56. Over vier elementaire vormen van het intellect. V. en M. K. A. v. W.

1878

57. Drapers Geschiedenis v. d. worsteling tusschen godsdienst en wetenschap. *Gids*, III, 123.
 58. Weygoldt versus Darwin. *Tijdspiegel* III, 377.
 N. a. v. „Darwinismus, Religion, Sittlichkeit” von Dr G. P. Weygoldt.
 59. Een protest van Mr J. A. Levy. *Tijdspiegel* III, 393.
 N. a. v. „Des Heeren Lotsy's Kant”, een protest van Mr J. A. Levy.

1879

60. Het raadsel der ervaring. Rede. Groningen.

1881

61. Een nieuwe wijsbegeerte van den godsdienst. *Tijdspiegel* III, 390.
 N. a. v. John. Caird: „An intr. to the Phil. of Rel.”

1882

62. Rousseau's „Emile”. *Gids*, III, 1.
 63. Professor C. W. Opzoomer. *Eigen Haard*.

1883

64. Over het begrip der eudaimonia bij Aristoteles. V. en M. K. A. v. W.
 65. Natuurlijke Godsdienst. Naar het Engelsch van J. R. Seeley, met eene voorrede van Dr Jhr B. H. C. K. Van der Wyck. Haarlem.

1884

66. De levensloop van een Iersch denker. *Tijdspiegel* III, 1.
 N. a. v. „Berkeley” door Campbell Fraser.

67. Dr Betz en de antirevolutionairen. *Tijdspiegel* III, 248, 380.

1885

68. Behoud der klassieke opleiding. *Tijdspiegel* I, 276.
 69. „Fais ce que voudras”. *Gids* III, 1.
 70. De schoolstrijd. Groningen.
 71. John Stuart Mill. *Mannen en Vrouwen van Beteekenis* XVII, 3.

1888

72. Professor Opzoomer. *Mannen en Vrouwen van Beteekenis* XIX, 1.
 73. Beoordeeling van eene rede van Prof. Spruyt over de waarde en onwaarde van het academisch onderwijs in de wijsbegeerte. *Tijdspiegel*.
 74. Nederland en Oranje. Feestrede volgens opdracht van den Senaat uitgesproken in de Martinikerk te Groningen, op 30 November 1888. Groningen.
 75. „Il pleut.” *Tijdspiegel* II, 1.
 N. a. v. „Die Impersonaliën”, eine log. Unters. von Dr Sigwart.
 76. Twee pleitbezorgers van den godsdienst. *Tijdspiegel* II, 225, 256.
 Martineau en Rauwenhoff.

1889

77. Tweeërlei rechtsbeschouwing. *Rechtsgeleerd Magazijn*.
 N. a. v. Hamakers „Recht en Maatschappij”. 's Hage, 1888.

1890

78. Giordano Bruno en zijn standbeeld. *Gids* I, 343.
 79. Over Paulus van Hemert, *Gids* II, 135.
 N. a. v. Groenewegens „P. v. H”.
 80. Nog eens: „Oorsprong en grenzen der kennis”. Rede. Utrecht.

1891

81. De Oedipus-uitvoering te Utrecht. *Tijdspiegel* II, 141.
 82. De wijsgeer-ambachtsman. *Nieuws van den Dag*, 19—26 Oct.

83. De welsprekendheid van den advocaat. *Nieuws van den Dag*, Zondagsblad 22 Nov.

1892

84. Mr. C. W. Opzoomer: Levensbericht, gelezen 12 December. *Jaarboek*. K. A. v. W.
85. Romanfiguren van Zimmerman. *Nieuws van den Dag*, 28 Maart.
86. Een toekomst-droom (Richter). *Nieuws van den Dag*, 16 Mei.

1893

87. Mr. C. W. Opzoomer. Een herinneringswoord. Utrecht.
88. C. W. Opzoomer, von Van der Wyck (Utrecht). *Z. f. Ph. u. Ph. Kr.* 106 Bd.

Mit einem Bildniss Opzoomers.

1894

89. Friedrich Nietzsche. *Mannen van Beteekenis* XXV. 5.

1895

90. Over Wundts „Vorlesungen über Menschen- und Thierseele“, *Taal en Letteren*.

1896

91. Een staatsman-wijsgeer. *Gids*, II, 119.
N. a. v. Dr R. P. Mees R. Azn. „Opmerkingen over de vormen en den aard onzer kennis.”

1898

92. Naar aanleiding van „Problèmes d'esthétique et de morale”, par C. R. C. Herckenrath. *A. Wld. v. N.* 1071, 1072.
93. Allard Pierson. *Mannen van Beteekenis* XXIX, 6.
94. Vraagstukken der Zielkunde. *A. Wld. v. N.* 1099.
N. a. v. „De mensch als zinnelijk wezen” door Is. Vogels, S. J., Prof. te Oudenbosch.
95. Geschiedenis van het Hooger Onderwijs in Nederland van 1848—1898, in „Eene halve eeuw”, uitgave van *Het Nieuws van den Dag* bij de inhuldiging van Koningin Wilhelmina. Amsterdam.

1899

96. Kant in Holland. *Kant-Studiën v. Vaihinger*.
(Du Marchie van Voorthuyzen).

1900

97. Spinoza-bespiegelingen. *Gids* IV, 270.
98. Vraagstukken der zielkunde. A. W. v. N. 1213 en 1214.
N. a. v. „Verstand en vrije wil”, door Is. Vogels, S. J.
Prof. te Maastricht.

1901

99. N. a. v. Dr J. D. Bierens de Haans „Levensleer naar de beginselen van Spinoza”. A. W. v. N. 1230, '31 en '32.
100. N. a. v. Dr C. J. Wynaendts Franckens „Psychologische omtrekken”. A. W. v. N. 1236.
101. Levensbericht van Prof. Dr S. Hoekstra Bzn. Jb. K. A. v. W.
102. Noodlot en vrijheid. *Onze Eeuw*, Mei.
103. John Ruskin: „Fors Clavigera”. *Onze Eeuw*, Aug.

1902

104. Mr J. A. Levy, Het indeterminisme. *Theologisch Tijdschrift*.
105. Een idealist. (Prof. Hoekstra). *Onze Eeuw*, Febr.
106. Ruskin als staathuishoudkundige. *Onze Eeuw*, Mei.
107. Cort van der Linden. *Woord en Beeld*.
108. Dr C. J. Wynaendts Francken: De forensische beteekenis van het hypnotisme. *Onze Eeuw*, Oct.
109. D. G. Jelgersma: Oratorie en Wijsbegeerte. *Onze Eeuw*, Nov.

1903

110. Henri Lichtenberger: Nietzsches Philosophie. Vertaling van Mevr. M. François-Merkus, met voorwoord van Prof. Jhr B. H. C. K. van der Wyck. Amsterdam.
111. Byzantium. *Onze Eeuw*, Jan.
112. Kant in Holland. Zweiter (Schluss-) Artikel. *Kant-Studiën*.

Facsimile van een brief

NAAR AANLEIDING VAN HET VERSCHEIDEN VAN
JACQUES PERK DOOR VAN DER WYCK GESCHREVEN
AAN DIENS OUDERS

Groningen 3 November 1881.

Arme, arme broeders,
lieve vrienden,

Welk een slag! Uw beroemdelijke, ziele-
rende Jacques, en 200 lieve jongens, die een
beroemd man had kunnen worden! Want zij was
een echt dichter. Met verbazing las ik nog deze
dagen een zijner stukken. Zulk een 2000 naar het
graf te moeten brengen is dat een 'eijgen' Leen: oeh, mij
douw en ik hebben zoo innig medelijden met u
en mij zijn er over ontsteld door het allesmarktlijck
bericht, het welk zij zoo een van u ontving.
Welk een kroon is u dat heeft gekost. Dat
is een ramp, welke niet alleen u en uw lieve, beroem-
delijke broeders, maar het gehele vaderland
heeft. Ik zal niet trachten te wroeten. Maar ik zere
u zoo gaarne de hand drukken. En nu dat niet
kan, zilde ik u ten minste dadelijk een woord

Van hartelijke deelneming Zenden. Mogen
alre vrienden, hoe gewaar ook uw verdriet zij
houwt u kloek en voort. dat gij zult een
Zoon waardig voort. Meest er met uw lieve
Dochters van overtuigd, dat wij beide schreef
om uw verdriet. Na de hartelijke groeten
van mijn vrouw:

Van u hartelijk begroetingen
en zeer bedroefde vriend.

Van der Hyck.

NAAMREGISTER

A

	Bladz.
Ackersdijk (Prof. Mr J.).....	51
Ahrens (Heinrich).....	90
Anastasio.....	51
Aulnis de Bourouill (Prof. Mr J. baron D').....	44

B

Baco (Francis).....	68, 103
Bain (Alexander).....	90, 102
Bentham (Jeremy).....	108
Bouman (Prof. Dr H.).....	48
Brill (Prof. Dr W. G.).....	120
Bronsveld (Dr A. W.).....	50
Broussais (François Joseph Victor).....	92
Bruining (Prof. Dr A.).....	117
Büchner (Wilhelm).....	104
Bülbring (Prof. Dr K. D.).....	121
Buys Ballot (Prof. Dr C. H. D.).....	51
Byron (George Gordon, Lord).....	76

C

Cabanis (Pierre Jean George).....	92
-----------------------------------	----

	Bladz.
Caird.....	105
Calvijn (Johannes).....	57
Carpenter.....	95
Cartesius.....	92
Claudius (Matthias).....	103
Comte (Auguste).....	58, 70, 73, 74, 75, 89, 90, 91
Condillac (Etienne Bonnot de Mably).....	94
Copernicus.....	63, 100
Cousin (Victor).....	67, 93

D

Descartes (René).....	92
Donders (Prof. Dr F. C.).....	49, 60
Draper.....	105

E

Epicurus.....	108
Es (Prof. Dr A. H. G. P. van den).....	52

F

Fechner (Gustav Theodor).....	90, 100, 102
Fischer (Kuno).....	78
Fruin (Prof. Dr R. J.).....	60, 78

G

Gall (Johann Joseph).....	90, 92
Geer van Jutphaas (Prof. Mr B. J. L. baron De).....	44
Geuns (Mr J. J. van).....	50
Greuve (Prof. F. C. de).....	51, 52, 58

H

Haar (Prof. Dr B. ter).....	48
Hamaker (Prof. Mr H. J.).....	113, 114
Hamilton (Sir William).....	92

	Bladz.
Hartmann (Eduard von).....	106, 111
Hegel (Georg Wilhelm Friedrich).....	61, 101
Helmholtz (Hermann von).....	76, 78, 90, 102
Hemert (Prof. Paulus van).....	45, 46, 58
Herbart (Johan Friedrich).....	61, 90
Heusde (Prof. Mr Ph. W. van).....	51, 58, 66, 67
Hilgenfeld (Adolph Bernhardt Christoph Christian).....	51
Hoekstra Bzn. (Prof. Dr S.).....	51, 109, 124
Humboldt (Alexander von).....	70, 89
Hume (David).....	62

K

Kant (Immanuel).....	57, 60, 61, 63, 64, 70, 76, 78, 79 80, 82, 85, 86, 93, 97, 110, 111
Karsten (Mr E. H.).....	50
Kemper (Prof. Mr Jhr J. de Bosch).....	44
Kinker (Prof. Mr J.).....	53, 58, 60, 78, 124
Koorders (Dr D.).....	51
Kuenen (Prof. Dr A.).....	78, 106, 107
Kuyper (Dr A.).....	57

L

Land (Prof. Dr J. P. N.).....	47, 65, 66, 67, 68, 69 70, 71, 87, 89, 109
Lang (Heinrich).....	51
Lange (F. A.).....	78
Levy (Mr I. A.).....	112
Liebmann (Otto).....	78
Locke (John).....	61, 62
Leeuwen (Dr A. H. C. van) Pred. in Indië.....	46, 50, 51
Loenen Martinet (J. van).....	48, 49, 60
Lotze (Hermann).....	90, 99
Luther (Maarten).....	57

M

	Bladz.
Macaulay (Thomas Babington).....	88
Martineau.....	105, 106, 107
Maudsley.....	102
Mill (John Stuart).....	58, 108, 109, 110, 111, 112
Mulder (Prof. Dr G. J.).....	49
Müller (Johannes).....	98
Multatuli.....	104
Muurling (Prof. Dr W.).....	53, 54

N

Naber (Prof. Dr S. A.).....	52
Nieuwenhuis (Prof. Dr J.).....	58, 90

O

Opzoomer (Prof. Mr C. W.).....	47, 49, 50, 51, 52, 53, 54 57, 58, 59, 60, 66, 67, 68 70, 72, 77, 82, 83, 104, 124
--------------------------------	--

P

Paley (William).....	108
Pape (De) onderwijzer te Heusden.....	47
Pascal (Blaise).....	109
Perk (Jacques).....	141
Pierson (Prof. Dr A.).....	51, 52, 56, 84, 85, 86, 111, 115, 116
Plato.....	120
Ptolemaeus.....	100

R

Rauwenhoff (Prof. Dr L. W. E.).....	105
Renan (Ernest).....	51
Reuchlin (Johannes).....	44
Roorda (Prof. Dr T.).....	58, 60, 90
Rossum (van) Rem. Pred. te Rotterdam.....	45
Roy (J. J. le).....	58

S

	Bladz.
Saussaye (Prof. Dr D. Chantepie de la).....	51
Scheffer (Dr W.).....	56, 71, 72, 87
Schiller (Friedrich von).....	111
Schleiermacher (Friedrich Ernst Daniel).....	107
Scholten (Prof. Dr J. H.).....	49, 57, 70, 71, 72
Schopenhauer (Arthur).....	75, 106
Schröder (Prof. Dr J. F. L.).....	58
Seeley.....	105
Seret, onderwijzer te Heusden.....	47
Shakespeare (William).....	63
Six (Prof. Dr Jhr J.).....	44
Spencer (Herbert).....	72, 90, 94, 95, 96, 98, 102
Spruyt (Prof. Dr C. Bellaar).....	65, 66, 72, 73, 74, 75, 76 79, 84, 85, 86, 117, 124
Spurzheim (Kaspar).....	92
Strauss (David Friedrich).....	51

T

Taine (Hippolyte).....	67, 102
Thorbecke (Mr J. R.).....	116
Tiele (Prof. Dr C. P.).....	51, 70, 103

V

Vaihinger (Hans).....	87
Vinke (Prof. Dr H. E.).....	48
Vlugt (Prof. Mr W. van der).....	106, 107
Vogt (Carl).....	99
Voltaire.....	63, 106
Voorouders.....	44, 45, 46
Vulpian.....	102

W

Willem I (Koning).....	51
------------------------	----

	Bladz.
Willem III (Koning).....	52, 55
Woltjer (Prof. Dr J.).....	119
Wundt (Wilhelm).....	90, 95, 102, 112
Wijk (Gerth van), kostschoolhouder te Wijk-bij-Duurstede	48
Wyck (F. H. G. J. Van der).....	46, 47, 48
Wyck (het geslacht Van der).....	44, 45, 46

EINDE.

CORRIGENDUM.

Op bladzijde 90 wordt *Ahrens* een Zuid-Nederlander genoemd. Eigenlijk was hij dit niet; hij was geboren te Kniestädt in Hannover, alzoo Duitscher; maar in den tijd, toen hij het bedoelde werk schreef, hoogleeraar te Brussel.

PRINSES MATHILDE BONAPARTE.

«On retrouva chez elle les traces de l'âme napoléonienne.»
TH. GAUTIER.

I

Met prinses Mathilde, „la bonne princesse”, zooals zij werd genoemd, verdween een merkwaardige, bijna legendarische figuur uit het Parijsche leven.

Deze nicht van Napoleon I was, meer dan tachtig jaren na den dood van den keizer, een der laatst-overgeblevenen uit een tijd, die reeds geheel tot de geschiedenis wordt gerekend. In haar salons, in de Rue de Berri, waar op een marmeren voetstuk een reusachtige buste van Napoléon I troonde, omringd door de portretten van de eerste Bonapartes, kon men zich terugwanen in de dagen van het eerste keizerrijk; en die illusie werd volkomen wanneer de prinses, de dochter van koning Jérôme van Westfalen, verhaalde van de moeder van den keizer, Madame-Mère, die zij te Rome had gekend, en van Paus Pius VII, in wiens karos zij had gereden, te Rome, op de Via Pia....

Door haar geboorte was zij vermaagschapt aan bijna alle regeerende familiën van Europa; maar zij wilde daarvan niet hooren. „Ik ken ze niet en wil ze niet kennen”, zeide zij; „ik ben slechts een Napoleon. Maar dat is voldoende”. En glim-

PRINSES MATHILDE BONAPARTE.

lachend voegde zij erbij: „Als ik er aan denk, dat ik zonder Napoleon misschien sinaasappels stond te verkoopen aan de haven van Ajaccio”....

Aan Napoleon den Grooten alleen wilde zij alles te danken hebben; en haar geheele leven was als het ware geworden tot een cultus van den soldaat, die zichzelf en zijn geslacht tot keizers en koningen had gemaakt. Door hare moeder was prinses Mathilde aan eene oude koningsfamilie, die van Wurtemberg, verwant. Maar zij gevoelde zich slechts een dochter der revolutie, een nicht van den man, die in den *Moniteur* had laten drukken: „Aan allen die vragen uit welken tijd het huis Bonaparte stamt, is het antwoord gemakkelijk te geven: het stamt van den 18^{en} Brumaire”. Geboren te Triëst, uit het huwelijk van den ex-koning van Westfalen met prinses Catherine van Wurtemberg, noemde zij zich steeds een française en een parisienne. Haar hart en haar ziel waren fransch. En in haar persoon, die zoo napoleontisch, zoo keizerlijk, zoo majestueus, en tegelijk zoo burgerlijk was, symboliseerde zij het temperament van het moderne Frankrijk, voortgekomen uit de revolutie, het Frankrijk waarin elke piou-piou een maarschalksstaf in zijn ransel draagt.

Elke critiek, die direct of indirect het keizerrijk of den persoon des keizers raakte, was haar onaangenaam. Op ontroerden toon kon zij spreken over de klassieke schoonheid van den Eersten Consul; en toen eens een oude geleerde die schoonheid betwistte, werd zij ernstig boos, en verweet den ouden man, dat hij liever niet over klassieke schoonheden spreken moest; want hij was zeer leelijk, „un singe” noemde zij hem. Maar daar hij tevens een goed oud vriend van haar was, had zij innig spijt over dien uitval; want zij was een onvergelykelijke vriendin.

Wij danken aan Sainte-Beuve een levendig portret van haar uit haar goeden tijd:

„Zij was bewonderenswaardig mooi, met het hooge en fiere voorhoofd, geschapen voor het dragen van een kroon; de

haren van die zilverachtig aschblonde kleur, die zoo goed stond bij de donkere oogen, boven op het hoofd saamgebonden, de goedgevormde ooren, en den vollen, mooien hals vrijlatend; de trekken van haar gelaat, kloek en flink geteekend lieten niet den minsten twijfel aan de beslistheid van haar karakter.....”

En van dat karakter zeide de schrijver der *Lundis*:

„Haar karakter is eenvoudig en rond; het laat niets in de schaduw. Het viooltje verbergt zich in het gras, het arendsjong houdt van de zon. Alles wat dubbelhartig, gewrongen, kunstmatig, onoprecht is, alles wat van dichtbij of uit de verte gelijkt op arglist of valsheid verafschuwt zij, thans zoowel als in haar jeugd. De ondervinding heeft haar niet veranderd. Zij verbaast zich over het kwade, over alles wat strijdt met de eer; zij kan er zich zelfs over verontwaardigen.

„Zij kent langdurige, vaste, trouwe vriendschap; en zij heeft behoefte aan vertrouwelijkheid in den omgang. „Ik moet kunnen gelooven in de menschen met wie ik omga”, zegt zij. En zij die haar kennen hebben het recht ronduit hun meening te zeggen. Haar eerste beweging is wellicht die van verbazing; als vrouw en als prinses laat zij tegenspraak niet alleen toe, maar lokt zij die uit.

„Haar verstand en haar geest zijn als haar karakter; verheven en toch eenvoudig. Steeds is zij te goeder trouw. Haar gedachte is zuiver, zonder aarzeling, zonder omwégen. Zij denkt hetgeen helder is, en drukt het helder uit. Spreek haar niet over die saamgestelde, dubbelzinnige denkbeelden, met allerlei voor en tegen er in; die gedachtenschemering bestaat niet voor haar. In dit opzicht is zij geheel en al uit de „Midi”. Wat zij begrijpt, ziet zij. Het is dag of nacht, van schemering geen sprake. Haar gedachte is een helderblauwe Italiaansche hemel, met een scherpbelijnden horizon. Geen wolkje, geen damp zelfs; helderblauw en vaste omtrekken...”

Als men haar hoorde spreken, als men haar zag loopen, zegt Théophile Gautier; als men haar zag in haar oogen-

blikken van geestdrift of van toorn; als men haar zoo scherpe, zoo oorspronkelijke en zoo juiste oordeelvellingen hoorde, waarin men altoos werd getroffen door het woord dat van pas was — dan herkende men in haar sporen van den geest van Napoleon. Zij had zeker de twee-en-dertig deelen van de *Correspondance de Napoléon I*, die haar broer uitgaf, niet gelezen; en toch had zij geheel den geest, den stijl, de juiste denkbeelden, en vaak ook de boutades en de scherpe zetten van den keizer.

Zij was op en d'op een „grande dame” — en toch de meest natuurlijke persoon die ik ooit ontmoet heb, getuigt Ernest Lavisse. Zij was eenvoudig en gemeenzaam met iedereen, en kòn het zijn. Met geen woord, geen gebaar, geen trek toonde zij den afstand, dien zij wist dat bestond tusschen haar en de anderen. Zij was nederig en bescheiden — en toch zich zelf bewust. Zij schilderde en musiceerde; zij had veel gelezen en veel onthouden; haar geest was ontwikkeld door den omgang met bijna alle mannen van haar tijd die iets te zeggen hadden: en zij is nooit een artieste, nooit letterkundige, nooit geleerde geworden.

Zij haatte de vleierij; zij weigerde complimenten te aanvaarden, en maakte er zelf nooit. Zij had geen enkele kleine ijdelheid.

Evenals Napoleon hield zij ervan te praten met de „kleine luyden”; en zij verheugde zich wanneer zij bij dezen gezond verstand, goed humeur, tevredenheid, geest, de „intelligence française” aantrof. „En toch zijn er stommelingen, die meenen dat wij achteruitgaan”, zeide zij dan.

Prinses Mathilde was edelmoedig. Om goed te doen, den ongelukkige te helpen, en begane misslagen te vergeven, had zij niet gewacht, totdat het woord „altruïsme” in de mode werd gebracht. Zij had de mildheid der beschaving, die ruim en met discretie weldoet. Nooit heeft iemand, die zij weldeed, het drukkende gewicht der weldaad gevoeld. De hand waarmee zij gaf, was de bode van het hart.

Zij was verdraagzaam, op staatkundig en godsdienstig gebied. Uit gewoonte volgde zij de gebruiken der katholieke kerk; maar even als haar broer Jérôme, placht zij te zeggen: „Je suis concordataire”.

In haar jeugd had zij de liedjes van Béranger gezongen en de romans van Eugène Sue gelezen; en daaruit had zij een soort wantrouwen overgehouden tegen „l'homme noir”. Tot haar vriendenkring, waarin alles wat in Frankrijk uitmuntte op het gebied van wetenschap en kunst werd opgenomen, zonder te vragen naar overtuiging of geloof, behoorden slechts weinig geestelijken; en dat moesten mannen zijn, die genoeg levenswijsheid bezaten om goed geluimd haar vaak Voltairiaansche opmerkingen over kerk en godsdienst te kunnen verdragen. Want zij was feitelijk een achttiende-eeuwsche filosofe, onwetend staande tegenover het groote levensraadsel en hopende, dat dit wellicht een nieuw, beter leven brengen zou, maar zonder te veel te vertrouwen op die hoop.

II

Stendhal heeft eens gezegd: „Het zou voor Napoleon gelukkig zijn geweest, zoo hij geen familie had gehad”. En tal van andere schrijvers over het Napoleontische tijdperk hebben dit in andere bewoordingen herhaald.

Onder de familieleden van den keizer is er wellicht geen geweest, die hem zooveel reden tot klagen heeft gegeven als zijn jongste broer Jérôme. Deze onderscheidde zich van zijn oudere broers en zusters alleen daardoor, dat hij voortdurend betuigingen van onderworpenheid en toewijding zond aan den keizer, en toch bleef voortgaan te zondigen tegen diens wil.

Jérôme, in 1784 geboren, was vijftien jaar jonger dan Napoleon. Hij had de moeilijke dagen, die de familie te Ajaccio en te Marseille doorleefde, nauwelijks gekend; hij had slechts het bewustzijn dat zijn groote broeder, wiens lieveling

hij steeds was geweest, met duizelingwekkende snelheid tot de hoogste waardigheden in den staat opklom, zijn geheele familie mede naar boven sleepend.

Het was die vaart naar den troon, welke bij Jérôme, van huis uit een verstandige en goede jongen, allerlei karakteristieke eigenschappen deed ontkiemen; eene ongebreidelde begeerte naar weelde, een ongelooflijke spilzucht, een alles overtreffende lichtzinnigheid, dat waren de steeds terugkeerende redenen tot klagen voor den keizer, die ondanks alles de positie van zijn broeder telkens verbeterde, en nauwelijks meende genoeg gedaan te hebben toen hij het koninkrijk Westfalen voor dien broeder oprichtte en hem een prinses uit het Wurtembergsche koningshuis tot vrouw gaf, die naar de Norvins getuigt: een der eerste prinsessen van Europa door haar geboorte, zonder tegenspraak de eerste was door haar schoonheid, haar karakter, haar geest, haar kennis en haar waardigheid.

Slechts een zestal jaren heeft Jérôme den scepter gezwaaid in „cet état formulé en rébus qui eût donné Arlequin au berceau”; maar in die zes jaren heeft hij alle denkbare dwaasheden uitgehaald. Baron van Dedem geeft in zijn *Mémoires* deze karakterschets van Jérôme:

De koning van Westphalen had het karakter der Bonapartes: veel natuurlijken aanleg en weinig kennis; stijfhoofdigheid en opvliendheid; een gemakkelijk begrip en groote scherpzinnigheid. Hij doorzag een zaak van alle kanten, wanneer hij zich de moeite wilde geven, om zich ermede bezig te houden, waartegen zijn natuurlijke luiheid zich echter gaarne verzette. Hij was dol op praal en genoeg; hartstochtelijk, lichtzinnig, verkwistend en zinnelijk, heeft hij van den aanschaf af een stempel gedrukt op zijn hofhouding.

De ministers die hem weerstonden vielen in ongenade. Hij verbeeldde zich dat zijn wil de hoogste wet was en hij zeide vaak: „Ik zou liever twee miljoen verliezen dan een mijner besluiten herroepen.”

Jérôme had veel van het karakter van Gustaaf III: „fanfaron en politique, compromettant pour ceux qui se vouaient à lui, peu belliqueux et considérant les hommes comme destinés à subir les caprices du sort et à se soumettre à la volonté des rois.”

Maar tevens kon Napoleon van hem getuigen op St. Helena: „Jérôme, en mûrissant, eût été propre à gouverner; je découvrais en lui de véritables espérances”.

Catherine van Wurtemberg, de moeder van prinses Mathilde, werd door Napoleon I zeer hoog geschat. Volgens Las Cases: *Mémorial de Sainte-Hélène*, zeide de keizer van haar: „Cette princesse s'est inscrite de ses propres mains dans l'histoire”.

Haar edele gevoelens, haar plichtsbefef, haar opvatting van huwelijksvrouw, zelfs tegenover een echtgenoot die haar redenen genoeg had gegeven om zich over hem te beklagen, spreken het best uit den brief dien zij schreef aan haar vader, koning Frederik van Wurtemberg, toen deze haar dwingen wilde, om haar ongelukkigen man te verlaten:

„Gehuwd met den koning zonder hem te kennen, slachtoffer van groote politieke belangen, heb ik mij aan hem gehecht; door zijn beminnelijk en zachtaardig gedrag heeft hij mij gedurende zeven jaar gelukkig gemaakt; ik draag een kind van hem onder het hart; maar al zou hij voor mij de slechtste echtgenoot geweest zijn, in het ongeluk zou ik hem niet verlaten. Ik zou noch uw achting, noch de zijne waard zijn, indien ik daartoe in staat was. Nooit zal ik mijn belangen van de zijne scheiden. Mijn besluit is onherroepelijk.”

En toen de koning van Wurtemberg bleef aandringen schreef zij:

„Mijn vorige brieven hebben u moeten overtuigen, dat mijn besluit onwankelbaar is. Hoe groot, mijn leven lang, mijn liefde en mijn onderwerping aan den minste uwer wenschen geweest is, gij kunt mij niet veroordeelen, als ik in zulk een belangrijke omstandigheid mij slechts verplicht acht te luisteren naar hetgeen plicht en eer mij voorschrijven.

Aan mijn echtgenoot verbonden door banden, die aanvankelijk door de staatkunde waren gelegd, wil ik hier niet herinneren aan het geluk, dat hij mij zeven jaren lang geschonken heeft. Maar al ware hij de slechtste echtgenoot voor mij geweest..... ik kan hem niet verlaten nu hij ongelukkig geworden is, en vooral niet wijl hij niet de oorzaak van zijn ongeluk is."

Napoleon had in zijn val ook het koningshuis van Westfalen meegesleept, en Jérôme, die in de „Honderd dagen" zijn broeder nog was te hulp gesnel, die hem tot het laatste was trouw gebleven, en zich bij Waterloo te zeer had onderscheiden om genade te vinden bij zijn schoonvader, zwierf, onder den naam van graaf de Montfort, met zijn echtgenote in Oostenrijk en Italië rond. Het was in die ballingschap, dat prinses Mathilde-Laetitia-Wilhelmine Bonaparte, op 27 Mei 1820, te Triëst werd geboren.

Het is opmerkelijk dat prinses Mathilde, wier kenmerkende eigenschap volgens hare vrienden was, dat zij „l'âme napoléonienne" bezat en die zich voor alles Française gevoelde, in haar aard en karakter zooveel op hare moeder geleek, op haar moeder die zij lief had en vereerde, en op wie zij zoo trotsch was.

Bij de kroning van koning Edward VII verscheen een merkwaardig boek van den heer Bodley¹; en daarin wordt verhaald, hoe dicht koningin Catherina van Westfalen eens bij den troon van Engeland had gestaan. Wanneer niet de hertog van Kent, uit zijn laat huwelijk met de prinses van Leiningen, een dochter had gekregen, zouden de koning van Wurtemberg en diens kinderen, na den dood van Willem IV, tot de Engelsche erfopvolging geroepen zijn. De heer Bodley deelt een gesprek mede, dat hij daarover had met prinses Mathilde, aan wie hij vroeg of de godsdienst van haar moeder

¹ *The Coronation of Edward VII*, bij J. E. C. Bodley, London 1903.

geen bezwaar zou zijn geweest, om in het protestantsche Engeland op te volgen; waarop de prinses antwoordde:

„Mijne moeder is altoos protestant gebleven. En ik ben er trotsch op u te kunnen zeggen, dat, toen zij de keus had tusschen den troon van Spanje en haar godsdienst, zij aan haar godsdienst de voorkeur gaf.”

Van de jeugd van prinses Mathilde is ons weinig bekend. Het gezin van den graaf de Montfort leefde kalm en eenvoudig; de spilzucht en de weelde van het westfaalsche hof hadden plaats moeten maken voor verstandig overleg. En in dien eenvoud groeide prinses Mathilde op, met haar broer Jérôme, die een jaar of zes ouder was dan zij.

Toen zij drie jaar oud was gingen haar ouders in Rome wonen. Daar werd Mathilde toevertrouwd aan een gouvernante, de barones van Reding; later kwam zij onder de hoede van haar tante, de vrouw van Joseph Bonaparte, die toen gravin de Survilliers heette, na koningin van Napels en Spanje te zijn geweest. In dien kring van „royautés déchues” — treurend over het verlies van eens genoten grootheid, — was voor prinses Mathilde weinig anders te leeren dan een voortdurende vermaning, dat het leven zijn ups en zijn downs met zich brengt. Haar broer Jérôme, die steeds een trouwe kameraad voor haar geweest is, bracht door zijn sceptischen, alles onderzoekenden aard, en zijn ontembare vrijheidszucht, van deze beide elementen iets in haar leven.

Maar vooral de kunst, de klassieke schoonheden van Rome en later van Florence, waarheen haar ouders haar in 1831 brachten, oefenden invloed op haar vorming uit. In het land der Medicis, van Dante, Boccaccio, van Andrea del Sarto en andere schilders der florentijnsche school leerde zij het schoone zien en waardeeren. En door de meesterstukken der schilderschool aangetrokken, wilde zij reeds als kind teekenen en schilderen leeren; een harer eerste leermeesters was Hébert, onder wiens leiding zij dagelijks twee uur schilderde.

Toen zij vijftien jaren oud was stierf haar moeder; en haar oom, de koning van Wurtemberg, die weinig vertrouwen in de opvoedingswijze van Jérôme had, liet haar aan zijn hof komen. Zij was toen reeds een vrouw, die uitmuntte door schoonheid en geest, en die door haar opvoeding en haar natuurlijke eigenschappen waardig was aan een hof te schitteren. In den familiekring te Stuttgart maakt zij kennis, en sloot zij vriendschap met haar nichtje prinses Sophie — de latere koningin der Nederlanden —, een vriendschap die nooit verbroken werd.

Doch ondanks het succes, dat de gravin de Montfort aan het hof te Stuttgart had, verlangde zij naar Italië terug. „J'avais la nostalgie de Florence”, schreef zij later. En in 1839, na een vierjarig verblijf in Duitschland, keerde zij naar Italië terug en wijdde er zich weder aan de schilderkunst en aan de letteren, die naar Gebhart zegt, „la passion de toute sa vie” waren.

III

Het was in dezen tijd, dat de eerste „amourette” van prinses Mathilde viel, een amourette, die een oogenblik scheen tot een huwelijk te zullen leiden.

In 1836 had zij te Lausanne kennis gemaakt met prins Louis Napoleon, den zoon van haar oom, den ex-koning van Holland, en van Hortense de Beauharnais. Louis, die zeer verliefd van natuur was, had onmiddellijk een ernstige passie opgevat voor de bekoorlijke nicht, die „aan een zeldzame schoonheid een hooge intelligentie paarde, en die door haar smaak en haar gevoel voor kunst en letteren overal indruk maakte”.

De latere keizer was toen „un rêveur aventureux qui avait, comme elle, ni situation, ni avenir”. Zijn moeder verwachtte veel van een huwelijk met prinses Mathilde en van de daaruit voortvloeiende betrekkingen met het wurtembergsche

hof. Doch de huwelijksplannen werden uitgesteld, wegens den dood van beider grootmoeder, Madame-Mère, die in het begin van 1836 te Rome was overleden.

De „rêveur aventureux” dacht in die dagen niet alleen aan zijn nicht, maar ook aan de kroon van Frankrijk. Den 29^{en} October 1836 deed hij zijn mislukten aanslag te Straatsburg, die eindigde met zijn gevangenneming en met zijn verbanning naar Noord-Amerika. Aan boord van de *Andromède*, die hem naar New-York brengen moest, schreef hij aan zijn moeder:

„Toen ik voor eenige maanden, na Mathilde te hebben thuis gebracht, door het park kwam, zag ik een boom die door den storm gebroken was; en toen zeide ik tot mij zelf: „Ons huwelijk zal verbroken worden door het lot.” Wat ik toen voorzag, is gebeurd. Heb ik dan in 1836 al het geluk genoten, dat voor mij was weggelegd?”

De aanslag van Straatsburg, die een homerisch gelach in Europa deed opgaan over de vermetelheid van den jeugdigen pretendent, had ook op den ex-koning Jérôme den indruk gemaakt van „een dwaze streek van zijn door overdreven verwachtingen niet geheel toerekenbaren neef”. Hij maakte aan de halve verloving tusschen dien neef en zijne dochter een einde.

Wie weet welk een ander verloop de wereldgeschiedenis zou gehad hebben, indien Jérôme wat meer vertrouwen had getoond in het gesternte van den pretendent, en wanneer prinses Mathilde de gemalin van Napoleon III ware geworden. Zij had den tweeden keizer, door haar verwantschap met de koninklijke families van Wurtemberg en van Engeland betrekkingen en wellicht allianties kunnen aanbrengen, die voor hem van groote waarde zouden geweest zijn. En bovendien had zij, door haar geheel andere, vrijere opvattingen, door haar ruimeren blik zeker minder clericalen invloed op de politiek van den keizer uitgeoefend dan keizerin Eugénie.

Hoe innig veel Napoleon van haar hield blijkt wel uit hetgeen Ferdinand Barrot mededeelde: Toen Louis Napoleon,

na den aanslag van Boulogne te Ham gevangen zat, ontving hij het bericht dat zijne nicht gehuwd was met Anatole Demidof. In tranen uitbarstend zeide hij: „Deze slag is de bitterste die het lot mij kan toebrengen!”

Hoe de prinses over haar vroegeren verloofde dacht, blijkt uit een merkwaardige bladzijde in het *Journal des Goncourt*:

„De prinses kwam om vijf uur uit Compiègne. Sprekende over den keizer zeide zij: „Ja, wat zal ik zeggen... die man, hij is onverstoortbaar. Er zit geen leven of beweging in hem. Laatst spuit een bediende hem een heele flesch seltzerwater in den hals; hij houdt zijn glas aan de andere zijde, zonder iets te zeggen, zonder eenig teeken van ongeduld te geven. Een man die zich nooit eens boos maakt, en wiens hoogste uiting van toorn is: „C'est absurde”. Meer zegt hij niet. Als ik met hem getrouwd was, dan had ik hem zeker den kop stukgeslagen, om eens te zien wat erin zat!”

Bij zulk een verschil van temperament zou hun huwelijks-hemel zeker niet lang wolkeloos zijn gebleven.

In 1840 huwde prinses Mathilde met den Russischen graaf Anatole Demidof, prins van San Donato, een schatrijk man; dit was dan ook zoowat alles wat hij zijn vrouw kon aanbieden, zegt Adolphe Brisson. Door een leven van uitspattingen uitgeput, lijdende aan ruggemergstering, sleepte deze russische edelman een ellendig bestaan rond; en het is te verwonderlijk dat een geestige, mooie, jonge vrouw, met veel onafhankelijkheidszin zich ooit heeft laten overhalen dien man de hand te reiken.

Demidof was met koning Jérôme in kennis gekomen door zijn zucht om herinneringen aan de glansperiode van Napoleon te verzamelen. In het prachtige paleis van San Donato, te Florence, had hij een eenige verzameling bibelots bijeengebracht, en Jérôme, die altoos om geld verlegen was, zag er volstrekt geen bezwaar in, de souvenirs die hij van zijn grooten broeder bezat, te verkoopen.

Maar niet alleen zijn souvenirs verkwanseelde hij, ook zijn dochter. Het was voornamelijk Jérôme, die op het huwelijk

met den russischen edelman aandrong. Mathilde gaf toe en den 1^{en} November 1840 werd het huwelijk met groote plechtigheid voltrokken. Een beroemd kunstenaar modelleerde de handen van bruid en bruidegom, die in elkander gesloten in marmer werden uitgehouwen, met het opschrift: „Voor eeuwig”....

Het was een eeuwigheid, die maar al te kort zou duren.

Demidof bracht zijn mooie, jonge vrouw naar Petersburg, om met haar te pronken. Maar ondanks haar rijkdom, haar prachtige diamanten, haar vorstelijke equipages, haar hooge positie in de Petersburgsche hofkringen, was prinses Mathilde niet gelukkig. Want zij, de geestige vrouw, die veel had gelezen, die genoeg schiep in mooie dingen, die teekende en schilderde en musiceerde, zag zich verbonden aan een bruto, wiens eenige eeretitel zijn rijkdom was, aan een man die haar zelfs mishandelde en sloeg, een dier Russen van wie haar groote oom gezegd had, dat zij slechts „geverniste Tartaren” waren.

Van den eersten dag af was dit huwelijk voor haar een bron van onaangenaamheden; verschillende verhalen worden verteld, waarin steeds van ernstige mishandeling, zelfs in bijzijn van dienstboden, sprake is. Maar prinses Mathilde hield er niet van, om met haar leed te koop te loopen. Van wat in dit korte huwelijksleven geschied is sprak zij later nooit dan met een soort van afschuw, als van een ontzettend benauwd droom. En de naam van haar man kwam bijna nooit over haar lippen: zij sprak hoogstens van „le Muscovite”, en bedoelde hiermede zeker niet veel vleijends.

Totdat eindelijk de ure sloeg, waarop zij begon te hopen van dien ondragelijken band verlost te kunnen worden. Zij riep hiervoor de tusschenkomst van den Tsaar in. Een ooggetuige heeft later de bijzonderheden daarvan medegedeeld:

Het seizoen in Petersburg was in vollen gang; in het Winterpaleis zou een schitterend hofbal, een der evenementen van dien winter, plaats hebben. Gravin Demidof liet een

prachtig toilet maken voor dat bal — doch de graaf verbood haar, het te bezoeken. Zoodra was hij echter naar het paleis gegaan, of [zij kleeedde zich en liet ook een slede voorkomen; zij ging toch naar het bal.

De voorstelling van de gasten was juist geëindigd; Tsaar en Tsaritsa zouden van de troonzaal naar de balzaal gaan en de gasten hadden zich langs den weg opgesteld, toen in de deur van de troonzaal een mooie, slanke vrouw verscheen, in een prachtig toilet, een diamanten diadeem in het zilverblonde haar. Om hals en schouders droeg zij een kanten fichu, dien zij op de borst bijeenhield. Graaf Demidof had tot zijn verbazing zijn vrouw herkend.

Maar zij schreed door de dichte rij der gasten, langs den doorgang die voor den Tsaar en diens gemalin bestemd was, en zonder naar iemand te zien naderde zij den troon. Voor het keizerlijk paar aangekomen boog zij diep, zonk op de knie, nam den kanten sluier van hals en schouders en, smeekend de handen vouwend, kreet zij in het fransch: „Sire, bevrijd mij van den man, die mij zóó behandelt”. Vol ontzetting zagen degenen, die er om heen stonden, dat de schouders en de rug der gravin de sporen droegen van zweepslagen, roode striemen op de blanke huid.

De Tsaar naderde de smeekelinge, gaf haar de hand en hief haar op; zijn blik zocht onder de gasten graaf Anatole Demidof....

En toen naderde snel het einde van dit ondragelijk huwelijksleven. Openlijk nam Tsaar Nikolaas de schoone vrouw onder zijn bescherming; en hoewel de hooge wereld ook in deze keizerlijke daad aanleiding tot laster vond, de prinses heeft later herhaaldelijk doen uitkomen, dat Nikolaas voor haar niets dan een ridderlijke beschermer, een onpartijdig rechter is geweest....

Hoe dit ook zij, op last van den Tsaar werd het huwelijk ontbonden verklaard en de familie Demidof veroordeeld om

prinses Mathilde tot aan haar dood een apanage te betalen van een half millioen francs per jaar.

Ook nadat de scheiding voltrokken was, hield Demidof ervan zijn betrekkingen tot de familie Bonaparte te afficheeren. Zoo kocht hij in 1851 uit de nalatenschap van Maria Louisa de villa „San Martino” op Elba, waar Napoleon tijdens zijn ballingschap had gewoond. Nabij die villa liet hij een prachtig museum bouwen, in dorischen stijl, waarheen hij al zijn herinneringen aan den keizer deed overbrengen. Een deel daarvan is er nog; onder anderen het bronzen afgietsel van het gezicht van Napoleon, dat jaarlijks op den 5^{en} Mei, op een katafalk in de „Chiesa della Misericordia” wordt tentoongesteld. Demidof heeft een legaat aangewezen, waaruit jaarlijks op 5 Mei, den sterfdag van den keizer, een lijkdienst op Elba moet worden gehouden en aan de arme bevolking aalmoezen moeten worden uitgedeeld.

Lang heeft hij niet meer geleefd. Zijn ruggemergstering sloopte geleidelijk zijn lichaam. Een laatste herinnering vinden wij bij Adolphe Brisson, die hem zag in een schouwburg in Florence, en die daarvan de volgende schets geeft:

„Uit het donker eener parterre-loge kwam een bleek, spookachtig gelaat te voorschijn, van iemand, die bijna niet meer loopen en niet meer spreken kon, en wiens verlamde tong uit zijn mond hing. In de hand had hij een gouden lepel, waarmede hij nu en dan die tong weer in den mond schoof.”

Dat was het treurige overschot van den gemaal van prinses Mathilde.

De familie Demidof heeft zich trouw gehouden aan de uitspraak van Tsaar Nikolaas; bijna zestig jaren heeft zij aan de prinses jaarlijks, met groote regelmatigheid en zonder ooit eenig bezwaar te opperen, het half millioen uitbetaald. Die dertig millioen francs vertegenwoordigden voor de prinses de vergoeding voor een ongelukkig huwelijk, dat vier jaren had geduurd.

Toen de prinses haar vrijheid had gekregen, haastte zij zich

het Russische hof te verlaten. Van Florence zond zij een verzoek aan koning Louis-Philippe, waarin zij hem vergunning vroeg, om in Parijs te mogen wonen, een vergunning die haar met groote beminnelijkheid werd verleend. Ook haar vader, de ex-koning Jérôme kreeg, in 1847 vergunning om in Frankrijk te mogen verblijven. Want de zaak der Bonapartes scheen in Frankrijk geheel verloren. De troon van Louis Philippe was omringd door jeugdige, dappere, beminde prinses. Een bonapartistische partij bestond niet, noch in de kamer, noch in het land. De vereering van den keizer, die gestorven was op St. Helena, en wiens lijk, naar Parijs overgebracht, in den Dom der Invaliden was bijgezet, leefde in het land; maar niemand dacht aan een herleving van het keizerrijk. Koning Louis Philippe zag er dan ook geen bezwaar in, dat de ballingschap van Jérôme werd opgeheven; hij beloofde hem zelfs een jaarlijksch pensioen en een zetel als pair van Frankrijk. De zoon van den ex-koning van Westfalen, die in de geschiedenis bekend zou zijn als Plon-plon, werd welwillend door den koning ontvangen; prinses Mathilde werd toegelaten in de intimiteit van koningin Marie-Amélie.

Spoediger dan iemand dacht of vermoedde zou er verandering in dien toestand komen, een verandering die van grooten invloed wezen zou op de rol, welke prinses Mathilde geroepen was te spelen.

IV

De revolutie van 1848, die een einde maakte aan de Julimonarchie, bracht Louis Bonaparte tot het presidentschap der Republiek. En indachtig het woord van François I: „Une cour sans femmes est une année sans printemps, et un printemps sans roses” — verzocht hij zijn schoone nicht, hem bij te staan om zijn huis te dirigeeren en de honneurs waar te nemen bij het houden van zijn recepties op het Elysée. De oude liefde was bij Napoleon niet geroest, en herhaaldelijk

drong hij er op aan, dat zij den Paus zou verzoeken het huwelijk met Anatole Demidof nietig te verklaren, om dan met hem voor het altaar te treden. Zij weigerde echter. Van haar liefdesdroom was niets meer over dan een diepe gehechtheid aan den prins, die haar steeds is bijgebleven....

De taak, haar door den president der Republiek opgedragen, vervulde zij met groote toewijding en het was vooral aan haar te danken, dat de prins, dien men niet voor een groot licht hield — Hübner, de Oostenrijksche gezant, zegt in zijn *Mémoires*: Louis Napoléon, avant le Deux-Décembre était „insipide, pour ne pas dire bête”; il parlait „comme un Suisse”. Aujourd’hui on dit: „c’est un sphinx” — zooveel aanhangers verwierf.

En toen het keizerrijk was geproclameerd, door den man dien Victor Hugo in zijn ballingschap „Napoléon le petit” noemde, werden de leden der familie van Napoléon I met titels en waardigheden bedacht. Jérôme werd Gouverneur des Invalides, met den rang van Maarschalk van Frankrijk, en prinses Mathilde „Altesse Impériale”, en met een hofhouding, die de keizer voor haar samenstelde, betrok zij het prachtige hotel in de Rue de Courcelles, dat aan Napoleon behoorde, en waarvoor de staat de kosten van inrichting droeg.

Prinses Mathilde was toen drie-en-dertig jaren. Zij was een schitterende verschijning, die door haar voorkomen en door haar geest, haar beminnelijkheid en haar bonhomie aller harten won. Gedurende de enkele jaren, dat zij in Parijs had gewoond, was zij reeds het middelpunt geworden van een politieken en litterairen kring, en haar invloed, die onder het keizerrijk steeds toenam, zou ook den val daarvan overleven en, onder vele regeeringen en vele geslachten, een halve eeuw lang in Parijs ongestoord en zonder mededinging heerschen.

Arsène Houssaye geeft in zijn *Confessions* van haar de volgende schildering uit de dagen van het begin van het keizerrijk:

„Vorstelijk van voorkomen, met een gelaat als een antieke camée en olympische trekken, wetend hoe zij een kroon

dragen zou. Karakter, smaak en goedheid zijn te lezen op haar gelaat, dat verdient in marmer te worden uitgehouwen, en dat dan ook meer dan een beeldhouwer inspireerde bij het ontwerpen van een schoone vrouwenbuste. Zij bezit de hoogste schoonheid, kracht en zachtheid in lijn en uitdrukking, voornaamheid en bekoorlijkheid, goedheid voor iedereen, en slechts een spottenden trek voor dwazen en domkoppen . . .

„Evenals aan het hof van Napoleon is zij gehuldigd aan vreemde hoven. En toch is zij niet geboren voor den lof der wereld; doch een eenvoudig woord van waardeering van een meester voor een harer bekoorlijke pastels, spreekt rechtstreeks tot haar hart.”

Een portret van haar, uit dien tijd, door Giraud geschilderd, doet zien hoe juist de dichter van haar getuigd kon hebben: O, welch ein Anmuth formenzarter Fülle, die hier aus diesem Antlitz leuchtet . . .

Zij was jong, mooi, rijk, geestig, talentvol, nicht des keizers, benijd, en tevens ook bemind. En zij liet het toe; zij bezat de vrijheid en de ongedwongenheid van de groote dames uit de achttiende eeuw; zij bezat ook iets van het temperament van haar vader, den veelbeminden en veel bemind-hebbeden koning Jérôme. Haar huwelijk met Demidof was ontbonden; en hoewel een tweede huwelijk, na het ongelukkige eerste, haar niet toelachte, was zij toch niet ongevoelig. Raoul Aubry vraagt: Had zij werkelijk de avonturen, die de legende haar toedicht? De legende is edelmoedig in zulke gevallen; maar zij praat ook dikwijls haar mond voorbij. De geschiedenissen die men vertelt zijn wellicht niet heelemaal juist, maar het is bekend dat de graaf van Nieuwerkerke en Claudius Popelin haar langen tijd zeer waren toegedaan, en iemand die veel van haar hield en haar grooten eerbied toedroeg zeide na haar dood: „De geheele geschiedenis, gedurende veertig jaren, van haar hart, het hart eener sentimenteele burgervrouw, dol op trouw en gehechtheid, ligt in die twee namen.”

En Adolphe Brisson verhaalt: „Zij heeft langen tijd zeer veel

van graaf Nieuwerkerke gehouden; en er waren verschillende gronden waarom juist deze edelman haar genegenheid kon opwekken. Hij was een der ridderlijkste, geestigste, knapste cavaliers van Frankrijk. Hij bekleedde de functie van opper-intendant van schoone kunsten, en wist met smaak en kennis over kunst te praten.¹ De prinses ging gaarne met kunstenaars om; in haar salons waren schilders, beeldhouwers, dichters en schrijvers steeds welkome gasten. En de meest welkome was de graaf van Nieuwerkerke, die nooit een avond verzuimde. Dat was genoeg, om den laster vrij spel te geven."

Haar verhouding tot den dichter-schilder Claudius Popelin was van dien aard, dat de *Almanach de Gotha* voor 1879 de mededeeling bevatte, achter haar naam: „gehuwd in Engeland in December 1871 met Claudius Popelin”.

Op haar verzoek werd dit in den *Gotha* voor 1880 weggelaten.

Edmond About heeft echter ervaren, dat de prinses, al kende en verachtte zij die praatjes, in haar salons zelfs geen toespeling er op dulden wilde.

About had in dien tijd als journalist en romanschrijver schitterend gedebuteerd. Zijn boek over Griekenland: *le roi des Montagnes* maakte furore. De prinses wilde hem leeren kennen, en zoo ontving hij een uitnoodiging om te komen dineeren. Hij was geveleid door deze onderscheiding, wist zich aangenaam te maken, en daar hij onweerstaanbaar zijn kon als hij wilde, behoorde hij spoedig tot den intiemen kring der prinses. Op een middag was hij, alleen met Nieuwerkerke, de gast der prinses. Vóór tafel was hij, meegesleept door zijn goeden luim en door de vriendelijkheid der gastvrouw, eenvoudig subliem geweest. Zijn tintelend vernuft, zijn geestige invallen, zijn scherpe maar steeds rake opmerkingen amuseer-

¹ De graaf van Nieuwerkerke is o. m. de ontwerper van het ruitersstandbeeld van prins Willem I, dat voor het paleis in het Noordeinde te 's-Gravenhage staat.

den prinses Mathilde en toen de lakei aankondigde, dat „Son Altesse Impériale était servie”, nam zij den arm van About. In zijn ijdelheid liet deze zich tot een onvoorzichtig woord verleiden. Hij keerde zich naar Nieuwerkerke, en zeide lachend:

„Je vous prends votre bien, mon cher; mais soyez sans crainte, grand jaloux!”

De prinses verbleekte en bleef staan. Zij had haar arm van dien van About losgemaakt. Voordat hij goed begreep wat er gebeurde, had zij den „maitre d'hôtel” ontboden en op About wijzend, zeide zij hooghartig:

„Deze heer kan hier vandaag niet dineeren. Wilt u hem uitlaten en zijn couvert wegnemen”.

Doodelijk verschrikt en diep vernederd boog About, en ging heen; hij kon niet anders dan zichzelf zijn „onvoorzichtigheid” — zijn „gaffe” zooals hij het noemde — verwijten en zich voornemen in het vervolg wat minder geestig te zijn.

Aardig is dit trekje, aan het *Journal des Goncourt* ontleend: De gebroeders de Goncourt behoorden tot haar trouwe gasten; en te Saint-Gratien logeerden zij vaak bij de prinses. Jules de Goncourt werd er ziek; en met alle zorgzaamheid van haar „cœur de bourgeoise” verpleegde zij den romancier. Toen hij herstellende was, wandelde zij met hem door den tuin, hem steunend met haar arm, als een kind. Geroerd door zooveel goedheid vergat de Goncourt den toestand; hij nam haar hoofd tusschen zijn handen en kuste haar herhaaldelijk, fluis-terend: „Ik heb u lief; o, ik heb u lief”. De prinses maakte zich zachtkens los, zonder boos te worden, hoewel het geheele geval haar zeer onaangenaam was, en zeide: „Allons, mon ami, allons.... Soyez raisonnable, et ne recommencez plus, n'est ce pas?”

Van keizerin Eugénie hield prinses Mathilde niet. Het plan van haar neef, om met Eugénia de Guzman, gravin de Montijo in het huwelijk te treden, vond bij Mathilde, evenals bij haar broeder en andere leden der keizerlijke familie, veel tegen-

stand. En met haar gewone vrijmoedigheid — zij maakte van haar hart geen smoorkuil — sprak zij dat misnoegen in den kring harer vrienden openlijk uit.

De groote tegenstelling, die tusschen de beide vrouwen bestond, geeft een verklaring van het gebrek aan sympathie dat tusschen haar heerschte. Keizerin Eugénie was trotsch, eigenzinnig, gesteld op het gezag, evenals de meeste Spanjaarden buitengewoon vroom en daardoor clericaal, ultramontaansch.

Prinses Mathilde daarentegen had een groot onafhankelijkheidsgevoel, zeer vrijzinnige neigingen, en een levendige sympathie voor de revolutie, die de oorzaak geworden was van het geluk der Napoleon's. Bovendien had zij, ondanks haar verdraagzamen aard, een levendigen afkeer van het clericalisme en hield zij de priesters „en piètre estime”.

Het huwelijk van den keizer met de gravin de Montijo maakte natuurlijk de verhouding niet beter, maar prinses Mathilde wist zich te schikken, en ten minste den schijn te bewaren. Toch, zegt Raoul Aubry, zou een botsing tusschen de beide vrouwen niet zijn uitgebleven, wanneer niet het keizerrijk zoo ongelukkig geëindigd was. Het ongeluk maakte aan de familie-twisten een einde; voor de vernederde en verbannen vorstin gevoelde prinses Mathilde meer medelijden en meer sympathie, dan voor de keizerin der Franschen. En ten slotte werden beide vrouwen vriendinnen. Zij hebben samen geschreid bij het doodsbed van Napoleon, en bij het overlijden van den keizerlijken prins in Zoeloeland; en keizerin Eugénie is overgebleven om te treuren bij het graf van wie eens haar onverzoenlijkste tegenstandster, en later haar trouwste vriendin was.

V

Prinses Mathilde voelde zich geboren en geroepen om te regeeren; en daar zij niet regeeren kon — of wilde — in de Tuileriën, regeerde zij in haar salon door de souvereiniteit

die zij bezat in het rijk van kunst en smaak, van talent en genie, van hoofscheid en élégance, als een „Marguerite de Navarre dans la peau d'un Napoléon”, zooals de Goncourt zeide. Meer dan een halve eeuw was zij, zooals Théophile Gautier haar noemde, „la régulatrice de la société française”. Zij verstond de oude kunst, een salon te hebben waaruit de dwaze praatjes en de alledaagsche gemeenplaatsen gebannen waren, waar geest en „verve” heerschten, waar kunstenaars, schilders, beeldhouwers, schrijvers en dichters de dagelijksche gasten waren.

Mevrouw Octave Feuillet beschrijft dien Salon van prinses Mathilde in: *Quelques années de ma vie* aldus:

„De salon van prinses Mathilde was een salon van een prinses, artieste en groote dame. Men zag er „le tout Paris”, de bloem der intelligentie, litteratoren, schilders, beeldhouwers, prinsen en gezanten van alle landen. De receptie-zalen en de wintertuin waren gevuld met kunstvoorwerpen, die met voorbeeldigen smaak waren geschikt. Schilderijen van groote meesters, beeldhouwwerken in marmer en brons, chineesche vazen met reusachtige palmen, oude gobelins, versierden het hotel in de Rue de Courcelles.

„Wanneer ik de prachtige trap opging, waarlangs chineesche draperiën als zijden cascades neervielen, en waar de pauwen op de treden geplaatst hunne veelkleurige staarten deden schitteren, dan was het alsof ik de trap der Sultanes besteeg, waarvan Scheherazade ons de geschiedenis verteld heeft.”

Mevrouw Octave Feuillet beschrijft dan de prinses, zooals zij haar salon binnentrad, met haar vorstelijke schoonheid in houding en voorkomen.

„Ik zie haar nog, zooals zij plaats nam, als op een troon, voor den gouden adelaar, die zijn breede vleugels uitbreidde over de vruchten en de bloemen op de tafel. Ik herinner mij vooral haar beminnelijken glimlach, waarmede zij ons welkom heette, en den blik waarmede zij zich ervan verzekerde, dat elk harer gasten zich wel te moede gevoelde.”

De prinses ontving twee dagen in de week; en hare recepties waren zeer druk bezocht. Evenals van Roemer Visscher kon van haar getuigd worden, dat:

...haar dorpel was gesleten,

Door schilders, kunstenaars, door schrijvers en poëten.

Letterkundigen, advocaten, diplomaten en staatslieden vormden met hunne dames de gasten der prinses; en zonder te vragen naar politieke, godsdienstige of filosofische denkbeelden zag zij gaarne allen om zich heen, die naam hadden. Tot de meest bekende Matbildiens, zooals men hen noemde, behoorden Sainte-Beuve en Renan, Théophile Gautier, Taine, Flaubert, Dumas, Berthelot, Pasteur, de beide Goncourts, Daudet, de Maupassant, Coppée, Sardou, de Hérédia en Loti, Marcel Prévost en Henri Lavedan, Raymond Poincaré, Hanotaux, Georges Duruy, — om slechts enkele van de meest bekenden te noemen. Ze allen te noemen is onmogelijk; het huis was te klein voor dien grooten vriendenkring.

En in dien kring heerschte een vrijheid en ongedwongenheid, zooals men maar zelden aantreft. Men mocht er spreken over alles, mits men maar niet raakte aan haar afgod Napoleon I; doch behalve dit eene was de geheele wereld open voor de kritiek, de opmerkingen, de geestigheden, de bonmots der gasten.

Voor prinses Mathilde was niets „taboe” —; het hof en de keizer, de mannen die aan het bewind waren, de kleine en groote intriges, haar vrienden en haar vijanden mocht men over den hekel halen, mits men het slechts met geest deed. Van „le genre ennuyeux” had zij een onbeperkten afkeer.

Alexander Dumas reciteerde in de salons van de Rue de Courcelles de beroemde quatrains, waarin niets en niemand werd gespaard, zooals dit:

Dans les fastes impériales

L'oncle et le neveu sont égaux:

L'oncle prenait des capitales.

Le neveu prend des capitaux.

Het was in de salons van prinses Mathilde, dat dit woord van Napoleon III werd verteld... of verzonnen:

De keizer had aan zijn oom Jérôme geweigerd hem de nog al hooge onkostenrekening van een reis te vergoeden.

„Heel goed”, zeide de ex-koning van Westfalen spijtig; „vous n'avez décidément rien du grand empereur!”

„Toch”, was het snedige antwoord: „j'ai sa famille!”

In de salons van prinses Mathilde verhaalde Prosper Mérimée zijne novellen *Carmen* en *Colomba* voor hij ze neerschreef, las Emile Ollivier zijne beroemde redevoeringen ter eere van Lamartine voor... en Lamartine zelf kwam er, en ontmoette er Gustave Nadaud, den „chansonnier”. Men verhaalt (dat de laatste een uitnoodiging voor een diner van de prinses aannam, nadat hij die van Lamartine had afgeslagen, en dat de dichter der *Gironde* de houding van Nadaud laakte in dit versje:

Hier, le vaincu de Pharsale
M'offrit un diner d'un écu.
Le vin est bleu, la nappe est sale;
Je n'irai pas chez le vaincu.

Mais que la cousine d'Auguste
M'invite en sa noble maison,
Je cours, j'arrive à l'heure juste:
— Chansonnier, vous avez raison!

Aan de tusschenkomst van prinses Mathilde was het te danken, dat *Germinie Lacerteux* niet vervolgd werd, en in haar salons las Lockroy *Henriette Maréchal* van de Goncourts voor, dat later in de Comédie française zoo onbarmhartig werd uitgefloten.

Zonder een „Frauenrechtlerin” te zijn — zooals de Duitschers dat noemen — was zij toch „het type eener moderne vrouw”, naar de Goncourt zeide. Zij beklagde zich wel eens, dat de vrouwen zich noch voor kunst, noch voor litteratuur interesseeren, en dat zij haar gesprekken met de beroemdste mannen van haar tijd moest onderbreken, wanneer een vrouw erbij

kwam. Met komische woede zeide zij eens: „Tot haar dertigste jaar mag een vrouw zich voor mijn part schikken naar de maatschappij of naar de mode; maar dan moet zij zich vrij maken en zich niet meer laten ringeloozen door dat domme gepraat over wat-niet-mag en wat-niet-staat”. Zij, voor zich, stoorde zich er niet aan; zij kon, en zij mocht alles zeggen; en het was vaak een genot te zien hoe zij haar vrienden ondervroeg, tegensprak, een strik spande en erin liet loopen.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat de Goncourts zeer ingenomen waren met de vriendschap der prinses. En daar zij de gewoonte hadden in hun dagboek hunne indrukken mede te deelen, zijn wij in de gelegenheid die over te schrijven:

„Zaterdag 13 December. — Wij ontvingen, met een vriendelijk briefje vol lof over ons boek, een uitnodiging om vandaag te komen eten bij prinses Mathilde.

„Wij werden ontvangen in een ronden salon op de eerste verdieping, behangen met purperkleurige zijde, versierd met spiegels in prachtige lijsten. Gavarni, Chennevières, Nieuwerkerke waren er reeds; de prinses kwam binnen, gevolgd door haar lectrice, Mad. de Fly. Wij waren met ons zevenen aan tafel. Ware niet het zilveren tafelservies gemerkt met het keizerlijke naamcijfer en de kroon, en waren niet de lakeien zoo ernstig en onbewegelijk als slechts lakeien in vorstelijke huizen zijn, dan zou men niet gemeend hebben bij een „Altesse Impériale” te zijn, zooveel vrijheid van geest en losheid van toon heerschte in dit vriendelijke huis.

„Haar salon is de ware salon van de negentiende eeuw, met een gastvrouw die het volmaakte type eener moderne vrouw is...

„Met haar bekende beminnelijkheid, haar glimlach, den zoetsten glimlach ter wereld, den glimlach der mooie italiaansche monden; met haar natuurlijke vriendelijkheid en innemendheid brengt zij u op dreef door de gemakkelijkerheid van spreken waarmede zij alles zegt wat haar door het hoofd gaat, en haar bekoorlijke goedhartigheid. Heden voelt zij zich

onder de mannen, zij geeft zich geheel, en is werkelijk charmant. Zij beklagt zich op geestige wijze over het lager standpunt der vrouw, in vergelijking met het tijdvak dat wij geschilderd hebben, en over haar gebrek aan belangstelling in alles wat kunst en litteratuur betreft."

Maar meer nog dan voor de letterkunde, gevoelde de prinses voor de schilderkunst. Zij zelve schilderde, en in elk harer woningen had zij een atelier; onder haar leermeesters telde zij Nieuwerkerke, Giraud — die vergunning had om alles te zeggen en die dat dan ook deed, met zijn grove stem, zijn parijsch accent en zijn atelier-uitdrukkingen — Doucet, Hébert, Popelin en anderen.

Jaren lang zond zij haar aquarellen en teekeningen in op den Salon; zij kreeg een eervolle vermelding op den Salon van 1863 voor een studie naar de natuur, een medaille op den Salon van 1865 voor haar *Intrigue à Venise*. In 1869 zond zij twee aquarellen in, die door de jury werden afgewezen. De prinses was woedend. De schilder Léon Gérôme, die lid van de jury was, bracht haar een bezoek en boven zijn hoofd barstte de bui los.

"Wat hoor ik? U heeft mijn aquarellen afgewezen?"

Gérôme, die niet op zijn mondje gevallen was, antwoordde: "Wanneer wij de aquarellen hebben afgewezen, was dat werkelijk in het belang van uwe keizerlijke hoogheid..... Zij waren te slecht!"

Deze oprechtheid ontwapende de prinses. Zij barstte in een vroolijken lach uit, en reikte den schilder de hand: „Waarlijk; gij hebt gelijk. Mijne aquarellen waren afschuwelijk”, zeide zij.

Arsène Houssaye, die klaarblijkelijk een goed hoveling was, prees met groote geestdrift haar copieën naar Rembrandt, Velasquez en Rubens en schreef zelfs: „Prinses Mathilde heeft verleden jaar Rembrandt overwonnen, en thans overtrof zij Velasquez.....” een zinsnede die hoogstwaarschijnlijk meer hoffelijkheid dan waarheid bevat.

VI

Het is een eigenschap van Parijzenaars, boulevardiers, zooals zij zich gaarne noemen, dat zij buiten Parijs niet aarden kunnen; dat zij steeds en overal naar Parijs terug verlangen. Hoewel prinses Mathilde geen „Parisienne de Paris” was, had zij zich zoo geheel ingeleefd in het Parijsche leven, dat Raoul Aubry als een karaktertrek van haar noemt: haar hartstochtelijke liefde voor Parijs, en voor de „agitation un peu vaine et trépidante de la grand'ville”.

Zij had een bezitting aan het Lago Maggiore, die een alleraardigst verblijf opleverde; maar zij kon er nooit lang blijven, zij verveelde zich en keerde op het onverwachtst naar Parijs terug. En ten slotte verkocht zij haar domein, om te Saint-Gratien, onder den rook van Parijs, een buiten te koopen. Daar sleet zij de warme zomerdagen, omringd door een kolonie schilders en schrijvers.

Het is al weder in het *Journal des Goncourt*, dat wij een levendige beschrijving vinden van een „dag te Saint-Gratien”, die op een hoofdstukje uit een roman gelijkt:

„Dinsdag 15 Augustus 1865. — Het regent. Giraud is vertrokken. De prinses werkt in haar atelier. Zij is weer begonnen aan een ontworpen crayon-portret van prinses Primoli, die poseert met haar mooie, goedge oogen, haar schitterend zwarte haren, haar witte tanden, met de ronde welwillendheid van haar gelaat, dat er uitziet of zij liever zou willen gaan slapen.

„Hébert, achter de prinses gezeten, leidt den arbeid zonder een crayon aan te raken; en ieder oogenblik is het: „Zet dat toch een beetje beter aan.... Laat dat beter uitkomen.... Wrijf dat wat meer uit.... Ja, ik weet wel, u wilt uw vingers niet vuil maken....”

„Juist, mijnheer”, antwoordt de prinses.

„Het is een les, afgebroken door kleine, maar aardige tegenstribbelingen, en door grappige opmerkingen; en plotseeling krijgen de dames lust om een meloen te eten. Beider

gezichten verdwijnen in de rose, groengerande stukken, die op de wang iets achterlaten wat aan vochtig blanketsel herinnert en waarvan de pitten op het aangezicht blijven kleven, als mouches.

„De drie hondjes slapen in hun mand; en den geheelen dag, die toch een feestdag is, wordt er gewerkt alsof de prinses er haar brood mee verdienen moet en om te kunnen eten den prijs voor het portret noodig heeft.

„Dat duurde zoo tot half zeven; toen gingen wij ons kleeden voor het diner. Bij het tweede gerecht werd het muziekkorps van Ermont aangediend. „Zeg maar dat ik naar bed ben gegaan, dat ik hoofdpijn heb”, zeide de prinses.

„Champagne wordt rond gediend, en de prinses hief haar glas op: „Op de gezondheid van den tyran! zooals Giraille zegt”.

„Het gesprek loopt over schilderijen en bestellingen. Hébert vraagt aan de prinses raad over een opdracht die de bekende Païva hem gaf; zij is hem op een dag komen halen van zijn atelier. De prinses is verontwaardigd, dat een schilder van de waarde van Hébert voor zulk een vrouw werkt, en zegt:

— „Wat, wil zulk een schepsel de kunst beschermen? Maar gij kunt zelfs uw moeder niet bij haar brengen om uw schilderijen te zien!”

— „Kijk toch niet zoo boos”, bromt Hébert, die zich maar slapjes verdedigt.

— „Voor mij zijn zulke quaesties eenvoudig genoeg”, hernimt de prinses; „gij kunt voor die dames alles doen, zolang het voor niets is; maar zoodra er van geld sprake is... Denkt gij er ook niet over als ik?” vraagt zij plotseling aan Souillé, die echter volhoudt dat een kunstenaar als Rafaël zou gewerkt hebben voor elke vrouw van zijn tijd, en die eindigt met den uitroep: „Ik houd er geen principes op na!”

„Die verklaring doet de prinses opstaan; doch als zij de deur wil uitgaan keert zij zich nog eens om, en wenscht ons goeden avond, met de woorden:

— „Heusch, met uw toegefelijkheid, mijneheeren, zoudt gij maken, als ik weer eens op de wereld kwam, dat ik wenschte een... zoo'n vrouw te zijn!”

„Terwijl wij nog zitten te praten brengt een lange lakei mij, namens de prinses een smeerseltje voor mijn verkoudheid. Zij heeft van die lieve attenties, van die aardige manieren om te doen zien dat zij aan iemand denkt.

„Woensdag 16 Augustus. — Hedenmorgen aan het dejeuner kwamen de familie Benedetti en de geneesheer van prins Napoléon, om de prinses een wratje weg te nemen, dat zij op het ooglid had. Natuurlijk kwam het gesprek over ziekten, en toen iemand de prinses een compliment maakte over haar uitstekende gezondheid, zeide zij:

„Och, ik ben nooit ziek geweest. Behalve roodvonk heb ik nooit iets gehad; nooit bloedzuigers, nooit spaansche vliegen. Ik ken alleen wonderolie en bitterwater.”

In een andere aantekening geven de Goncourts ons een kijkje in de omgeving der prinses te Saint-Gratien, dat een aardig denkbeeld geeft van de inrichting van haar atelier:

„In het atelier zit ik alleen, werkeloos, en een bleeke winterzon verlicht alles wat mij omringt, zóó dat ik neiging gevoel het te beschrijven. Ik wil een herinnering nalaten aan dit vertrek, dat onder het keizerrijk werkelijk het aangename verblijf was van de regeering der kunst en der litteratuur, het hoffelijke ministerie der schoonheid. Ik wil een herinnering nalaten, die tegelijkertijd gelijken zal op een schilderij en op den inventaris van een makelaar, iets dat in de toekomst allen, die de nagedachtenis der prinses lief hebben, zal vergunnen haar terug te vinden, haar te zien alsof zij de deur openden van dit atelier, overgebleven bij de vernieling van Pompeji.

„Voor den divan een stoeltje van linnen, geborduurd met gele en blauwe zijde; en daarvoor het borduurraam van de prinses, waarop het begonnen gedeelte bedekt is door een zijden doek met violette bloemen. Terzijde op een voetstuk

een groote gevlochten mand, versierd met linten en strikken, waarin de prinses haar zijde bewaart.

„Dat hoekje is het werkhoekje van de vrouw, het rusthoekje van de prinses. Daar staat het borduurraam, waarvoor zij zich nederzet na het teekenen of schilderen. Daar staat de groote perzische divan, waarop zij bij het vallen van den avond, het uur dat haar steeds bedrukt, haar dutje doet. Daar staat het hondenmandje, waarin haar lievelingen in elkaar gerold liggen te slapen. Daar is de kleine groene, witgestreepte divan, waar de intieme gesprekken worden gehouden over politiek, de gesprekken over zaken, de verzoeken om steun en bescherming worden aangehoord, de kleine canapé die zij het liefst heeft, en waar haar koude voeten de verwarmingsbuis zoeken, wier uitstraling de zijden vacht in beweging brengt van de hondjes in de mand....”

Uit deze beschrijvingen blijkt, dat de prinses niet gaarne ledig zit; zoo schildert, of teekent zij, en dadelijk zit zij weer voor haar borduurraam of werkt zij aan een handwerkje. Zij haatte de ledigheid, zoowel van hand als hoofd. Zij had altoos wat te doen; 's morgens, met een witzijden boezelaar voor, was zij in haar salons bezig, om met een plumeau de kunstvoorwerpen af te stoffen, en alles smaakvol te rangschikken. Waren de bezoekers vertrokken, dan schilderde zij of maakte zij muziek, of studeerde zij, voornamelijk historie onder leiding van den ernstigen maar knappen Zeller.

En des avonds had zij weer een handwerkje, waarvoor de schilders haar vaak fraaie modellen teekenden; haar borduurwerk was, naar de latijnsche uitdrukking in waarheid *acupingere*, schilderen met de naald. De dames, die geen werkje bij zich hadden, stonden slecht bij haar aangeschreven; en nieuwsgierig bekeek zij het werk van haar gasten, liet zich verklaren wat zij niet begreep, en trachtte het met haar kundige vingers na te maken.

Behalve haar brieven, zij was een trouwe en veelschrijvende correspondentente, heeft zij slechts een boekje geschreven:

l'Histoire d'un chien; het boekje is uiterst zeldzaam. Jules Claretie verhaalt ervan: Ik wilde het exemplaar koopen dat in de veiling der boeken van Edmond de Goncourt was, in een witperkamenten band waarop Lucien Doucet het portret der schrijfster had geschilderd. Maar ik kon het niet krijgen. Ik bezit thans het exemplaar dat zij „en souvenir d'amitié" aan den schilder Edouard de Beaumont zond.

Het is een bewogen schetsje van de trouw van een hondje, een klein blank hondje, dat vaak kwam spelen in het park van Saint-Gratien, en dat door een jongen met een steen werd gegooid. Bloedend werd het diertje in het kasteel gebracht en door de prinses verzorgd en genezen.

„Men zal zich wellicht verwonderen", zegt de prinses in de voorrede, „dat ik op het denkbeeld ben gekomen eenige ontroering te wekken door dit eenvoudige verhaal. Maar er zijn zooveel menschen die niet van honden houden, er zijn er nog meer die van niet veel houden, en de meesten houden van niets."

Het verhaal dat zij schreef heeft alleen waarde, maar dan ook groote waarde, zegt Claretie, omdat het een blijk geeft van haar alles overtreffende eigenschap: haar groote goedheid, en haar liefde voor het kleine en schijnbaar nietige.

VII

Het was een merkwaardig gezelschap, dat de prinses in den loop der jaren om zich heen verzameld had; de meest uiteenloopende richtingen op letterkundig en politiek, op filosofisch en godsdienstig gebied waren daar bij elkander. De laatste litteraire salon van de 19de eeuw streefde in belangrijkheid ook de beroemdste salons der 18de eeuw voorbij...

En zonder dat men het vermoedde werd ook in de salons van prinses Mathilde, evenals in die andere, op elegante wijze een komende revolutie, hier de val van het keizerrijk voorbereid.

De letterkundigen en staatslieden, de dichters en kunste-

naars die zich in de Rue de Courcelles of te Saint-Gratien vereenigden onder de bescherming van de „keizerlijke hoogheid” waren geen revolutionairen, geen vijanden van het keizerrijk; maar het waren onafhankelijken, en daardoor waren zij vijandig aan het gronddenkbeeld van het keizerrijk: zij wilden de kunst vrijhouden van het gezag. Er waren er onder hen, die dweepten met het denkbeeld van den verlichten tyran, die de kunst zou beschermen en de letteren doen bloeien. Zij vonden dat ideaal niet verwezenlijkt onder de regeering van Napoleon III. Het zou in hun lijn gelegen hebben daartegen te frondeeren; doch daarvoor waren zij weer te veel onder den invloed der persoonlijkheid van prinses Mathilde. Zelfs Renan, wiens droom van een intellectueele oligarchie, met een geleerde of wijsgeer aan het hoofd, door het keizerrijk zeker niet werd vervuld, bleef steeds een der getrouwen van de prinses.

En dat was niet te verwonderen; er was onder het keizerrijk geen plaats waar men met meer vrijheid spreken kon, dan in de salons van prinses Mathilde. Zij wilde geen „Fronde” vormen, zij wilde zelfs niet dat haar vrienden raakten aan de principes van het keizerrijk, maar zij voelde zich tevens onafhankelijk en republikeinsch genoeg om overigens een volkomen vrijheid goed te keuren.

Wij vinden daarvan een aardig staaltje in een briefje dat zij in 1866 schreef aan Sainte-Beuve, na de opvoering van *Le Lion amoureux* van Ponsard:

„Het stuk van Ponsard is uitstekend: het beviel mij bijzonder omdat er fransch in gesproken wordt, omdat de gevoelens die het doet ontstaan fransch zijn, en omdat het uitmuntend gespeeld wordt. Al mijn oude republikeinsche gevoelens zijn er door ontwaakt. Ik zou óók met de republikeinen zijn uitgerukt, om de royalisten, die slechte Franschen, uit te roeien...

„Ik was over mijzelf tevreden. Ik kan nog levendig en vaderlandslievend gevoelen.

„Er zijn fiere en mooie, sterke gedachten in. Ik heb een goeden avond doorgebracht. De menschen, die het niet konden critiseeren, zeiden onverschillig: „Waarom dat alles om te halen?“ Welk een zwakheid, welk een lafheid! Ik ben niet adellijk genoeg om geguillotineerde voorouders te hebben; ik ken slechts de rozen der revolutie. Maar ik heb haar lief, ik begrijp haar, zonder haar misdaden te verontschuldigen; en ik ben toegevend voor haar dwalingen. Ik zou willen, dat alle Franschen de grootheid er van gevoelden en bereid waren haar te verdedigen....”

Deze onafhankelijkheid en republikeinsche gezindheid, deze diepe eerbied voor de revolutie en haar gevolgen, en tevens deze begeerte om steeds en overal het keizerrijk hoog te houden, en daarvoor zelfs zich van hare beste vrienden te vervreemden, konden niet nalaten een tweeslachtigen invloed te oefenen.

Het onafhankelijkheidsgevoel van de bezoekers der prinses — en daartoe behoorden allen die naam hadden onder het keizerrijk — behoefde in geen enkel opzicht geweld te worden aangedaan, mits het maar niet te veel getoond werd; zij hield er niet van dat haar vrienden iets deden wat „la délicatesse de la censure” kon kwetsen, of wat kon beschouwd worden als gericht tegen het keizerrijk.

En onder dien invloed, zegt Gustave Kahn in een opmerkelijk artikel in de *Nouvelle Revue*, kregen de fransche letterkundigen van dien tijd — met uitzondering van Flaubert — een gemeenschappelijken karaktertrek: hun aarzeling. „De vivre libéral, sous un régime d'autorité, en l'admettant, de faire tous ses efforts pour faire prévaloir la liberté de sa pensée, mais sans faire autour de soi de l'agitation, il résulte, à côté d'une harmonieuse pondération dans l'expression des idées, un certain vacillement parfois dans leur exposition”. En daarvan was het gevolg, dat de letterkunde onder het keizerrijk „met een uiterlijk van goede gezondheid, van kracht en levenslust, in werkelijkheid verwelkte en haar levenskracht verloor”,

en dat „alle groote geesten, die de salons van prinses Mathilde bezochten, hun romantische kracht zagen verminderen, zonder daarvoor de gespierde schoonheid van het realisme of de machtige emotie van de sociale kunst in ruil te krijgen”. Onder de inwerking der voorspoedszon werden zij egoïsten. Het was een tijdperk van afwachting. Het nieuwe kon eerst komen, wanneer door een schok de vrijheid zich zou bevrijd zien van al haar boeien.

Maar ook overigens is de invloed, dien prinses Mathilde op de letterkunde van haar tijd heeft uitgeoefend, meer middellijk dan onmiddellijk geweest. „Zij had geen verfijnden letterkundigen smaak. Zij was, en bleef, een Italiaansche, die van schelle kleuren hield en oordeelde naar snelle indrukken; maar zij had geen oog voor de diepere fijnheid van een werk”, zegt Raoul Aubry. Hoffelijker, met meer zwier, maar niet minder karakteristiek drukt Théophile Gautier hetzelfde aldus uit: „Zij was een Bonaparte en kon niet anders dan klassiek zijn; van een kunstwerk eischte zij dus regelmaat, zuiverheid van vorm, preciesheid van stijl, eenvoud van opzet. Om haar te behagen moest een kunstwerk helder, zuiver, logisch zijn. Het al te romantische, het opzettelijk duistere, het zoeken naar kunstigen vorm..... verwierp zij met een snel en afdoend gebaar van haar keizerlijke hand.”

Zij diende de kunst en de letteren op meer materieele manier: door haar steun en haar voorspraak aan het hof, door haar hulp aan wankelmoedigen, door het verschaffen van het roode lint dat wijding — of van een bestelling die moed gaf. Sainte-Beuve en Mérimée werden door haar toedoen tot senatoren van het keizerrijk benoemd. Zij diende de kunstenaars.... en daardoor, maar indirect, ook de kunst.

Maar wee dengene, hoe groot hij ook zijn mocht, en hoe hoog in haar gunst of in haar vriendschap staande, die zich vergreep aan wat zij heilig had verklaard, die zich begaf op hetgeen „verboden terrein” was! Dat ondervond Hippolyte Taine toen hij in zijn *Origines de la France contemporaine* de balans

opmaakte van het keizerrijk en van Napoleon I. De prinses zag hierin geen historische studie, maar noemde het een „onbehoorlijken aanval, gegrond op denkbeeldige bewijsstukken, op hatelijke lasterpraatjes van ontslagen ambtenaren, en op valsche documenten”. En zij toonde zich zoo boos, dat zij den grooten geschiedschrijver een kaartje zond p. p. c. en hem nooit meer ontvangen heeft.

Heftiger, omdat het haar meer trof, was haar „brouille” met Sainte-Beuve, in 1869. Léon Séché heeft de bijzonderheden daarvan voor eenigen tijd medegedeeld in de *Revue bleue*. De groote criticus was, door de bemiddeling van de prinses tot lid van den Senaat benoemd; en nauwelijks deel uitmakend van dit hooge staatslichaam was hij overgegaan tot de oppositie. Naar aanleiding van Renan's *Vie de Jésus* had hij een krachtig pleidooi gehouden voor de gewetensvrijheid. Een redevoering over de persvrijheid, en een diner op Goeden Vrijdag hadden de aandacht op Sainte-Beuve gevestigd, en de prinses gaf hem den raad voorzichtig te zijn. Daar verneemt zij, dat Sainte-Beuve den *Moniteur* verlaten heeft en in de redactie van den *Temps* was getreden — toen het groote oppositieblad. Zij was woedend, laat een rijtuig voorkomen en rijdt naar de woning van den schrijver, Rue Montparnasse.

„Het was een Maandag, 4 Januari 1869. Sainte-Beuve was in zijn studeerkamer. De prinses vliegt de trappen op, vraagt niemand iets, klopt, en zonder het antwoord af te wachten treedt zij binnen; met de armen over de borst gekruist staat zij voor Sainte-Beuve en minutenlang hoort de verbaasde schrijver den woordenstroom, de heftige verwijten van zijn bezoeker, zonder er een woord tot zijn verdediging te kunnen uitbrengen. Sainte-Beuve, die ongesteld was, moest zich even verwijderen; de woedende prinses zet haar standje voort, thans tot den secretaris van Sainte-Beuve en noemt daarin den criticus een „vassal” — welk woord, toen Troubat het den meester overbracht, dezen buiten zich zelf bracht.

Toen hij weer binnen kwam was zij verdwenen, de deuren hard achter zich toeslaand.

Twee dagen later was die woede nog niet bedaard. In het *Journal des Goncourts* komt, op 6 Januari 1869, een vermakelijk verhaal voor over al wat de prinses den afwezigen Sainte-Beuve verweet: „Alles heeft hij aan mij te danken. Om zijnentwil ben ik kwade vrienden geworden met de keizerin. Te Compiègne heeft hij mij drie dingen gevraagd; twee ervan heb ik van den keizer weten te verkrijgen. En wat vroeg ik hem? Ik heb hem toch niet gevraagd om zijn overtuiging op te geven? Ik vroeg hem alleen, zich niet aan den *Temps* te verbinden. Hij had alles kunnen krijgen. Maar aan den *Temps*, bij onze persoonlijke vijanden, waarin wij dagelijks worden beleedigd....”

Veertien dagen lang zat Sainte-Beuve ziek en ellendig op zijn kamer, hopenoed dat de prinses, als zij een beter inzicht in de zaak zou krijgen, hem de hand zou komen bieden.

Maar de prinses wilde niets meer van hem hooren: „Je ne le verrai plus”, zeide zij en zij hield woord. Toen schreef Sainte-Beuve haar, niet om te beschuldigen, of om zich te verontschuldigen, maar om een nobele klacht te uiten, die de hoop op een verzoening deed gevoelen. Het zijn de *Lettres à la princesse*, waarin wij lezen:

„Gij hadt mij gewend aan een zoo geheel andere vriendschap, zoo verschillend, dat ik de gebeurtenis van dien Maandag beschouwd heb als een buitengewoon iets, als iets dat niet van u, maar van een ander was.

„Maar ik gevoel nu dat het uit is. Het boek is voor mij gesloten.... zal ik het ooit weer openen?”

Kort voor zijn dood schreef Sainte-Beuve nog een brief aan de prinses, of liever hij dicteerde dien aan Zeller, die hem een briefje van de prinses was komen brengen; zij wilde hem, voordat hij stierf, nog den troost geven dat zij alles vergeven had...

VIII

De oorlog en de val van het keizerrijk noodzaakten ook prinses Mathilde haar salon te sluiten en den somberen weg der ballingschap te betreden.

In ballingschap geboren en opgevoed, met een hartstochtelijke liefde voor Frankrijk en voor „haar” Parijs — was er niets ter wereld dat zij meer duchtte dan een ballingschap. Zelfs het korte verblijf in België duurde haar te lang; „la France” ontbrak haar. En zoodra de gelegenheid zich aanbood keerde zij naar Parijs terug, en heropende haar salon, ditmaal in het hotel Rue de Berri, waarin zij ook overleden is. Vele harer oude vrienden werden weder haar geregelde gasten, vele nieuwe vrienden werden gemaakt. Het was alsof de prinses, ondanks de wijziging in het régime, haar ouden invloed terugkreeg. Ministers der republiek, politieke personen wier denkbeelden en gevoelens een zeldzaam contrast vormden met de gastvrouw en haar omgeving, zochten naar de gelegenheid hun hulde te komen betoonen aan prinses Mathilde in haar merkwaardige woning, waarheen al haar kunstschaten waren overgebracht. En zij, „en bonne princesse”, liet zich die hulde welgevallen; ook nu weder wist zij haar salons te maken tot het middelpunt, waar republikeinen, royalisten en bonapartisten elkaar konden ontmoeten.

Maar wie meenen mocht, zegt Frédéric Masson, dat zij een cosmopolitischen geest had, dat zij had opgehouden tot een partij te behooren, zou zich vergissen. De gelegenheid was slechts noodig, een scherp woord, een aanval op de Bonapartes, een gebeurtenis die haar herinnering of haar verwachting raakte, en bij de nicht van Napoleon ontwaakte de „âme napoléonienne” — met al de levendigheid van indruk, de welsprekendheid van woorden, de kloekheid van daden, den trots dien haar naam haar inboezemde. Dat bleek toen de „zaak-Dreyfus” Frankrijk in beroering bracht. De prinses

trok met ware heftigheid partij tegen de revisie, tegen de Dreyfusards, niet omdat zij geen rechtsgevoel bezat, of uit anti-semitisme, maar omdat zij in hun optreden een aanslag zag op het leger. „Vergeet niet”, zeide zij tegen iemand die met haar van meening verschilde, „dat ik een oom had die soldaat was”.

Voor het eerst, zegt Ernest Lavisse, heb ik in het gastvrije huis, waar steeds iedereen welkom was, verdeeldheid gezien; ook hier oefende de „Affaire” haar werking uit. Er kwam splitsing, en de salon van prinses Mathilde, die toch al langzamerhand zijn vroegeren glans verloren had, werd leeg en dreigde onder te gaan. De prinses verwonderde en verontrustte zich erover; zij schreef briefjes en was niet altoos tevreden over de antwoorden. Toch bleef zij zeggen: „Je vous aime bien, tout de même”, of „Je reste votre fidèle amie”....

Maar de bekoring was verbroken; de oude getrouwe vrienden waren heengegaan; nieuwe waren gekomen, maar zij bleken minder standvastig. De letterkundige kring had ook niet meer het aanzien van vroeger. Een geslacht van jonge schrijvers was opgestaan, die zonder haar steun naam maakten, en die haar volstrekt geen belang inboezemden, omdat zij ze niet kende en niet begreep. Zij alleen was overgebleven van allen die vóór 1870 om en met haar waren. En de kleine windstoot, die het nationalisme deed opvlammen, was voldoende om de laatste vonken te doen verstuiven uit een haard, die vroeger steeds gloed en warmte had verspreid.

Zij zag, dat alles anders geworden was. Andere namen, andere personen, andere denkbeelden, andere gewoonten; van het oude bleef weinig meer over. En daarom hechtte zij zich met zoo groote toewijding aan dat oude. Zij sloot vriendschap met den hertog van Aumale, een vriendschap die haar omgeving met vriendelijken spot deed spreken van de „flirt” dezer beide 70-jarige Hoogheden. Zij zocht troost in verzorging van armen en ongelukkigen, en het „Asile Mathilde” te

Neuilly zal haar naam doen voortleven in dankbare herinnering. Zij steunde de „vieux de la vieille” — en een „ancien de la Garde” behoefde nooit tevergeefs dien steun in te roepen. Zij hield van Parijs, — niet van het nieuwe Parijs dat zij veel te groot vond en waarin veel te veel menschen waren die geen fransch spraken. Maar van haar oude Parijs, van de Madeleine, den boulevard des Capucines, de Rue de la Paix. En als er niets anders meer lief te hebben overbleef, dan — zeide zij met den hertog d’Aumale — „il restait toujours la France”.

„J’aimerais mieux causer avec un assassin français qu’avec le prince de n’importe quoi”, was een harer geliefkoosde uitdrukkingen.

Hoe meer zij gevoelde dat zij oud werd en alleen stond, de laatst overgeblevene van een tijdperk dat voorbij was, des te eenzelviger werd zij; en al schreef zij in haar melancholieke kleine briefjes: „Je voudrais bien vivre encore un peu!” zij wist dat het einde onverbiddelijk naderde. Zij wilde wel sterven, maar waardig, zooals zij geleefd had. In haar vroeger zoo schoon lichaam, dat door ouderdom, ziekte en lijden tot een geraamte was vermagerd, was haar geest tot het laatste toe levendig, haar geheugen onverzwakt, haar hart onverflauwd.

Als laatste van haar geslacht, eenige overgeblevene van de onmiddellijke afstammelingen van den keizer, wilde zij den dood tegemoet gaan als een Romeinsche.

Zij was goed voor allen die haar naderden; zij steunde de kleinen en hielp de armen, met vindingrijke zorgzaamheid en stille liefdadigheid; zij eerde en beschermde kunsten en wetenschappen; zij ontving de vertegenwoordigers daarvan, niet als haar cliënten, maar als haar gelijken, als de prinsen van het menschelijke geslacht; en bovenal, zij was onuitputtelijk in edelmoedige liefde. Zij die haar gekend hebben, zij die haar hebben liefgehad, zullen vergeten dat zij mooi

was, dat zij eenige verdienste had als schilderes, dat zij smaak had; dat zij de kunst diende en haar vaderland eer aandeed; maar zij zullen zich steeds herinneren dat zij een onuitputtelijke liefde bezat. Van alle deugden, van alle talenten heeft zij de zeldzaamste aangekweekt bij zich zelf: de goedheid.

En daarom is met haar een goed mensch heengegaan.

AMSTERDAM, 27 Maart 1904.

WILHELM BUSCH.

WILHELM BUSCH.

Von allen Geistern die verneinen,
Ist mir der Schalk am wenigsten zur Last.

Een overbodig beroep en overdreven voorzorg noemen ongetwijfeld sommigen reeds dadelijk mijn motto en roepen uit, dat het toch waarlijk wat ver gezocht schijnt om ten behoeve van den onweerstaanbaarsten grappenmaker van het negentiende-euwsche Duitschland, — den schrijver en teekenaar, wiens werk toch gelijk dat van geen ander genoten wordt door een gansch volk, den bijval van de intellectueelen verovert evenzeer als dien van den onontwikkelde, de kinderen zelfs ten zeerste boeit, zoowel als den oudere; van den behagelijksten aller vertellers, den gemoedelijksten aller leunstoel-wijsgeeren, den meest lakonieksten aller comici, om onder alle, uit den aard der zaak nooit zoo heel idealistisch aangelegde, leden van het spotters-gilde nu juist op dezen frisch-gebleven dorpeling en zijn goedgeluimden humor een verdediging te willen toepassen, waar het toch wel bij niemand opkomt de aanklacht uit te spreken, die haar noodig maakt.

Welnu, men houde die beschuldiging dan voor gedaan en mogen daarop deze vriendelijke doch kortzichtige beoordeelaars, na overtuigd te zijn geworden, dat er alle grond voor was, de schoone toegefelijkheid, welke Goethe in den „Prolog in

Himmel" van zijn *Faust* het Opperwezen in den mond legt, in hun hart ontvangen.

Want zoo iemand dan heeft deze onmiskenbare verkondiger van het Everlasting No als zoodanig gratie noodig en, voeg ik er bij: zal hij ze verkrijgen; want indien werkelijk de Schalk onder de satanskinderen het eerst recht kan doen gelden, wie ter wereld heeft dan zooveel kans als hij?

Die geest van ontkenning toch, de mephistophelische oneerbiedigheid tegenover de begrippen, welke de menschheid gewoon is in eere te houden, (al was het slechts door ze met een hoofdletter aan te duiden, waar zij ze noemt), dat schouderophalend wantrouwen in de hechtheid van alle denkbare heilige huisjes; heeft wel één man die gevoelens, — ik zeg niet: zóó tot ontzettens toe bitterlijk, noch: met zooveel wanhopige kracht tot overreden, maar: met meer volkomen bewustheid, met dezelfde kalme overtuiging, met zóó ongekunstelde nonchalance, met zulk een smakelijke zelfvoldoening in zijn levenswerk neergelegd, als de nu wereldschuwe kluizenaar van Mechtshausen? Geloof het niet, of dat de verzachtende omstandigheden wel ergens met zooveel vertrouwen konden worden bepleit als hier, waar het toch hem geldt, die reeds gedurende bijna een halve eeuw — en hoelang zal hij het nog doen — de menschen deed lachen, lachen wat geen glunder meesmuilen, noch prettig knipoogen was, maar evenmin een farizeesch smalen of een domme snauw — een krachtigen uitbundigen, onbedaarlijken, een waarlijk homerischen lach.

De vreugde bij Wilhelm Busch is inderdaad geen onschuldig vermaak, minnelijke gulheid; ze is echter ook nooit enkel benepen verkneukeling in de dwaasheid en zondigheid van anderen. Zijn spot is het hoogtij van den moedwil, een titanen-wellust.

Zóó lachten Jupiter en de goden van den Olymp, toen hun Vulcaan de gelieven Venus en Mars, in zijn net gevangen, toonde. Zóó weergalmt Rübezahls juichen in de bergen, als hij zich in de ondeugende poetsen verlustigt, die hij den

menschen speelde. Zóó schaterden de boeren van Breéro om iedere ruwe kermisgrap. Zóó is slechts de lach van den sterke; een luide, een overmoedige; een wreede somtijds, maar bij alle leedvermaak is er geen kleinzielige boosaardigheid en de bijgedachten zijn niet die van de bekrompen zelfverheffing, — geen wonder trouwens, dit laatste, bij iemand, wien blijkens al zijn uitspraken wel niets zoo hatelijk en verachtelijk in anderen is toegeschenen als de zedelijke hoogmoed.

Dat Busch's spotvogelaar zich zonder genade aan alles om hem heeft te goed gedaan, dat hem ten eenenmale aan elk begin van ontzag voor het als het ware bij afspraak tusschen ons, prikkelbare menschenkinderen, gezalfde heeft ontbroken, daarvoor zal uit zijn litterair en grafisch werk het onomstootelijk bewijs gemakkelijk te leveren zijn, — maar metéén houde men zich verzekerd, dat in dien geestestoestand wel tegelijkertijd het geheim schuilt van zijn onweerstaanbare grappigheid, zijn onophoudelijke grappigheid, zijn onvergankelijke grappigheid.

Alles en alles, wat deze boersche, maar ras-geestige Bilderpossenteekenaar en volksbard moet hebben beleefd, gezien, gehoord, gelezen, wist hij met evenveel klem als oorspronkelijkheid — (dat hij kans zag het te doen met een vertoon van onschuld en genoegelijkheid zóó welgeslaagd, dat de kinderen en de kinderlijken van geest zich steeds in alle argeloosheid aan zijn boeken zullen vergasten, doet daar nu niets toe af), — wist hij op zijn quasi-wijsgeerig-deugdzaam toon in het belachelijke, in het leelijke zelfs uit te leggen. En in die lange rij van geïllustreerde boekjes en prentenboeken, welke hij zoo kalmpjes voor zich heen, en zooals hij zelf meedeelt, zonder er iemand wat van te vertellen, heeft zitten maken, gaf hij, de eenvoudige van zin, de mensschuwe eenling met zijn onbegrijpelijk dwaze, pakkende, droogleuke manier van schrijven en teekenen, in werkelijkheid meer scherpe waarheden over het menschdom ten beste, of althans deed

ze beter ingang vinden, dan menig geblazeerd en sceptisch filosoof met stapels nauw leesbare werken.

Aartsvaderlijke deugd en wijsheid achtten de ouden te vloeien van de lippen der grijsaards, tot nut en stichting der omstanders, — maar wat de plechtig klinkende, grootvaderlijk wijsgeerige verzen en de zoo goed daarbij passende elementaire, men zou bijna kunnen zeggen patriarchaal-eenvoudig ingekleede teekeningen van den mentor Busch doen zien, is naar allen schijn vooral een, het cynisch leedvermaak van hem zelf en anderen voorbeeldig dienstige, even aartsvaderlijke snaakschheid, schelmerij, euvelmoed.

Vader Noach onder den invloed van het druivennat, grapjes makende, koning Salomo in een dolle bui en profaan wordend, — hen blijft het staatsiekleed van majestueusen ernst en trotsche deugdzaamheid omhullen, en niettemin richt er een dwaas, een wereldwijze dwaas, een onverzoenlijk spotter den gedachtengang, tot de denkbeelden over de tong komen — en het blijkt dat woorden uit het vocabulaire der plechtigste moraal geformuleerd zijn tot zinnen vol van de meest snoode zotternij.

Had nu, ronduit gesproken, een tegenstelling geschikter kunnen zijn om bij voortduring een menschdom te vermaken, dat toch zelden anders dan onder protest, met mokken, de schoone zelfvernedering ondergaat van eerbied te hebben, van ootmoedig te bewonderen? Maar bewijst niet terzelfdertijd deze manier van doen, hoe dwaas men handelen zou, door aan dezen boertigen kunstenaar eenig naïef en optimistisch vertrouwen toe te schrijven in de vernielende kracht van de satire? Hij wist wel wat hij deed, en dat de afgodsbeelden, door de conventie opgericht en met name die, welke de ijdelheid, de onwetendheid en de domheid stichtten, met baleinen zijn vastgemaakt en slechts tijdelijk ploffen voor den elleboogstoot van den strijder; nooit of te nimmer heeft welgemeende stormerij in de bedoeling van dezen spotter gelegen. Kon hij dan ook waarlijk, wilde hij inderdaad eenige tendenz

dienen, wel een minder passenden toon hebben getroffen dan het aarts-dwaze, alles aantastende en toch tevens door de overdrijving tot in het nonsensikale nooit in goeden ernst overtuigende hekelen, dat men altijd hoort door het gemoedelijk keuvelen, het wijsneuzige, onmogelijk schoolmeesterachtige moraliseeren, filosofeeren, demonstreeren heen? Is daarenboven het hevig karikaturale zijner typen niet altijd juist oorzaak, dat men daarin, door de menschelijke ijdelheid behoed, nimmer zich zelf, noode den buurman ziet? Het groteske, neen het paskwillige, wie herkent zich daarin?

„On veut bien être méchant, on ne veut point être ridicule”, zegt Molière als een echte Franschman, in zijn voorrede van *Tartufe*. — Zeker, maar is dan niet toch ook de onwil om belachelijk te heeten een steun te meer voor onze zelf-

verblindings; bekennen we ons wel spoedig, dat *wij* wellicht belachelijk, dat we absurd kunnen schijnen als die poppen?

Daarenboven, het is zeer zeker een verdwaasde en ondeugende kabouter, die mensch bij Busch, maar met al zijn doms, leelijks en slechts geen groot zondaar, — inderdaad wel in niets zóó klein, zóó hopeloos klein als in de zonde. Een belachelijke — maar ook een goedlachsche dwerg. Wat beter te doen, dan den gek met hem te steken, zóó, dat hij zelf in moet stemmen en wel met zulk een lach als waartoe zelf zijn eigen ondeugende streken hem zelden zoo volop stof bieden, den lach om wat hij voor andermans streken en haar bestraffing aanziet, den lach van het leedvermaak ten top?

Neen, dezen onverbeterlijken mensch kan het met de menschenverbetering al heel weinig ernst zijn geweest.

Bilde mir nicht ein, ich könnte was lehren,
Die Menschen zu bessern und zu bekehren

van die eenigszins hoogmoedig nederige wijsheid van den bitteren dokter Faustus moet hij in den grond steeds evenzeer doordrongen zijn geweest, als hij zich afkeerig wist van het zoo vaak door hem zelf gebrandmerkte, alle zuiver oordeel verwoestende, koketteeren met naastenverachting.

Zoo luttel heeft deze stoïcijnsche Duitscher van het platteland gemeen met den ridder van de droevige figuur en zijn overprikelbaarheid, dat hij zelfs, in plaats van in molenwieken booze geesten te willen zien, leukweg alle booze geesten als windmolens beschouwt, wier woest wiekengeklapper het hem een lust is, tartend na te bootsen. Hoe ver staat hij af van een Gulliver, die, na in het land van de paarden ware deugd en gulden wijsheid te hebben aanschouwd, zich niet opkan van grimmige verontwaardiging om de menschelijke slechtheid. Evenals Beaumarchais haast hij zich liever om alles te lachen, uit vrees misschien van er om te weenen. Dit dan ook is ten slotte wel de eenige les die hij ons geeft, en de eenige remedie die deze door het scepticisme aangetaste zichzelf en anderen voorschrijft: Lacht en fluit en zingt tegen de verdrukking in. En dit is wat men de verstandigste der door hem ten tooneele gevoerde personen ziet doen. Een arm handwerksman zal b.v. komen te zitten naast een rijk gastronom, die zich met een luidruchtige voldoening, zooals alleen Busch ze kan weer-geven, aan een copieus diner te goed doet, terwijl hij zelf zich met droog brood moet vergenoegen. Nu dan: „er flötet so leger wie möglich” — ligt er niet een prachtige menschenkennis in dat korte commentaar. Draait ze je achterwerk toe, dat is op andere plaatsen de overigens altijd met professorale wijdloopigheid omschreven raadgeving van den graag drastischen Duitscher.

Iets fijner wordt bijna hetzelfde gezegd in een ongeïllustreerd versbundeltje, *Kritik des Herzens*; en er is geen twijfel mogelijk of de vogel, die op de lijm vastgeplakt zit en niet weg kan, terwijl een kater hem reeds besluipt, de vogel, die denkt:

Weil das so ist,
 Und weil mich doch der Kater frisst,
 So will ich keine Zeit verlieren,
 Will noch ein Wenig quinquilliren
 Und lustig pfeifen wie zuvor.

de vogel, waarover de schrijver dan goedkeurend opmerkt:

Der Vogel, scheint mir, hat Humor,

geeft het treffend beeld van de houding, die Busch zelf aanneemt tegenover de onverbiddelijkheid van het lot en de kwellingen der menschen onderling, en die hij een ieder aanprijst.

Zooals de nar in *King Lear*:

And he that has but a little tiny wit
 — With hey, ho, the wind and the rain —
 Must make content with his fortunes fit,
 For the rain it raineth every day.

Merkwaardig is het, in dit verband, dat hij bijna geen teekeningen of verzen met volmaakt ernstigen inhoud heeft gemaakt en dat hij, de akademisch-opgeleide, zich niet begaf op een terrein, dat andere grooten in het genre zelden met succes hebben betreden.

Het was hem, die zoo sterk stond in zuiver kunnen, nooit te doen om dat kunnen, maar om de mededeeling.....

Hij wilde zingen, om in het donker, evenals een kind, een gevoel van eenzaamheid, droefheid, te overwinnen.

Noch om de menschen zelf was het hem — niet om individuen, partijen, kasten, — te doen, noch om hun gedragingen.

In ruil voor zijn groote berusting ook in der menschen misdoen, mag de schepper van *Der heilige Antonius von Padua* en *Die Fromme Helene* het in de eerste plaats vanzelfsprekend hebben geacht, dat zijn publiek hem, den weldcener der menschheid, — is de lach niet een weldaad? — carte blanche gaf, en hij nu geen verdere consideraties behoefde te toonen.

Met recht; een overeenkomstige wijsheid in ons eischt, dat wij het genot, dat de „koning van de charge en de klucht” ons schonk, betalen met goedschiks ons gewonnen te geven, en den ruwen straatschender bij den geestigen schrijver en den voortreffelijken kunstenaar op den koop toe accepteren.

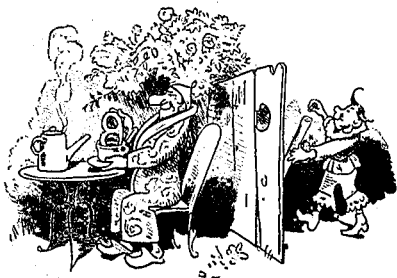
De Mephistopheles-geest in Busch is er zóó wezenlijk, — hij is zóózeer de kern zelf van dit werk, dat, wie hem er eenmaal in speurde, hem altijd weder herkent en in iederen versregel dien de man schreef, de stem hoort, in ieder prentje dat hij teekende, de daad ziet van iemand, die geen uiterlijkheden, dwaasheden, ongevallen, misstanden, productiewijzen, maar het leven zelf, der menschen levéngang bespot.

Ziet, de bijna magische kracht van Busch' prentseriën en vertellingen, het vreemd geheim, waarom hij, de meester-teekenaar, de onverbiddelijke parodist, een zoo ongehoorde populariteit geniet, als in den regel slechts door tanme menschenvleiers wordt bezeten; waarom hij, de snedige hekel-dichter, algemeen gewaardeerd wordt, even alsof hij de meest zoetsappig burgerlijke rijmelaar ware, is niet slechts te zoeken in de wonderbaarlijk goede makelij van zijn werk. Niet alleen de meesterlijk juiste en effectvolle logica in de opeenvolging der feiten, der bedrijven als het ware van zijn spelen; niet alleen het volkomene van zijn taal en stijl, hun kernachtigheid, de zich opstapelende geestige gezegden, de fijn aangebrachte stoplappen, stadhuiswoorden, klanknabootsingen, ouderwetsche, pompeuze wendingen, de omschrijvingen, het komische pathos, het uitspinnen der toevalligste gebeurtenissen, de diepzinnige bespiegeling bij een niets, de lakonische opmerkingen bij catastrophes — niet alleen zijn ongekende litteraire humor heeft hem het hart van zijn tijdgenooten doen dwingen. Zelfs niet, vereenigd met al de groote kwaliteiten van dien teekenaar, wien men geen passender lof kan brengen, dan door te zeggen, dat hij van zulk een schrijver de ideaal-illustrator is, met den pakkenden climax die ook in

elkaar opvolgende prenten zit, met de heldere voordracht, de pittigheid en schoonheid der lijnen, de aangrijpend kluchtige expressie der figuren, de onovertroffen bewegingswedergave, de wezenlijkheid der poppen bij al het groteske, hun uitbundige vitaliteit, hun verscheidenheid onderling, hun onweerstaanbare potsierlijkheid; het onloochenbaar ware in het kleine, maar groot aangekeken wereldje, van zijn schepping. Al deze dingen dragen bij, maar zij zijn het niet om zich zelf, niet in de eerste plaats.

Het is — wat mij veel meer nog dan dit het wezen schijnt van zijn werk — het is een verdienste, waarvan zijn gemiddelde bewonderaar zich evenmin rekenschap geeft als van waarom het regent of de zon schijnt; het is deze groote éénheid in zijn oeuvre: dat de gang van zaken in al zijn vertellingen tot in bijzonderheden een met stoïcijnsche kalmte meegeedeelde persifflage is van het levensdrama; tezamen met deze prachtige tweevoudigheid; dat al zijn kwaliteiten meewerken om deze persifflage even verbluffend echt te doen zijn als prachtig onwaarschijnlijk.

Verbluffend echt. Want hoe treffend spiegelt zich in dat verhaaltje van den meelzak, zoo trotsch en stijf en statig in het begin, totdat de muizen komen en hem een gat knagen, dat hij op het einde slap

wordt, een vormlooze lap, een hoop vuil goed, een vod; in dat van den ouden heer, wien de kop koffie en de krakeling, die hij zich rustig wil laten smaken, door een kwājongen met een katapult uit de hand worden geschoten; in dat van de boeren, die hun vroegeren landheer een huldeblijk willen aanbieden, doch aldoor worden verhinderd dit te doen; in dat van

den jonkman, die van zins zijn naamdag te vieren, tiré à quatre épingles van huis gaat, om terug te komen met gescheurde kleeren, een schooier; in dat van het bal, dat zoo vroolijk begint en zoo totaal in het water valt door de woestheid van een paar, dat de muzikanten en hun instrumenten doet tuimelen, en in al die geschiedenissen van personen, die met vaste voornemens, met een duidelijk afgepaald doel voor oogen beginnen en wie de mislukking overvalt, de verwarring, „confusion worse confounded” — hoe juist spiegelt zich daarin telkens het menschenleven af, de eeuwige hopelooze strijd van het individu met het onverwachte, het onberekenbare, den chaos — het Niet!

En prachtig onwaarschijnlijk. Want met welk een nadruk worden de catastrophes door den schrijver en zijn teekeningen voorbereid, met welk een zekerheid worden ze door ons, lezers en beschouwers te gemoet gezien, en met welk een smartelijke verbazing worden deze blijkbaar toch zoo onverwachte voorvallen daarentegen door de hoofdpersonen in zijn histories ontvangen, met welk een wreede koelbloedigheid door bijwoners aanschouwd, met welk een plechtige zakelijkheid verklaard, besproken, gecommenteerd. En hoe beslist valt de straf op de misdaad, hoe gestreng zijn goed en kwaad gescheiden, hoe parmantig wachten van den aanvang af voorwerpen evenzeer als menschen en dieren het oogenblik af, dat ze een rol zullen moeten spelen, hoe kranig weten de slachtoffers somtijds de onuitstaanbaarste martelingen te boven te komen, zij die op andere tijden van een wissewasje bezwijken, met hoeveel ongerijmde bijomstandigheden gaan al die zeer natuurlijke gebeurtenissen steeds samen.

Zóó draagt, terwijl het onmiskenbare verband met de gemeenzame werkelijkheid het boeiende, het pakkende in den inhoud er van is, een vriendelijke ongeloofwaardigheid in den vorm dezer malicieuze vertellingen zorg, dat wij menschenkinderen, blij met wat blinkend speelgoed, bang van het

donker dóórdenken, die als een grap, een goede grap welkom heeten.

Zóó liet, door altijd den schijn aan te nemen van voor zich heen er eens te rijmelen en zijn koddige versjes te begeleiden met oolijke schetsjes ter verduidelijking, de wijze van Wiedensahl, een litterair en een grafisch werk saambrengend die ieder op eigen terrein behooren tot de krachtigste uitspraken van een onbarmhartigen spot, de dankbare wereld zich verkneuteren in wat ze mocht houden voor prettige jokkernij.

Waar ik mij nu sterk maak, dat een dóórzien van Busch' werken aan een ieder de overtuiging moet schenken, dat inderdaad een ingekankerde ketterzin, een onoverwinnlijk wantrouwen tegenover het leven, vóór ze hem tot een ongeneeslijk melancholicus maakten, dezen geestigen man wel altijd hebben bezeten, zoodat zijn uitingen er dermate van zijn zwaar gegaan — daar ben ik mij bewust, dat tegelijkertijd met het veldwinnen van zulk een zekerheid een zeer natuurlijke vraag op zal komen.

Deze, waarom dan de furiën van de bestaansverachting en het ongelooft, welke men immers wel vaker neerdrukkend, ontmoedigend, zoo niet moordend te werk zal zien gaan dan bezielend, waarom die dan hier een omvangrijk en een mannelijk werk in het leven konden roepen, waaraan misschien waarlijk veel van wat het hart kan wenschen, maar waaraan dan toch zekerlijk minst van al de leefkracht zelf ontbreekt?

Moet dit nu niet gekomen zijn door een tweeden, eveneens diepgewortelden en hevigen karaktertrek van die saamgestelde persoonlijkheid, schepper van deze in vorm weer zoo ongecompliceerde kunst? en moet die tweede eigenschap — o verbijsterende antithese! — dan niet geweest zijn, naast die oppositie tegen het levensgebeuren, een hartstochtelijk vastklampen aan datzelfde leven, een levenslust, men dient wel te zeggen een levenswoede?

Of is het niet daardoor, dat het in die boeken nimmer waait of er moet voor het minst een orkaan van komen; dat elke regen er een wolkbreuk is; dat die menschen er in hun behagelijkste oogenblikken niet kunnen onderbreken of hun handelen wordt een onstuimig, verwoed, doldriftig doen; dat het niet tot klappen komt dan nadat men reeds lang vooruit de handen heeft zien jeuken; dat hun val zonder mankeeren een ploffen, een plomp is, dien men hoort; dat hun expressie een raffinement van ergheid heeft; dat, wat zij ook mogen uitvoeren, of het eten, drinken, slapen, vechten, dansen, vrijen, lachen, beven, schrikken, schreien, werken of slam pampen zij, hun gansche lichaam, hun armen en beenen, handen en voeten, heel hun organisme, met een toewijding of hunziel en zaligheid er mee gemoeid was, daaraan deelnemen?

Terwijl zijn somber misnoegen een grimmige, onbarmhartige hekelzucht voedde, zal een veerkrachtig epicurisme bij deze sterke natuur den lust, de drift tot daden, en wel vooral tot die eenige, door hem zelf reddend genoemde daad: het lachen, hebben levendig gehouden.

En hoe levendig!

Ik merkte aan, dat de teekenaar Busch de ideaal-illustrator is van den schrijver van dien naam; — met evenveel recht kan men zeggen, dat de schrijver de meest volmaakte bij-schriften-steller is dien men den teekenaar zou kunnen toewenschen, of nog liever, dat doorlopend een meesterlijk doen saamgaan van prenten en tekst een van de grootste verdiensten van beiden is.

Een verfijnde kletsprentvertoonergave is die van dezen rijmer-teekenaar.

Een grootmoeder heeft haar kleinkind een dot gegeven en gaat weg.

Dem Willy,

vertelt de tekst,

Dem Willy schmeckt der Schnuller süsz.
Zwei junge Hunde sehen dies.

Op het plaatje zijn dan de braaf zuigende baby en de afgunstige mormels de veelbelovende voorbereiding van de dingen die komen zullen.

Een sultan heeft bemerkt, dat een schoone uit zijn harem er van door wil gaan; hij haast zich naar haar vertrek, maar zij en haar metgezel stooten de ladder, waarop hij klimt, om en hij valt op den neus. Het paar vlucht.

Dem Sultan aber klopft das Herz
Vor Herzenspein und Nasenschmerz.

en het is onmogelijk, de dwaze overbodigheid van deze uitlegging te doen begrijpen in verband met het zotte plaatje, dat er bij behoort.

Een winkeljongen heeft van den Kümmel gesnoept en, groene zeep willende scheppen, valt hij in het vat. Terwijl men dan slechts de wanhopig spartelende beenen van het bezopen jongmensch uit de ton ziet komen, doet Busch deze inderdaad moeilijk te beantwoorden vraag:

Wo ist Fritzens Gleichgewicht?

Een andere knaap is bevroren bij het schaatsenrijden. Vader en oom gaan zoeken

Mit einem Axt und stillem Weh.
Sucht man den Peter hier im Schnee.

In die fraaie, soms zoowaar bijna lieve sprookjes: *Sechs Geschichten für Neffen und Nichten*, vindt een dankbare visch die door het heldinnetje te water geholpen is, de wonderbloem,

O, Krankentrost, du Blümlein roth
Herztulipan, hilf aus der Noth,

voor haar terug, en het is ondoenlijk de grappigheid van zijn gelaatsuitdrukking, de nederige zelfvoldoening te beschrijven, op het plaatje dat deze twee regels illustreert:

Und unser Fisch ist auch nicht faul
Er trägt die Blume in dem Maul.

En zoo bij die thuishkomende beschonkenen en de verwar-
ringen die ze in het duister stichten, altijd die conscien-
tieuse uitleggingen van de toch reeds zoo treffende voor-
stelling der verschillende voorvallen.... Dat opzettelijke,
dat slimme voor erg naïef en dom spelen!

Tot zoover de vertelling naast het gebeurende. Maar nu de
voorbereiding der catastrofes. Deze, bij voorbeeld, wijdloopig
en plechtig:

Ja, zum ins Theater gehen,
Ja, zu so was hat man Zeit —
Abgesehn von anderen Dingen —

(insinueerende stoplap!)

Aber wo ist Frömmigkeit?
Zum Exempel die Familie
Die sich Johann Kolbe schrieb.

(wat zit er toch voor onweerstaanbaar gek in dien hoogst
waarschijnlijken naam, — maar waarom zijn al zijn namen
zoo goed?)

Johann Kolbe schrieb,
Hat es selbst sich zu zu schreiben
Dass sie nicht lebendig blieb.

En in hetzelfde verhaal, iets verder

Nun wird mancher sich wohl denken,
Fritz wird gut erzogen sein,
Weil ein Privatier sein Vater?
Doch da tönt es leider: nein!

Veelzeggend, kort en bondig is de waarschuwing in Pater
Filuzius:

Aber, aber, aber, aber, —
Jetzt kommt der Filuzio.

Niet minder vol beloften is deze, vragend gestelde, doelende
op jongens, waarvan één alle appels op wil eten, welke hij met
een makker samen stal:

Saftig kann man 's knirschen hören...
Soll das Fritzen nicht empören?

maar het zotste zijn de gestrengte woorden, aan de, toch reeds lang overleden, *Max und Moritz* toegevoegd:

Max und Moritz, wehe Euch!
Jetzt kommt euer letzter Streich!

De karakterteekening der dramatis-personae is elementair doch afdoend. Drie inbrekers worden zóó ingeleid:

Der zweite will Blut, der dritte will Gold
Der erste der ist dem Mädél hold.

Een andere, duisterder introductie van twee boeven is de volgende:

Ganz heimlich flüstern diese zwei,
Natürlich nur von Lumperei.

Van Fipps der Affe heet het krasweg

Bösheit ist sein Lieblingsfach;

zoals Busch dan in het algemeen, met een malicieuze overdrijving van zoete-kinderboekjes-eigenaardigheden, vooral in de prentenboeken steeds spreekt van: der gute, der brave, der muntere, tegenover: der böse, der schlechte.

De definities zijn vol geraffineerde onzinnigheid:

Enthaltbarkeit ist das Vergnügen
An Sachen, welche wir nicht kriegen.

En de nuchtere mededeelingen!

Schmerzgefühl bei grosser Enge,
Wirkt ermündend auf die Länge.

of

Ein hoffnungsvoller junger Mann,
Gewöhnt sich leicht das Malen an;

en als de heilige Antonius den duivel op een schilderij natuurlijk heel leelijk heeft gemaakt:

Dem Teufel war 's nicht einerlei,
Dass er so gar abscheulich sei.

en na den brand in *Fipps der Affe*:

Fink hat versichert, Gottlobundank,
Bei der Aachener Feuerversicherungsbank.

In hetzelfde boek deze schitterende verklaring van de redenen, waarom negers zich niet aankleeden,

Man ist schwarz und damit gut.

Hoe kernachtig zijn naast de malle stadhuiswoorden nog de schoolmeesterachtige bijvoegsels: das heisst, zum Beispiel, dahingegen, indessen, erstens, zweitens, steeds aangebracht. Gemeenplaatsen krijgen iets eighens en opmerkingen als

Die Schwierigkeit ist immer klein

Man muss nur nicht verhindert sein;

en

Hab's mir gedacht, sprach Doctor Schmurzel,

Das Hinderniss liegt in der Wurzel.

schijnbaar slaande op heel prozaïsche gevallen, bergen een heerlijke levenswijsheid in zich; evenals plechtig geformuleerde opmerkingen als deze:

Der Architect ist hochverehrlich,

(Obschon die Kosten oft beschwerlich).

en deze, over den prijs van schilderijen

Und bei genauerer Betrachtung

Steigt mit dem Preise auch die Achtung.

van directe toepassing zijn op dagelijksche ondervindingen. En zoo houdt hij terloops bespiegelingen over dood en leven bij een mol, filosofeert over Kraftverwandlung naar aanleiding van een oorvijs, en zoo geeft de kiespijn hem stof tot allerlei diepzinnige beschouwingen over het verband tusschen lichaam en geest.

De Moraal echter — want bedenkt, hij is de patriarch, de pædagoog, de wijze — de moraal is zijn kracht.

Want wat zegt men van bloempjes als deze:

Bij den gewelddadigen dood der drie inbrekers uit: *Die kühne Müllerstochter*:

So starben die drei ganz unverhofft.

O, Jüngling, da schau her!

So bringt ein einzig Mädchen oft,

Drei Männer in 's Malheur!

Geen Fransch romancier heeft het krachtiger gezegd.

Vager is de uitspraak die gedaan wordt als de „bösen Buben von Corinth”, — een grieksche Max und Moritz — Diogenes' ton hebben laten rollen en er onder raken om zoo plat als koeken te worden gedrukt:

Diogenes aber kroch in 's Fass
Und sprach: Ja, ja, Das kommt von Das!

En hier heeft men al het epicurisme van dezen „misanthrope bouffon” in antwoord op pessimistische gezegden van den Nöckergreis:

Froh hüpf't der Floh,
Vermüthlich bleibt es noch lange so.

Somtijds is hij zeer praktisch:

Ja, sehr erheitert uns die Prise
Vorausgesetzt dass man auch niese!

of, tot besluit van een vechtpartij van bloote jongens in een badkuip:

Und die Moral von der Geschicht:
Bad zwei in einer Wanne nicht.

Een enkel maal concludeert hij — bijvoorbeeld nadat bizonder dégoutante straatveegsters een meneer, die haar spottend begroette, op zeer onsmakelijke manier hebben mishandeld — tot raadgevingen, die in een handboek voor etiquette niet zouden misstaan:

Bei Damen sollst du fein,
Gar niemals nicht ironisch sein!

Men begrijpt echter, dat de ethiek hoofdzaak is der beschouwingen:

Vater werden ist nicht schwer,
Vater sein dagegen sehr.

elders:

Wer nichts gebraucht, der hat genug.

en:

Drum soll man nie bei Windeswehn,
Auf weibliche Gestalten sehn.

en bij *Hans Hucklebein, der Unglücksrabe*, — het kostelijkst kinderboek:

Die Bösheit war sein Hauptpläsir,
 Drum, sagt die Tante, hängt er hier.

Een ander maal krijgt men een pleidooi voor het huwelijk:

Man sieht, dass es Spectakel gibt,
 Wenn man sich durcheinander liebt!

of filosofische opmerkingen als:

Ja, sprach der Schuhu, so bin ich,
 Der Weise schweigt und räuspert sich.

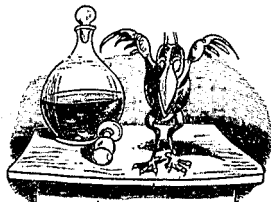
menschkundige

Bösewicht mit Bösewicht
 Auf die Dauer geht es nicht.

HANS HUCKEBEIN. 1)

Jetzt aber naht sich das Malör,
 Denn dies Getränke ist Likör.

Ei, ei! Ihm wird so wunderbarlich,
 So leicht und doch absunderlich.

Een gansche levensleer bevat de prachtige rede van den meester in *Plisch und Plum*. Plisch en Plum zijn twee hondjes, die door een nijdigen boer in het water zijn gegooid, door twee jongetjes worden gered, daarmee samen ondeugende streken uithalen, totdat ze door die knapen worden bekeerd, en wel nadat die beiden zelf onderhanden zijn genomen door genoemden meester, die eerst getracht had hen met goede woorden te verbeteren, maar dan tot den stok zijn toevlucht nemen moest. De vier deugnieten worden braaf en de honden

1) Het geven van een gansche reeks prentjes uit één verhaal zou te veel ruimte innemen. Ik vergenoeg mij dus met hier een paar plaatjes uit zulk een serie te nemen.

worden verkocht aan een Engelschen „Mister” namens „Piff”. Prachtige opzet voor een deugdzaam kinderboekje, maar hier een paskwillige parodie. Dit is de welsprekende poging van Magister Bökeltmann:

Geliebte Knaben, ich bin erfreut,
 Dass Ihr nunmehr gekommen seid,
 Um, wie ich hoffe mit allen Kräften
 Augen und Ohren auf mich zu heften. —
 Zum ersten, lasset uns eifrig betreiben,
 Lesen, Kopf-, Tafelrechnen und Schreiben
 Alldieweil der Mensch durch sothane Künste,
 Zu Ehren gelangt und Brodgewinste.
 Zum zweiten: was würde das aber besagen
 Ohne ein höfliches Wohlbetragen;
 Denn wer nicht höflich nach allen Seiten,
 Hat doch nur lauter Verdriesslichkeiten.
 Darum zum Schlusse — denn sehet, so bin ich,
 Bitt ich euch dringend, inständigst und innig,
 Habt ihr beschlossen in eurem Gemüte,
 Meine Lehre zu folgen in aller Güte,
 So reichet die Hände und sehet mich an
 Und sprecht: Ja wohl, Herr Bökeltmann!

Is niet de slotindruk, die zulk moraliseeren achterlaat, dat alle moraliseeren larie is? De man is nooit in ernst, denkt men er bij. —

Zoo dan parodieert hij gedurig, door zijn alleronwaarschijnlijkst erge voorbeelden, de leer dat de deugd beloond wordt, dat de straf op de misdaad volgt, ergens b.v. eerst opmerkende, terwijl vluchtende dieven uit het raam springen:

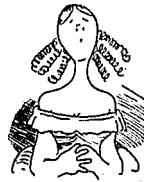
Die böse Sache scheint zu siegen...

en vervolgens zich snel vermanende, want de kerels vallen in hun parapluies, die hen doorboren:

Doch still, die Strafe fehlet nie!
 Gesegnet sei das Paraplü!

en maakt door al te gruwelijke gevolgen van het drinken te geven, in *die Haarbeutel* de onthouding even ridicuul als

de onmatigheid. Zoo bespot hij alle systeem door de verschillende stadiën van zijn histories even gewichtig apart te zetten en te benoemen alsof ze hoofdstukken waren van een geleerd vertoog, en alle logica, door in zijn zotternij even helder en documenteel te zijn als de scherpzinnigste, koelhoofdige advocaat in zijn frappantste bewijsvoering. De deugd zelf schijnt iets bespottelijks, zooals ze in die gemoedelijke omslachtige, oudepaaiige preeken wordt aangeprezen, en de schoonheid is potsierlijk, waar de bij herhaling mooi genoemde meisjes in het oog vallend prijken met worsterige armen en beenen en bolronde borsten; de liefde iets allerbelachelijks en zelfs iets dégoutants, waar ze zich slechts kenbaar maakt door het smoezige gezoen, waaraan hij minnenden zich laat overgeven en door allerlei handtastelijkheden van nog grover allooi.

De proporties der Ethiek worden even opzettelijk veranderd of verwaarloosd als die der geteekende personen. Kinderen stelen appels, hun ouders geld, jongens bakkeleien, mannen vechten, de zoons sarren bureu, de vaders knijpen de meid of de kellnerin in de kuiten en elders — maar dit zijn alle eenerlei soort ondeugendigheidjes, en de wijze verteller schudt er zijn hoofd over; van verschil in ergheid neemt hij geen notitie, ook niet bij de bestraffing. Het gebeuren, zoo prachtig uit het leven gegrepen, moet kinderspel schijnen en het samenhangende werd dus uit zijn verband gerukt; in wat niets met elkaar uitstaande heeft, daarin blijkt opeens verband gebracht, ernst wordt kortswijl, zotheid moraal.

Zu guter Letzt heet het versbundeltje, dat de thans 72-

jarige Busch dit jaar nog heeft uitgegeven en dat hij dus blijkbaar bestemt voor zijn laatste publicatie.

Jammer dat er verzen in voorkomen, die voor zulk een laatste werk te weinig beteekenend zijn, maar er zijn er dan ook eenigen, waarin die eigenaardige kalme bitterheid van hem inderdaad schooner dan ergens in zijn anderen arbeid is uitgedrukt.

Het eerste bijvoorbeeld:

Halt dein Rösslein nur im Zügel
Kommst ja doch nicht allzuweit.
 Hinter jedem neuen Hügel
 Dehnt sich die Unendlichkeit.

Is dit niet prachtig?

En dit barre, waar de grove, drastische slotzin een zoo hopeloos bits commentaar levert op alle beroemdheid, ook — arme! — op de zijne:

Ob er gleich von hinnen schied,
 Ist-er doch geblieben
 Der so manches schöne Lied
 Einst für uns geschrieben.
 Unser Mund wird ihn entzückt
 Lange noch erwähnen
 Und so lebt er hoch beglückt
Zwischen hohlen Zähnen

En weer een echte misanthropische uiting:

Suche nicht apart zu scheinen,
 Wandle auf betretenen Wegen,
 Meinst du, was die andren meinen,
 Kommt man freundlich dir entgegen,

zeer waar, al is ze niet optimistisch.

Waarop weer spoedig een medelijdende uitroep volgt:

Wie schad, o Mensch, dass dir das Gate
 Im Grunde so zuwider ist

Dan weder het bestaan zelf en de vergankelijkheid met een waarlijk prachtigen wrevel teekenend, vraagt hij:

Wird denn in dieser Welt nicht immer,
Das Leben mit dem Tod bestraft?

En hij lacht *dédaigneus* om weltevredene, opgeruimde menschen

Sie freuen sich mit Weib und Kind
Schon blos, weil sie vorhanden sind.

Na een uitroep, waarin hij weer geheel de echte oude Busch van de prentenboeken is, te hebben geciteerd:

Ach wie Vieles muss man rügen
Weil es sündlich und gemein,
So zum Beispiel das Vergnügen
Zu zu sehn bei Prügelei'n.

wijs ik nog op dit fijne couplet, waarin weer al de niet te bedwingen natuurlijke zucht boven komt, om het leven, het absurde leven, dat hij zoo futiel vindt, toch maar te houden:

Sag' Atome, sage Stäubchen
Sind sie auch unendlich klein
Haben sie doch ihre Leibchen
Und die Neigung da zu sein.

Misschien vindt gij het leven volstrekt niet iets absurds en den spot in deze boeken onbillijk; daartoe heeft men het volste recht, maar niet om er dit werk zelf een haar minder om te achten. Want voor het uitnemende zullen allen, die streven naar het beste, dankbaar moeten zijn, al kwam het uit de handen van Appollion zelf. Het deugdelijke is in kunst de schoonste deugd.

En zoo is het werk van Busch; er is geen leemte in die verhalen, en alles is verklaard en een volkomen afgerond geheel, dat nimmer onbevredigd laat. Indien zijn gezichtskring beperkt is, zijn wereld een nietige, hij zag er veel in en zag dat vele sterk en groot. En zijn geestesblik was niet die van een periode, geen modebeschouwing, maar algemeen-menschelijk, en zoo is zijn werk aan geen tijdperk of cultuurstandpunt vast.

Kan het voorts bevreedden, dat er naast die volmaaktheid en als resultaat daarvan, een groot tekort is bij den man?

Hij staat geheel in het laag-bij-den-grondsche, klein-burgerlijke groepsleven, dat hij hekelt. Hij mist vooroordeelen, bekrompenheid, maar hij heeft daartegenover niets positiefs te stellen. Hij heeft voorliefde voor het grove en gemeene. Hij gebruikt altijd platte metaphoren; hij ontleent allerlei smakeloze en onsmakelijke détails aan het intiemer leven der meest onfrissche luidjes. Hij brengt om zoo te zeggen in zijn humor, evenals in zijn voorstellingen, pots de chambre, snotneuzen en vlooiën gaarne te pas. Alle hooge gedachtenvlucht en alle teedere verdiepthed is hem iets onbekends en dus onbegrepen. Zijn twijfelzucht brengt geen grandioze zelfkwellingen, zooals Hieronymus Bosch die in zijn visionaire voorstelling van den strijd tusschen de demonen der zinnelijke begeerten en de goede geesten der edeler zielsverlangens weergaf; hij wreekt zijn innerlijk worstelen door sarkastisch uit beelden van het leven, het oppervlakkig leven. Als hij de loopbaan van een schilder bespotten wil, neemt hij een talentlozen *rapin* als den bierdrinkenden Maler Klecksel; voor het vreeselijker lot der onvervulde beloften, of de verachtelijker handelingen van misbruikte talenten heeft hij geen oog; hij smaalt op de twisten der menschen, over het veelal afzichtelijker schouwspel van hun verzoeningen maakt hij het zich geenszins lastig.

Deze zeer geniale, boersche navolger van Heinrich Heine's epigram-stijl toont nooit waarlijk dichterlijk sentiment. Dezen productiever en krachtiger Piet Paaltjens mankeert het aan al diens edeler weemoed. Ziet in welke taal hij, — geestig en sterk, kernachtig als in sommige eeuwenoude overgeleverde rijmen, doch hoe *crû* — de bondige beschrijving van een Hamlet-achtigen tweestrijd besluit:

Mir wäre doch, potzapperlot,
 Der ganze Spasz verdorben,
 Wenn man am Ende gar nicht tot,
 Nachdem dass man gestorben!

Welaan, de sfeer waarin hij eens ademde, is een prozaïsche,

doch zoo alle fijne en zoete onbestemdheden en vriendelijke droomerijen hem vreemd zijn, hij heeft evenzeer ook daardoor niets met vergezochtheid en affectatie van doen. De nijpendste ergheden, waarop hij smaalt en die hij voorzeker met eenige voorkeur uitzoekt, zijn waarachtige ergheden. Zijn spot is beurtelings onbehouwen en geraffineerd wreed, nooit onschuldig-teeder, maar ook nooit pervers.

In *Eduards Traum* en *der Schmetterling* staan cynismen, zoo rauw als Th. Th. Heine ze in zijn *Bilder aus dem Familienleben* wist te bedenken, maar zij geven juist zooveel beter waarheid als Busch' clowneske-typen het door oprechte hevigheid afwinnen van de al te gewilde en zelfs receptmatige charges van dezen hoogst bekwamen modernist. Zijn fantasie werkte in het samenstel zijner verhalen prachtig, ze had niet noodig hem materiaal te brengen voor verdere vereringingen. Er was aperij en gemeenheid genoeg te zien in een kleine gezichtsruimte en Busch wist dat en deed er naar. Hij zag met een grimmige jool neer op een levensgebeunhaas, dat hem een aaneenschakeling van ruwe volksspelen moet voorgekomen zijn, waar de deelnemers door hun mislukkingen en tuimelingen bij het tonnenloopen en het klimmen in met groene zeep besmeerde masten den schadenfrohen toeschouwer ruimschoots stof tot lachen bieden.

Hij heeft al de groote leelijkheden gezien in dit kleine, ofschoon hij ook wel al de kleine schoonheden in het groote voorbijging.

Een vrijgezel, een eenzelvig man, één van die stille, zachte menschen, die een in het dagelijksch leven nimmer bovenkomende geestelijke kracht met zich omdragen, is de in 1832 te Wiedensahl geboren Hannoveraan Wilhelm Busch, de populaire spotdichter dien ik beschreef, de even alom bekende teekenaar van wien nog een en ander te zeggen is.

Hij werd op het land opgevoed, tot hij op zijn 9^e jaar te Eberzogen, Luethorst, bij een oom ging wonen. Op zijn 16^e

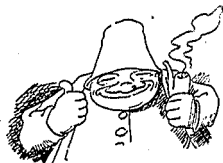
vertrok hij naar de polytechnische school te Hannover. Vervolgens studeerde hij te Düsseldorf naar de antiëken, maar kwam spoedig naar Antwerpen, waar de Oude Hollanders en Vlamingen (hij noemt Rubens, Brouwer, Teniers, Hals), hem den weg eens en voor goed wezen, en voor hen heeft hij altijd de grootste bewondering bewaard. In München kwam hij in 1859 aan het werk voor de *Fliegende Blätter*, eerst nog andermans tekst illustreerend, tot hij er toe kwam zich zelf te begeleiden met eigen verzen.

Later trok hij zich in zijn geboortedorp terug, om eindelijk te gaan wonen in Mechtshausen bei Seesen. De schoone, mannelijke kop op zijn portret heeft niettegenstaande de vreemde malice der oogen een rust, die men niet zoeken zou bij den schepper van het kluchtigste en dolste teekenwerk dat wellicht bestaat, en een goedheid, die men niet vermoeden zou bij den zóó moedwilligen spotter.

Maar het gemoed van den grimlachenden ongodist, die hij altijd was, van den somberen heremiet van thans, blijkt ook nergens liefdeloos te zijn geweest; men bemerkt niets van giftigen arglist of van wrok tegen bepaalde menschen. Hij was slechts in den grond van zijn hart afkeerig van het leven en... evenzeer van het sterven. Over zijn jeugd sprekende vertelt hij: „Ich las Darwin, ich las Schopenhauer damals mit Leidenschaft. Doch so was lässt mit der Zeit. Ihre Schlüssel passen ja zu vielen Thüren in dem verwunschenen Schlosse dieser Welt; aber kein „hiesiger“ Schlüssel, so scheints, und wärs der Asketenschlüssel, passt jemals zur Ausgangsthür.“ En hij, die altijd grapjes maakte over leven en dood, hij tobde er inwendig over. Doch het lachen, zegt hij, is een uitdrukking van betrekkelijke behagelijkheid, en daarin zoekt hij zijn rust. Wél ons, die met onbevanging mee kunnen lachen, niettegenstaande de ondeugende toeleg in de dolle bedenksels, waar hij mee voor den dag kwam!

Voor karakters, die veel met zich zelf te strijden hebben, zijn tamme, zelfgenoegzaam-vegeteerende menschen, die een

recht afgebakend paadje voor zich zien en onverstoort, weltevreden hun weg gaan, een bron van voortdurende ergernis. En de nauw bedwongen, fatale misnoegdheid van den zonderling Busch heeft zich altijd het liefst verhaald op de passiefste, zoetsappigste onder de burgerluidjes om hem heen. Zij en de verwaten eigendunkelijke schoolvossen, te zamen met alle farizeesche kleinzieligen, waren de slachtoffers van de malicieuze pygmeëen, die zoo vermakelijk zijn door de geestige deugnieterij, waarin de zelf zich zoo leuk houdende reuzensater al zijn wrevel luchtte. Hij gelooft niet in hun werkelijke deugd. „Dem Biedermanne wachsen keine Flügel,“ smaalt hij.

En toch is, in al wat hij uitnemends gegeven heeft, dit wel de schoonste trek, dat hij zich door dien afkeer nooit te zeer laat beheerschen. Hij spot evengoed met *Max und Moritz* als met Wittwe Bolte of Schneider Böck en met zich zelf inclus. Hij houdt een prachtige philippica tegen de stoutigheid in dat allerorigineelste van zijn boekjes, de voorrede met het

Aber Wehe, Wehe, Wehe!

Wenn ich auf das Ende sehe!

en doet altijd zijn best om niet met zulke guiten vereenzelvigd te worden, evenals hij zorg draagt, dat de lof van de braafheid steeds opklinkt uit zijn verzen, en oppast geheel in den toon te blijven der zelfde kleine luiden, waar hij zoo het land aan heeft: hij heeft het steeds over eten en drinken, over de zedelijkheid, hij geeft zijn vreugde te kennen, wanneer ze hunne „Ruh“ hebben weergevonden. Hij doet hun waardige

kalmte altijd gunstig afsteken tegenover de driftige onrust hunner belagers. Hij stelt zich boven de partijen, hij is bovenal de verteller, de verteller van heerlijke grappen.

En zelfs als de catastrofe dáár is, als de pedante behagelijheid is verstoord, ook dan verliest hij zijn leukheid niet; hij juicht niet of jouwt niet bij zulk een tafreel, het koddigste tafreel, dat de wereld ooit bieden kan, maar zegt: Ei, ei! Schau, schau! of houdt een zedepreek.

Hij doet ons lustig leven in een eigenbedacht wereldje, waaraan geen neigingen, dan die om vermaakt te worden, ons binden.

„Gut schien mir der Trochäus für biederes Reden” — (hij week echter dikwijls daarvan af, soms op zeer effectvolle wijze o. a. in *Fipps der Affe* en *die Haarbeutel*) — verklaart hij in een heusch gemoedelijke autobiografie, die misschien, behalve doordat zij 's mans belezenheid aantoot, wel vooral door deze uitlating merkwaardig mag heeten; „stets praktisch der Holzschnittstrich für stilvoll-heitere Gestalten”. En schertsend merkt hij over de reden, waarom hij in omtrekken teekende, op, dat hij immers op die wijze den beschouwer gelegenheid gaf, zich met een zekere genadigheid zijn grappen te doen aanleunen. „Man sieht die Sach an und schwebt derweil in behaglichem Selbstgefühl über den Leiden der Welt, ja über den Künstler, der gar so naiv ist.”

Die naïeveteit van den teekenaar! — wel, daar was het al weer evenzoo mee gesteld als met het „biedere” van den auteur, en zooals bij den laatste slechts de toon, de manier van zich uitlaten gemoedelijk is en wat hij zegt, scherp en zelfs zwartgallig, zoo is de eerste met zijn soi-disant-naïeve, kinderlijke, over-nadrukkelijke, puntig-eenvoudige voordracht een onverbiddelijk opmerker, een bitter bespotter — behalve een meester in zijn kunst, waar men hem op één lijn mag stellen met Hogarth, Rowlandson, Cruikshank, met de grootsten.

Naïef mag men het desnoods in den teekenaar Busch noemen, dat hij, zooals ook waarlijk een naïef gemoed doen

zou — nooit aan zijn prenten als composities, als teekeningen in de eerste plaats heeft gedacht, maar altijd aan de rol die alles spelen moet in zijn verhaal, aan wat het vertellen moet, aan wat er in gebeuren moet, aan wat er in moet worden voorbereid. Dat hij steeds de allereenvoudigste, schijnbaar de meest onbeholpen, harkerige rangschikking voor zijn figuren kiest, hen vlak over elkaar, achter elkaar, naast elkaar zet, en bijna geen groepen, maar liever rijen van ieder voor zich sprekende personages maakt; dat hij altijd slechts de allernoodzakelijkste accessoires bijbrengt, en dat in *Max und Moritz* bijvoorbeeld, dat bengels-heldendicht, nooit andere dan de direkt in het samenspel vereischte figuren, de schalken zelf en hun slachtoffers, present zijn; dat er overal een parmantige overdrijving in de duidelijkheid van meedeeling is, zoals men die overigens slechts in onbeholpen teekeningen van kleine kinderen, en in dien heerlijken, eveneens onbeholpen, maar genialen Struwelpeter vindt. Doch ik ben er toe geneigd hier niet van naïeveteit, maar van de meest weloverwogen kracht te spreken.

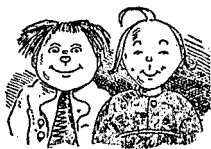
Naïef zou men die voordracht kunnen heeten, die er zoo vóór alles op uit is om u de dingen onder den neus te duwen, den trant die het organische zoodanig chargeert, dat het niet meer bevreemdt, wanneer men zijn figuren de onmogelijkste akrobatische toeren ziet verrichten of op allerlei manieren ziet gebeukt worden, uit elkander getrokken, gejonast, zonder dat dit hun schaadt. Die daarbij altijd de illusie levendig houdt, dat een vertelselsdoende oude oom of huisvriend zomaar met een pen, zooals een schoonschrijver een hoofdletter met krullen maakt, personages uitteekende, om door een paar losse krabbels zijn verhaal te verduidelijken. Toch schijnt het alsof een enorm kunnen ten grondslag moet liggen aan zulk welgeslaagd naïef doen.

Maar het zou voorwaar moeilijk opgaan, den blik van een figuurteekenaar onschuldig te prijzen, die zóó onmeedoogend wat leelijkheden, wat verdwazing en wat verdierlijking is,

bij zijn sujetten opmerkte en weergaf. Want deze man is er steeds tuk op, het ordinaire, het wanstaltige, de knokkelige magerheden, kwebbelige diktes, de schunnigheden, de vervuiling, de platheden, de morsigheden, het verslonste, versukkelde, verzeulde te doen spreken. Elke onsmakelijkheid, elke viezigheid, die het schranzen, het zuipen, het snuiven, het smoken aan het uiterlijk van huisbakken ouwe mannetjes gaf, alle onbevalligheden, vermuftheden, het verfonfaaide, verhobbezakte, versloofde, vervunste bij succesvolle huiswijven heeft hij afgeloerd en met onverbiddelijkheid opgeteekend.

Een zonderlinge naïeveteit voorwaar, wier observatie in staat stelt met zoo schaarsche middelen de levenshistorie der dingen en der menschen na te vertellen. Die de kleeren en hun meegroeien, meeslijten zoo juist heeft gadeslagen en ze zoo bij voorkeur *oud* teekent; oud en gebruikt. Afgedragen jassen, met uitgetrokken zakken, uitgebolde ruggen, half versleten laarzen, platgetrapte muilen en pantalons met uitgerekte knieën, ziedaar de garderobe der personages. Die zelf evenzeer gebruikt zijn, versloft, zij zelf evenals de voorwerpen om hen, de deuren der altijd bijna bouwvallige woningen, de hekken en bruggen buiten, de kachels, de wrakke tafels en stoelen, zij zelf: gezichten, handen, voeten en ruggen, alles heeft dienst gedaan; alles behoort zoo wezenlijk tot het leven, en alles zal daardoor zoo goed weer dienst kunnen doen, en alles is daardoor juist zoo wel in staat tot verder leven. Hoe dikwijls is de lange voorvinger van den prachtigen Meister Lämpel niet, zoo goed als ééns, leerarend opgeheven. En zijn wanten, zijn rok, zijn kachelkje, zijn kamerjapon, het heeft alles met hem mee een sleurbestaan geleid. Hoe vaak hebben de knokkige vingers dat eeuwige orgel niet betimmerd, hoe vaak heeft die oud-mannetjeskop zich niet met knuffelig welbehagen, bij het aansteken van de geliefde pijp, in elkaar geschrompeld.

Een ongeloofelijke naïeveteit, die zulke personages ziet en herschept als de menschentypen in deze boeken!

Of zijn niet ten slotte toch zulke grappige en gauwe duivels in menschengedaante, als Max en Moritz, Hänsel, Gretel, die Bösen Buben von Corinth en die even ondeugende dieren Hans Huckebein, Fipps der Affe, der Fuchs en zelfs de met zooveel luidruchtigheid stiekem doende boeven en samen-zweerders, de dwaze mauvais-génies, ondanks hun streken en „passés maîtres” als ze dan zijn „en fait de tromperie”, werkelijk onbetwist de meest „sympathieke karakters” in die verhalen.

Al die anderen; de arrogante schoolvossen en botte Biedermaiers, domme pottetrien, nare bobbekoppen, geld- en wraakgierige boeren, brave Hendrikken, geile dikke meiden en haar handtastelijke vrijers, huistyrannen, kijfwijven, al die farizeërs en domkoppen en sensualisten en egoïsten en achterbaksche nijdsassen, welk een wereld vormen ze, en met hoeveel schamperheid heeft de teekenaar — „grausam-heiter” als zijn landbouwer in „die Drachen” — die wereld gehoond.

In niets is deze grappenmaker inderdaad sterker, in niets toont hij machtiger kunnen, dan in de wedergave van het hatelijke. Schijnheiligen als Antonius von Padua, uit wiens grove kale kruin een hel van gemeenheid ons tegenblaakt; als Fromme Helene en Vetter Franz, uit wier botte gelaatslijnen, vettigen glimlach, wulpsche lichamen een kwalijk verholten arglist loert; Onkel Nolte, wiens zelfgenoegzame hardvochtigheid van het kwastje zijner slaapmuts tot de zolen zijner muilen zich uitstrekt; bruten als de kwaadaardige boeren wier grijnzend kakement de barbaarsche wraakoefeningen voor

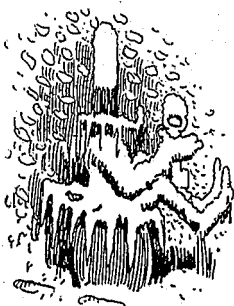
spelt, die hun grove kneukels zullen toepassen op appels stelende jongens — dit zijn de aangename wezens, wier walgingwekkende geniepigheid tezamen met de opener, joliger schelmerij der plaaglustige kleine saters ons het zekerst recht geven, den karakterteekenaar Busch tot een meester te verklaren.

Want die Meester, die achter zoo opzettelijke naïveteit een sardonischen moedwil verborg, gaf in den elementairen eenvoud van zijn primaire lijnentaal de resultaten van een doordringende studie. En het kunnen, met een ongeëvenaarde ingetogenheid geëxploiteerd, dringt zich nimmer aan u op, alsof een weloverwogen bescheidenheid ook hier hoopte op gemakkelijker waardeering dan pralend machtsvertoon kan oogsten. Men wordt zoozeer meegesleept door de sobere wijze van teekenend vertellen, dat het bijna niet in ons opkomt, zich te verbazen over den rijkdom van dezen verhaaltrant, over de volledigheid bij die bondige uitbeelding van de achtereenvolgende stadiën in eenvoudige handelingen; — van het snuiven en den nasleep van daaruit voortkomende gebeurlijkheden, te beginnen met het grijpen in de doos, dan het brengen van de tabak naar den neus, het langzaam opkomen van de met smart verwachte, opluchtende niesbui, het niezen zelf, het kijken in den zakdoek na afloop; of het zich wasschen van iemand dien men van achter een scherm maar half ziet, maar van wien men iedere beweging kan nagaan, en het kloppen van de asch van een sigaar; het opheffen en neerkomen van een zweep, waarbij men het zwiepen hoort, — van het logisch-constructive dat alle doen bestuurt.

Weinig meesters van den beeldenden spot gaven, op schijnbaar goedkoope wijze chargeerende, zoo treffende karakteristiek, zoo nooit toevallige bizarrerie, zoo altijd het organisch-expressieve. Dit maakt hem tot zulk een parodist; hij bespot altijd iets werkelijks, hij houdt altijd ergens aan vast. Zooals hij in zijn prenten boeken sprookjes parodieert, zoo persifleert hij, al chargeerende, echte eigenschappen van menschen, dieren, dingen, en bespot,

wanneer hij een boer b.v., terwijl zijn zoon bevroren thuis is gebracht en bij de kachel ontdooit, onder het angstig toekijken naar het verloop van die operatie, een pijp laat rooken, de leukheid van zulk een boer, met zichtbare bedoeling door zulk een burleske.

Weinigen gaven met zoo luttel middelen, (alle minutieuze fraaiheden, die geduldig moeten wachten om ontdekt te worden, alle complicaties, alle decoratieve of allegorische bijzaken versmadende), met de onmiddellijk in het oog vallende lijnen zelf en alleen, zoo veel onmiskkenbaar en toch verfijnd karakterschoon. In één van zijn geestigste Bilderpossen, waar hij door met een lijn te beginnen en eenige krullen bij te voegen, grappig instrueert, hoe gemakkelijk men een portret van den grooten Fritz kan maken, komt hij, door zachte buigingen en bijna onbestembare nuances tot een buitengewoon fijnen oudmannenkop. Die subtiliteit in het spontane, zooals hij die, zoowel in zijn vroegere eenigszins stijvere omtrekken, als later, in de als op eens neergeschreven, wildschijnende, vlugge, door inktmoppen hier en daar geholpen, penlijnen gaf, kent men toch eigenlijk bij geen ander teekenaar van het groteske; zulk een kernachtige, beknopte anatomie, actie-uitdrukking, expressie-wedergave werkelijk nergens.

In die omtrekken, die inderdaad zoo veel méér dan den omtrek geven, krijgen we een soort van bijna heraldieke mensen en dieren, die menschelijker gelijken of dierlijker dan een fotografisch-juiste wedergave; zooals die statige, eenvoudig monumentale, Egyptische poezen-beelden kachtiger zijn dan iets anders. Het schoonste misschien bereikte hij, met

op een of andere wijze vervormde, verholde mensen, zooals Max und Moritz in deeg of tot koeken gebakken en den bevroren en dan nog besneeuwden meester in *die Haarbeutel*;

want hoe krachtig is het grondkarakter in de groote lijnen bij die prachtige schepselen bewaard, die meer dan komische figuren, die fatale monstrositeiten zijn, die niet grappig meer gelijken; maar magistraal, monumenten van potsierlijkheid.

Niemand bewaarde meer zelfbeheersching bij het uitbeelden van het buitensporige. Geen enkel man gaf meer overwoogenheid in de verwarring, in het meest woeste sollen.

En toch had geen teekenaar ooit zoo weinig respect voor zijn geesteskinderen, leefde er zoo rauw mee, pijnigde ze zoo, versukkelde ze met *die* baldadigheid.

Als zelfs de zoo veel oudere en onbeschaafder, maar evenveel welwillender en waarlijk naïever, Engelschman George Cruikshank, een even populair man in zijn land en zijn tijd als Busch, wanneer „glorious George”, onhandiger zeulde met zijn bij lange niet zoo intensief-menschelijke poppen en op nog avontuurlijker wijze dolde met hun lichamen, dacht men aan een pantomime, waar de verdacht dreunende slagen en schoppen maar voor de leus worden uitgedeeld; maar hier bij Busch wringt zich alles in aannemelijker kronkelingen, hier is het ernst met die ketelmuziek, dat geharrewar, die haarkloverijen.

Hier is een samenleving vertoond, die er veel eerder reëel dan fantastisch uitziet, een, waar evenals inderdaad in de onze nog steeds, alleen wat openlijker dan wij het kennen, het vuistrecht heerscht. Hier gaat het toe zooals in die drastische, ruwe, maar evenzeer (niet beter) de massa uit het hart gegrepen Oud-Hollandsche volksrijmen, waarvan er zoo ontelbare steeds eindigen met het afdoende: Geef den boer een schop voor 't gat!....

Hier stopen en beuken en trappen elkaar geen mario-netten, maar doldriftig er op loslevende menschen, woeste boeren als die, welke de eenige meester, op wiens werk dit van den Noord-Duitscher soms sterk gelijkt, de Nederlander Adriaen Brouwer, deed zien. Hier is de verwarring, de mislukking, de vernieling, die dit plukharen, ravotten en erger vechten teweeg brengt, te sprekender, waar zulk een

beslist, bedaard optreden voorafgaat en bij het vallen van het scherm de eindtoestand weer met zooveel kalmte wordt aanschouwelijk gemaakt.

Te heviger ook naast de tergende leukheid van den verteller. Busch' geestigheid, de grafische en de literaire, is zonder eenige nervositeit. De man heeft geen zenuwen. Hij, deze doodvijand van alle rechtzinnigheid, hij is nuchter, stellig, hij is irritant van stelligheid, zakelijkheid, kalmte, ernst. Al de groote perfectheden, de fijn doorgevoerde dialoog ook bij de geteekende scenes, de beteekenisvolle waarde der korte bedrijven, op zich zelf een handeling, maar waarin men een volgende voelt aankomen, terwijl ze natuurlijk aangepast zijn aan de vorige; het feit, dat men in de prenten evenzeer voelt dat er iets voorafgaat en volgt; de verrassingen die het omslaan der bladzijden toch weer bereidt, het eenvoudige begin, het alles resumeerende slot, schijnen in dit werk de uitkomst van een koele verstandelijke berekening zoowel als van een prachtige begaafdheid, die beiden dan nog werkzaam waren met ongekend groote gevolgen en gestuwd werden door een wanhopigen uitingsdrang.

Eerst bij het jubileum van den beroemden teekenaar heeft men goed kunnen zien, hoe populair deze oude man was. Alle bladen bevatten artikelen over hem, ook de modernen vierden hem op geestdriftige wijze, en al kan het een boven de wereldsche ijdelheid verheven wijsgeer, die woorden als deze neerschreef:

Hartnäckig weiter fließt die Zeit,
Die Zukunft wird Vergangenheit,
Von einem grossen Reservoir
Ins andre rieselt Jahr um Jahr;
Und aus den Fluthen taucht empor
Der Menschen bunt gemischtes Corps.
Sie plätschern, traurig oder munter,
'n Bissel rum, dann gehen 's unter
Und werden, ziemlich abgekühlt,
Für längre Zeit hinweggespült,

al kan hem, die in het volle leven van een stad als München had gestaan en het verwisselde voor een eenzaam verblijf op het land, al kan hem, wiens eenige overgeblevene hoop nu wellicht is

Aus zu ruhn in Ewigkeit
Ohne Katzenjammer,

aan die hulde weinig gelegen zijn geweest, het doet toch goed, verdiensten als de zijne erkend te zien.

En zijn verdiensten waren groot.

Volkskunst te hebben gemaakt, die als zoodanig gelukte en die toch iets goeds en schoons was; een wereld te hebben opgeroepen uit het niet, die niet slechts bestaat, maar waar het brult van leven; een aparte techniek te hebben uitgedacht voor een apart soort van teekenen; in het tuitelige van potten en pannen de vergankelijkheid te hebben aangetoond en dus in het kleine groote denkbeelden te hebben neergelegd; onbarmhartig-ware satiren te hebben geleverd, zonder ooit pijnlijk-wreed te zijn geweest! Als die kwaliteiten geen recht geven op onsterfelijkheid en iemand niet als kunstenaar een eereplaats geven!....

Dit is wel een doorslaand bewijs van de kortzichtigheid en weinigen kunstzin van vele fanatisch-moderne publicisten, dat ze omdat Busch van een kleine levensfeer, een beperkt aantal typen, en op een eenvoudige wijze gesproken heeft, lieden als de *Simplicissimus*-mannen boven hem willen stellen; en vooral de „moderniteit” willen prijzen boven het „ouderwetsche.”

Alsof er bij het voortreffelijke ooit sprake kan zijn van „ouderwetsch” of „nieuwerwetsch”, alsof dat krampachtige „artistiek” doen van onze tijdgenooten niet een blijk van innerlijke zwakte was.

Zwijg mij van sommige moderne Müncheneren; zij styleeren en zijn mystiek, of symbolistisch, maar ze zijn geen scheppers. Ze hebben stereotype maniertjes, of altijd eenzelfde interessante grondtoon.

En naast deze brutale, rasvolle clownerie van den huidige

Meister Wilhelm houdt alleen, in dit genre in Duitschland, de fijne, mooie bonhomie, de onfeilbare opmerkingsgave, het weergalooze vernuft van Adolf Oberländer het uit, van Oberländer, de glorie van de *Fliegende Blätter* en van Beieren; zooals Wilhelm Busch, nog lang nadat roem en vreugde voor hem zelf holler klanken zullen zijn dan zelfs nu reeds, de trots en de lust zal blijven van Noordelijk Duitschland en inderdaad van een menschheid.

Het is een troostvolle gedachte, dat het dikwijls de meest vreugdelooze menschegeest is, die schijnt te zijn uitverkoren tot het bezitten van een, in genaderijke gaven neergelegde, groote, onvervreembare, onmisbruikbare macht.

Onder zijn beste werk, komt het mij voor, behooren de kinder-prentenboeken: *Max und Moritz*, *Hans Huckebein. Bilderpossen* en het veel lateré „*Sechs Geschichten für Neffen und Nichten*”. Geen wonder dat het tevens door kinderen verslonden boeken zijn; wie verzon ooit boeiender korte intrigues, wie gaf treffender overdrijvingen, wie vereenvoudigde voorstellingen met zoo geraffineerde nadrukkelijkheid! Prachtig zijn verder: *die Haarbeutel*, sommige *Bilderbogen*, *der heilige Antonius von Padua*, *Fromme Helene*, vele prentjes van *Plüsch und Plum*, *Julchen*. Maar er is weinig verschil. Misschien is *die Jobsiade* het minst mooie; (hoewel het titelblad uitstekend is) en dat is eigenaardig, daar dat het eenige niet door hem zelf bedachte verhaal is.

Van wie heeft deze geniale boerenzoon als teekenaar eigenlijk iets geleerd, dat dient men zich nog af te vragen, als men de waarde van zijn werk zoover kent. Eigenlijk alleen van Brouwer en andere oude Hollanders, wier sterke realiteit, wier boetseervermogen, wier bondigheid hij in zich op moet hebben genomen. Op zijn vriendelijke voorgangers in Duitschland: Runge, Erhard, Richter, von Schwind lijkt hij in zijn werk minder dan niets. De Engelschman Richard Doyle en de Zwitser Rudolf Töpfer probeerden vroeger, de een zwak-

jes, de ander zonder succes een elementairen teekentrant als de zijne, maar hij heeft hun werk waarschijnlijk nooit gekend. Cruikshank's wonderlijke, romaneske, rumoerige manier staat zoo ver mogelijk van de zijne af.

Maar als ooit de stelling, dat vergelijkingen iets hatelijks zijn, gelden mag, dan is het dunkt mij hier, bij eene bespreking van dezen grooten teekenaar. Want datgene waarin hij te kort schoot bij een Daumier, meer nog bij een Breughel, het is zeker niet kracht, onbepaalde meesterschap bij het uitvoering geven aan geestesvoornemens.

Nog oneindig meer dan de smalheid van zijn horizon, is het een erge fout, dat het zijn houding steeds zoozeer aan hoogheid in den toorn of ook aan zachte wijsheid in de berusting, aan schoone argeloosheid in de vreugde en tegelijk aan alles begrijpende teederheid in de smart heeft ontbroken.

Zijn werk zal, om het sterke en het echte beeld dat het is van alle bestaan, zooals hij het zag, blijven leven, lang nadat liefderijker kunst vergeten is. Niet zijn willen opzichzelf was schoon en groot — slechts de daad waartoe het leidde.

Misschien heb ik mij dan ook niet voldoende gevrijwaard tegen het verwijt, dat hier de figuur van den klassieken Wilhelm Busch te zeer als één groot geheel werd bekeken.

Doch ik wensch hem vooral niet te gering te schatten, den man, die voorzeker, waar hij zondigde, zondigde niet door het lamlendig te-weinig, maar door het uitdagend te-veel. Ik wensch den geest niet te gering te schatten, wiens afkeer van de nietige zelfgenoegzame schijndeugd zich uitsprak in een voorliefde voor het stoute vernielingswerk van de onverholen ondeugd; wiens beuheid van het behagelijk egoïsme der welgezinden zich met bijzonderen smaak vergastte aan de levensvolle brooddronkenheid van de schelmerij; den denker niet, wiens hart nader was aan de noodlottige uitbundigheid der kwajongens *Max und Moritz*, dan aan de verouwezeurde

bravigheid hunner slachtoffers, die, misschien instemmend met het

j'aime mieux un vice commode,

Qu'une fatigante vertu,

terwijl ondertusschen zijn wijsgeerige, menschkundige blikken, ook in hen de zothed herkenden, de paria's, de vrijbuiters, de kwelduivels liever had en iets grooters achtte dan het induttende flisterdom, de rest.

En ik wensch een oogenblik ook zóó te oordeelen ter wille van den man zelf.

Want een geniaal rustverstoorder, een uiterst belangwekkende dwaas, een groote kwelgeest was eens de oude man, die nu, eenzaam en wereldschuw, het overschot zijner dagen slijt met bijen te telen in het afgelegen Mechtshausen.

April 1904.

ANNIE BESANT.

EEN LEVENSSCHETS.

Zeer bijzonder wensch ik er den nadruk op te leggen, dat indien hier door mij wordt beproefd den Nederlandschen lezer eenig denkbeeld te geven van het buitengemeen en onbegrijpelijk wêlbesteed leven van deze groote priesteres der hedendaagsche Theosofie, zulks wordt gedaan in het levendig besef, dat ik slechts eene zeer vluchtige schets zal kunnen geven, wil ik blijven binnen de perken in dit tijdschrift den levensbeschrijver gesteld. En daar een eenigszins nadere bestudeering van het merkwaardig leven dezer bijzondere Engelsche vrouw mij heeft vervuld met een grooten eerbied en diepe bewondering voor hetgeen zij heeft gedacht, geschreven, gesproken, gehandeld en... gestreden niet het minst, binnen de enge grenzen van een nog niet eens geheel voltooid aardleven, zoo wil ik dien eerbied en die bewondering hier zeer duidelijk en onomwonden uitspreken, niet om daardoor hulde te brengen aan haar, die boven het gewone menschelijke, conventioneele huldebetoon verre verheven staat als een geestelijke reuzin onder hare tijdgenooten, doch omdat de noodzakelijke beknoptheid van deze levensschets het gevaar medebrengt, dat aan de innerlijke ontwikkeling van

haren zich naar buiten openbarenden levensloop niet voldoende recht zal wedervaren.

Immers mevrouw Besant heeft zich in een veelbewogen leven van vurige Christinne door een tijdperk van twijfel ontwikkeld tot Atheïsme en Radikalisme, daaruit tot Socialisme en ten slotte als een logischen voortgang tot de Theosofische wereld- en levens-beschouwing, waarvoor zij nog heden het priesterschap vervult op eene wijze, zooals we maar zelden in de wereld te aanschouwen krijgen. Deze overgangen nu, welke voor dengene, die zich in het gedachteleven van de betrokken persoon behoorlijk heeft ingewerkt, een zuiver logische en noodwendige aaneenschakeling blijken te vormen, kunnen bij een vluchtige beschouwing, waarbij op het *waarom* meestal niet in bijzonderheden kan worden ingegaan, zoo gemakkelijk den indruk geven van een „van den hak op den tak springen”, van een gebrek aan vastheid van overtuiging, zooals men dat noemt; en dit is dan ook door hare vijanden meermalen als strijdmiddel tegen haar gebruikt, in goed vertrouwen op de oppervlakkigheid van het publiek, dat meestal niet in bijzonderheden van de dingen kennis neemt.¹

Om deze reden heb ik er prijs op gesteld, terzelfder tijd elders een wat meer uitgewerkte levensschets te doen verschijnen, en tevens verwijs ik den lezer wiens belangstelling eventueel ook daardoor nog niet voldoende mocht bevredigd worden, naar mevrouw Besant's „Autobiography”, waaraan ik de gegevens betreffende de eerste tijdperken haars levens grootendeels heb ontleend.

Het leven van mevrouw Besant, hoe bijzonder en veelbewogen ook, is er een, waarin zich tal van vragen voordeden, welke zich aan den denkenden mensch in den loop der tijden

¹ Natuurlijk verzuimen die vijanden dan er op te wijzen, hoeveel strijd er kan gepaard gaan met de wisseling van eene overtuiging voor een andere, wanneer de betrokkene voor die eerste overtuiging gestreden en geleden heeft met alle kracht die in haar was, en hoe dus, wat oppervlakkig zwakheid lijkt bij nader onderzoek bewijs van groote kracht kan blijken.

opdrongen en dat voorloopig wel zullen blijven doen, en daarom meen ik, dat zelfs een korte beschouwing van dat leven wellicht hier en daar eener eveneens worstelende ziel licht en hulp kan brengen bij de beantwoording dier vragen; en zooals zij zelve zegt, zou het in dezen tijd van storm en beroering, ongeloof en twijfel, wel kunnen zijn, „dat het verhaal van eene ziel, die alleen uitging in de duisternis, en aan de andere zijde Licht vond, die den storm doorworstelde en aan gene zijde Vrede vond, een straal van licht en vrede bracht in de duisternis en den storm van andere levens.”

En ik voeg hieraan toe, dat het ook wel zou kunnen zijn, dat kennismaking met dit leven, besteed in dienst van de menschheid als geheel, zoekende naar Waarheid, strijdende voor opheffing der menschelijke onwetendheid, bron van alle ellende en zonde, dezen of genen wakkerschudde uit zijn zelfzuchtigen dommel, en met schrik deed ontwaren, hoezeer hij nog te kort schoot in zijn plicht jegens de menschelijke familie, hoeveel die menschheid nog van hem te vorderen heeft in toewijding, liefde en noesten *onzelf-zuchtigen* arbeid.

Annie Besant of liever Annie Wood werd den 1sten October 1847 te Londen geboren; zij heeft 't altoos wat betreurd, dat hare wieg niet in Ierland stond, daar zij in hart geheel en al, in bloed driekwart Iersche was, geheel van moederszijde en half van vaderszijde. Haar grootvader van moederskant was een echte Ier, afstammeling van een vervallen geslacht, de Maurices, en de Iersche afkomst is in het leven van Annie Besant niet moeielijk te herkennen.

Hare moeder was zeer godsdienstig, rechtzinnig Christelijk, doch met een zekere verruiming van denkbeelden, gevolg van den minder godsdienstigen, meer wijsgeerigen aanleg van haar echtgenoot, den heer Wood. Dit was een zeer gelukkig huwelijk, doch werd spoedig verbroken door den dood van den man, die aan vliegende tering overleed toen de kleine Annie

nauwelijks vijf jaar telde. Er was nog een broertje van zeven en een baby, die spoedig den vader volgde in 't graf. Voor de weduwe bracht die zware slag ook geldelijke moeilijkheden mee; hij noodzaakte haar, om te zien naar een middel van bestaan, hetwelk zij vond in de oprichting van een pension te Harrow, waar een voorbereidende school voor hooger onderwijs is; vele leerlingen dier school kwamen bij haar inwonen met een der onderwijzers, en nu vond zij tevens voor haar eigen zoon de gewenschte opleiding voor een studievak. Voor de jonge Annie was dit jongens-tehuis nu niet de meest gewenschte omgeving, en daarom kwam niet ongewenscht een poosje later het aanbod van Miss Marryat, zuster van den bekenden Captain Marryat, die geheel belangloos Annie Wood bij zich wilde nemen en haar tegelijk met een ander meisje van gelijken leeftijd persoonlijk opvoeden en onderrichten. Slechts noode scheidde Mrs. Wood van haar geliefd dochttertje, maar 't belang van 't kind ging voor. En zoo kwam Annie Wood in den zeldzaam gelukkigen toestand van alle voorrechten te genieten eener zorgvuldige, liefderijke en verstandige opvoeding door eene hoogstaande vrouw, die een aangeboren talent voor opvoeden bezat, en bleef zij gevrijwaard voor de nadeelige gevolgen van het schoolleven en de uitden aard der zaak minder zorgvuldige schoolopvoeding. De buitengewone zorgen aan hare opvoeding door de nobele „tantetje" Marryat besteed, hebben zeer zeker veel bijgedragen om Annie Besant voor hare moeilijke levenstaak geschikt te maken, maar zij heeft die bijzondere zorgen toch wel ruimschoots aan de maatschappij terugbetaald, door haar onverpoosd streven om van haren geestelijken overvloed aan minder bedeeden te geven. Het uitmuntend opvoedingssysteem door Miss Marryat reeds in 1857 toegepast, een systeem dat er steeds op uit was, het leeren aangenaam en niet eentonig te maken, is gelukkig in latere jaren meer en meer algemeen geworden. Miss Marryat zorgde ook niet alleen of vooral voor verstandsontwikkeling, maar verloor karaktervorming en ontplooiing

van het gemoed niet uit 't oog, leerde hare leerlingen voelen en iets overhebben voor de groote schare van stoffelijk en geestelijk misdeelden. Met groote liefde en dankbaarheid gedenkt mevrouw Besant nog steeds de schoone en edele lessen van haar onbaatzuchtige opvoedster en de zonnige jaren doorgebracht in haar zonnig en vredig huis te Fern Hill bij Charmouth in Dorsetshire.

Reeds vóór hare komst bij Miss Marryat speelden godsdienstige onderwerpen een groote rol in Annie's droomen. Zij las Milton's *Paradise Lost* en Bunyan's *Pilgrim's Progress*, ook verhalen van vroege Christen-martelaren, en betreurde harts-tochtelijk, dat zij zoo laat geboren was, nu geen lijden meer mogelijk was voor den godsdienst; menig uur bracht zij door in wakend droomen, waarin zij stond voor Romeinsche rechters, voor Dominikaner Inquisiteuren, voor de leeuwen werd geworpen of gepijnigd op de pijnbank of verbrand op den brandstapel; eens zag zij zich zelve een groot nieuw geloof predikend aan eene reusachtige volksmenigte en de menschen luisterden en werden bekeerd, en zij werd een groot godsdienstig leider.

Doch steeds kwam zij met een schok op den beganen grond terug, waar geen heldendaden te verrichten, geen leeuwen te trotseeren, geen rechters te tarten waren, doch slechts de een of andere saaie plicht te vervullen was. En zoo verdroot het haar stilletjes, dat zij zoo laat geboren was, nu alle groote daden gedaan waren, en er geen gelegenheid overbleef om te prediken en te lijden voor een nieuwen godsdienst. Bij Miss Marryat kreeg haar godsdienstig denken min of meer een „Evangelische” richting. Toen zij echter ter voltooiing van hare opvoeding na een verblijf van eenige maanden in Duitschland, onder geleide van hare opvoedster, ook een bezoek bracht aan Parijs, riepen de vele bezoeken aan de wonderschoone Roomsche kerken van het moderne Babylon bij haar een zijde van haren godsdienstigen aard te voorschijn, die tot dusverre verborgen gebleven was.

Zij ontdekte daar het genot der zinnen, gelegen in het bijbrengen van kleur, geur, pracht en praal in godsdienstige plechtigheden, waardoor bevrediging van kunstzinnige gevoelens de waardigheid ontvangt van het kleed der godsvrucht. Dit alles sprak meer tot het jonge meisjeshart, dan het kille Evangelisme; de ideale goddelijke Prins der kinderdroomen ging over in de begeesterende trekken van den Man van Smarten, den lijdenden Zaligmaker der Menschen. Keble's *Christian Year* nam de plaats in van *Paradise Lost*, het meisjesleven begon zich te ontknopen tot vrouwschap, en alle diepere stroomingen hiervan richtten zich op godsdienstige toewijding.

Miss Marryat toonde ook haar kijk op de eischen der opvoeding, door bij het naderen van den tijd der geheele vrijstelling van de schoolkamer, hare leerlingen van lieverlede aan vrijheid en zelfstandige studie te gewennen, opdat voor hen niet het schoolleven met een zucht van verlichting zou worden afgesloten en plaatsmaken voor een doelloos „zalig niets doen,” maar eene voorbereidende aanmoediging zou blijken tot zelf gekozen voortgezette studie. Bij Annie Wood slaagde dit opvoedingsstelsel zoo volkomen, dat zij met grooten ijver ook na het verlaten der schoolkamer haar studies voortzette. Zij was nu 16½ jaar; een vroolijk, levenslustig meisje, wier uiterlijk leven als een heldere, zon-beschenen beek voortrolde voor het oog harer omgeving, doch met een ernstigen ondergrond van diep godsdienstig streven. Van haar definitieve thuiskomst te Harrow tot aan hare verloving 2½ jaar later, liep haar leven ongestoord, één ononderbroken, zorgeloos geluk, zorgvuldig bewaakt en beschut door een overzorgzame moeder, die zichzelf alles kon ontzeggen om slechts haar beiden kinderen alles te kunnen geven. Zij nam die teedere zorgen aan, zooals zij zelve zegt, zeker niet zonder dankbaarheid en wederliefde, maar toch met evenveel blijde onbewustheid van iets bizonders, als waarmede zij het zonlicht aanvaardde. „Hartstochtelijke liefde zeer zeker gaf ik mijner

moeder, doch nimmer wist ik, hoeveel ik haar verschuldigd was, totdat ik uit hare zorgzame bewaking trad, tot ik het moederlijk tehuis verliet."

Die buitengewone moederlijke zorgen maken echter den overgang tot het harde leven dikwijls wel heel zwaar.

Hare studie omvatte nu de vroege Kerkvaders, en zij verdiepte zich in den Schaapherder van Hermas, de Brieven van Polycarpus, Barnabas, Ignatius en Clemens, de verklaringen van Chrysostomus en de belijdenissen van Augustinus.

Bovendien bestudeerde zij geschriften van Pusey, Liddon, Keble en van verschillende kleinere lichten, en het Geloof van den Christus werd haar zeer dierbaar; heur hart genoot in de opvatting van ééne katholieke Kerk, de eeuwen trotseerende, gebouwd op de grondvesten van Apostelen en Martelaren, zich uitstrekkend van de dagen van den Christus zelve tot op onzen tijd.

„Eén Heer, één Geloof, één Doopsel", en zij zelve een Kind dier heilige Kerk. Meer en meer werd de Christus voor haar een levende figuur, waaróm zich al haar hopen en verlangen verzamelde. Hem te dienen door Zijne Kerk, werd een bepaald ideaal in haar leven, en haar denken begon zich te richten naar de een of andere wijze van „godsdienschtig leven", waarin zij hare liefde zou kunnen bewijzen door zelfopoffering, en hare hartstochtelijke dankbaarheid omsmeden tot daadwerkelijke dienst.

Dit verlangen, zich op te offeren voor iets, dat werd gevoeld als grooter dan eigen zelf, is dan ook de grondtoon geweest van heel haar later leven. Hoevele ook hare misslagen, blinde vergissingen en domme fouten, — zooals zij zelve er van spreekt, waren — als een groote schitterende leidster is het eene woord *Dienst* geschreven geweest in het uitspannel haars levens. Dienst niet van eigen bekrompen verlangens, van eigen zelfzuchtig leventje, maar Dienst van dien gekruisigden Christus: de Menschheid; Dienst te voorschijn geroepen door de jammerkreten van dat groote Weeskind, het gevallen menschedom;

Dienst, naar beste weten en vermogens, van het lijdende strijdende volk. Een nobele godsdienst voorwaar en zeker geen slechte ruil voor een verwaterd Christendom van uiterlijkheden. Hij, die eenmaal de felle smartkretèn der lijdende menschheid heeft gehoord, — het vergankelijk vreugdevernisje van de kleine minderheid, welke zich zelve „de menschheid” waant, naar waarde heeft leeren schatten, — hij kan nimmer meer geheel terugvallen naar het doelloos zelfzuchtig leven van den onnadenkende, en hij is minder te prijzen omdat hij helpt, dan hij te laken zou zijn, als hij van helpen afliet.

Dienst, desnoods met zelfopoffering aan de hoogste idealen, Dienst aan de verstandelijke en zedelijke opheffing der onwetenden, Dienst aan de wereldverlossende kennis, dat is de groote les van het Kruisoffer, welke de meerderheid der Christenen nog te leeren heeft. Door een leven van zoodanigen dienst en zelfverzaking — dienst zonder eenig uitzicht op of vragen naar belooning hier of hiernamaals — zou deze groote ziel worden voorbereid tot het verheven priesterschap der Theosofie, waaraan zij zich later heeft gewijd, van den „wijsheid-godsdienst, die redelijken grond verschaft voor zelfgave, terwijl hij mogelijkheden tot dienen openstelt, waarbij alle overige verwachtingen verbleeken.”

Paschen 1866 was een belangrijke datum. Zij ontmoette toen voor het eerst haar toekomstigen echtgenoot en tegelijkertijd den eersten godsdienstigen twijfel, die later zou aangroeien tot ongelooft en daardoor oorzaak worden der verbreking van den huwelijksband. Die twijfel ontsproot uit het gebrek aan eenstemmigheid der Evangelisten nopens de lijdensweek van den Christus; maar zij verwierp onmiddellijk den twijfel als op zich zelf reeds zondig. Doch waar eenmaal de twijfel verschenen is, daar keert hij weer.

In die zelfde Paaschweek ontmoette zij dan den eerwaarden Frank Besant, jong anglikaansch geestelijke, die reeds spoe-

dig hare hand vroeg; en door het jonge meisje, volkomen onbekend met de werkelijkheden van het leven in 't algemeen en het huwelijk in 't bijzonder, werd na eenig tegenstribbelen het aanzoek aanvaard. Wel voelde zij later vaag, dat daar niet was de grondslag, waarop zulk eene vereeniging moest gegrond zijn, doch van verbreken van een eens gegeven woord wilde hare moeder volstrekt niet hooren, en bovendien troostte zij zich met de overweging, dat voor haar als vrouw van een geestelijke vele wegen tot nuttig leven openstonden. Zij was feitelijk heel niet voor de rol van huisvrouw opgevoed, had ook nooit in gedachten zichzelf in zoodanige rol gezien; hare droomerijen waren in hoofdzaak vervuld van den Eenen Idealen Mensch, en hare verwachtingen lagen voornamelijk in de richting van het leven der liefdezuster, die steeds den Christus aanbidt en haar leven wijdt aan den dienst van Zijne armen. In zoodanig gedachteleven verkrijgt echter de priester gemakkelijk eene wat al te verheven plaats, en het huwelijk met zulk eenen eene bijzondere waarde, slechts aan zuiver nonschap ondergeschikt.

En zoo huwde zij in den winter van 1867 met niet meer kennis van de huwelijksverhouding, dan indien zij vier jaar oud geweest ware in plaats van twintig, een schoone maar hoogst gevaarlijke ónschuld, waarvoor zij alle moeders die dochters hebben op te voeden, waarschuwt op grond harer eigen ontgoocheligen en droeve ervaringen. „Eva behoorde de kennis van goed en kwaad te bezitten”, zegt zij, „alvorens uit te trekken uit het paradijs van de liefde eener moeder... Geene moeder moest hare dochter blindelings den nek laten buigen onder het huwelijksjuk.”

Nog voor de voltrekking van het huwelijk bracht zij met hare moeder een poosje door bij den „advokaat der armen” mr. Roberts te Manchester, een ruwen klant, maar met een hart van goud voor al wat leed of verongelijkt werd. Hier ontving het in traditioneel klasse-vooordeel opgevoede jonge meisje hare eerste lessen in Radikalisme, en hij trachtte haar „de

armen" te doen zien niet als een stumperige klasse, die een beetje bedeed en liefdadig moest worden, maar als de werkbij, de rijkdomvoortbrengers, die recht hadden op zelfbestuur, niet op verzorging, recht op rechtvaardigheid, niet op bedeeling.

In December 1867 liep het levensbootje Annie Wood de veilige haven van haar vredige en gelukkige meisjesjaren uit, en stevende herdoopt tot Annie Besant den wijden Oceaan op. Maar nauwelijks buiten de haven stak reeds de storm op. Het was een slecht bijeenpassend paar; zij gewend aan volmaakte vrijheid, onverschillig voor huiselijke kleinigheden, impulsief, heetgebakerd en trotsch als Lucifer; hij, gesteld op zijn gezag, nauwlettend en nauwgezet, spoedig boos en moeilijk te verzoenen. Hier moest spoedig botsing komen en ontgoocheling.

Weldra waren haar eenige troost in het eentonig huiselijk leven en de onbenullige praatjes der „conversatie”, hare boeken over de onderwerpen, die steeds haar leven hadden gevuld, godgeleerdheid, politiek, wetenschap. Deze vrouw was in de wieg gelegd voor een ander leven dan dat der conventioneele huisvrouw, voor een leven van geweldige stormen en ratelende donderslagen, niet voor het kalm daarheen vlietend leventje der gegoede huismoeder. Volmondig erkent zij zelve, dat zij eene beproeving moet zijn geweest voor den eerwaarden Frank Besant. Doch het eminent sterke karakter van deze vrouw met onbuigzamen wil en ijzeren volhardingsvermogen had ook een zwakke zijde, de zwakheid die leidde tot hare vergissingen, als b.v. dit huwelijk. Zij die later in woord en geschrift schier onafgebroken voor het publiek zou staan, deze onbuigbare strijdster op het spreekgestoelte, paarde aan hare geweldige kracht een merkwaardige schuwheid en zwakheid als tegenstelling. Onbevreesd en onwrikbaar waar het de verdediging eener zaak in 't openbaar betreft, schrok zij terug voor kleine moeilijkheden en oneenigheden in den huiselijken kring; terwijl in 't publiek tegenstand haar strijd-

lust slechts prikkelde tot grooter krachtinspanning, was in 't bizonder leven een onvriendelijke blik of een onwelwillend woord voldoende om haar in zichzelf terug te doen trekken als een slak in haar huisje. Onnadenkend was zij geraakt in den gehuwden staat, zij treurde innerlijk een jaar; lang daarna, door ruwheid en onrechtvaardigheid gehard en gestijfd, bouwde zij om zich heen een muur van ijs, waarbinnen zij verstandelijke worstelingen doorleefde, die haar bijna doodden; zoo leefde en werkte zij ten slotte in een harnas, dat slechts in tegenwoordigheid van eenige weinigen werd afgelegd.

In 1868 deed zij haar eerste pogingen tot schrijven, met het gevolg, dat enkele korte verhalen in de *Family Herald* werden opgenomen. Een paar langere werken brachten het niet tot openbaarheid. In Januari 1869 werd een zoontje geboren, in Augustus 1870 een dochtertje. Deze gebeurtenissen gaven natuurlijk tijdelijk aan haar leven en denken een andere richting, vooral toen de gewone beslommingen der kinderverzorging nog door ziekte van haar zelve en de kleinen werden vermeerderd. Vooral haar tener dochtertje bracht haar in lange worsteling met den dood, waarin de moeder meester bleef van het terrein. Maar zooals meer geschiedt, toen het kind eenmaal buiten gevaar was, bezweek de moeder lichamelijk, lag een tijd lang doodziek en onbewegelijk te bed, om daarna op te staan en een strijd aan te binden, die ruim drie jaren duurde en haar hervormde van Christin tot Atheïste.

De hevige aanraking met smart en ellende, dubbel hevig voor eene, wier jeugd zoo zonnig en vredig was voorbijgegaan, had haar geloof en vertrouwen in haren Christus zwaar geschokt.

De Christus toch was voor haar niet een afgetrokken denkbeeld, doch een waarachtig, levend Wezen, de eenige Leider en Bestuurder der dingen, Wien zij dan ook als de onmiddellijke oorzaak beschouwde van eigen en anderer oogenschijnlijk geheel doelloos leed. En tegen Dezen eerst zoozeer geliefde

en zoo vast vertrouwde, kwam nu de lijdende, tot wanhoop gebrachte ziel in opstand met eene kracht, geëvenredigd aan haar vroegere aanhankelijkheid.

„De aanwezigheid van smart en kwaad in eene door een goeden God gemaakte wereld; de smart die gelijkelijk valt op den onschuldige en den boosdoener; het leed, hier begonnen, ongenezen voortdurend in de eeuwigheid; eene met verdriet beladen wereld; een grijnzende hopelooze hel; dit alles bracht mij, nog steeds geloovig, tot wanhoop, en in plaats van gelijk de duivelen, te gelooven en te sidderen, geloofde ik en haatte. Alle tot nog toe sluimerende en onvermoede kracht van mijnen aard kwam in verzet, nog droomde ik niet van loochening; doch ik weigerde langer neer te knielen.”

Zij ontmoette in die dagen van angst en strijd een nobelen priester, die zich veel moeite gaf om haar te helpen, doch die geen ander troostmiddel had dan het gebruikelijke panacee van den priester, die zelf van de levensraadselen niet meer weet, dan de kudde welke hij moest onderrichten: „Gelooven zonder gezien te hebben, en bidden!” De storm van twijfel woedde hier reeds te hevig, om door dit gemoedelijk maar niet verstandelijk middel tot bedaren gebracht te worden; de wanhoop werd dagelijks feller en reeds werd voor uitkomst aan zelfmoord gedacht, ja reeds had zij 't fleschje met doodelijk gif in de hand, toen zacht maar duidelijk de inwendige stem klonk: O lafaard! lafaard! die droomdet van martelaarschap en nog niet eens enkele jaren van smart kunt dragen!”

Met groote schaamte wierp zij het gif van zich, beseffende dat zelfmoord, in welke omstandigheden ook, eene uitkomst is eener sterke ziel onwaardig. De geweldige innerlijke strijd en spanning liepen ten slotte uit op een hevige ziekte, waaruit slechts de volhardende toewijding van haren geneesheer haar leven en verstand wist te redden. De eerwaarde Frank Besant zag volstrekt niet in, dat eenig menschelijk wezen zich zoo in de war behoefde te laten brengen door verstandelijke en zedelijke moeilijkheden in godsdienstige zaken. Een vrouw

behoorde te zorgen voor de gemakken van haar man en kinderen, en niet heur hart te breken over ellende hier en hel hiernamaals, noch hare hersenen te pijnigen met vragen, die de grootste denkers hadden verward en nog steeds onopgelost bleven!

Niettemin besloot zij, nadat hare gezondheid voldoende hersteld was, het Christelijk Geloof nauwkeurig te onderzoeken en te bestudeeren, en al wat niet als bewezen kon worden aangemerkt, uit haar Geloof te bannen. Het was in de allereerste plaats gewetenstwifel, meer nog dan een verstandelijke, die haar in opstand bracht tegen de Kerken en ten slotte uitliep op ongelooft in God.

Allereerst deden zich dan ook de zedelijke vraagstukken van den godsdienst gelden, vooral die betreffende den oorsprong van goed en kwaad, en het bestaan eener eindelooze straf voor de zonde. Uit het onderzoek dier vraagstukken ontwikkelde zich geleidelijk het onderzoek der verstandelijke problemen als de Godheid van Christus, het bestaan van God, de onsterfelijkheid der ziel, enz.

Veel tijd besteedde zij nu aan de studie van kettersche en vrijzinnig kerkelijke werken, alsook, tot tegenstelling, van rechtzinnige geschriften, vooral toen verhuizing naar Sibsey in Lincolnshire haar nog meer vrijen tijd bracht. Zij las Robertson, Stopford Brooke, Stanley, Greg, Matthew Arnold, Liddon, Mansel, e. a. Met onverdroten ijver zocht zij naar steunpunten voor haar wegzinkend geloof; te vergeefs; meer en meer werd haar geloof geschokt en reeds waren de wekelijksche kerkdiensten haar een kwelling; doch zij meende, in dit tijdperk van twijfel nog niet openlijk met den godsdienst te mogen breken. Inmiddels deed zij hier ook sociale en economische ervaringen op bij den strijd tusschen de pachters en de landarbeiders, een strijd tusschen twee partijen, die feitelijk eendrachtig verbonden hadden behooren te staan tegenover den gemeenschappelijken vijand, den grondeigenaar.

„Het viel den pachters niet in, dat zij wel, wat hooger loon

konden geven aan de slecht betaalde werkers, die hun velden bebouwden, en wat minder pacht aan de rijke heeren, die van den harden arbeid der nijveren een weelderig en lui leventje leidden."

Hare kennismaking tijdens een bezoek te Londen met den vrijzinnigen prediker Charles Voysey, bracht wat licht en deed haar zien, dat er vele Christenen waren, die met terzijdestelling van de verstandelijk en zedelijk voor hen onbevredigende Christelijke dogmatiek, eene oplossing hadden gevonden in een meer wijsgeerig Theïsme.

Zij las Parker's *Verhandeling over Godsdienst*, Francis Newman's werken, die van Miss Frances Power Cobbe e. a. en een merkbare ontspanning volgde op de eerste benauwdheden van twijfel. Zij schudde de benauwde en onaannemelijke Christelijke dogmata af, eens vooral met al hun schrik en duisternis, en voelde met onweerstaanbare vreugde en opluchting, dat die dogmata begoochelingen waren van menschelijke onwetendheid, niet de openbaringen van eenen God. Hare bestudeering van het denkbeeld der Avatâras of wereldhelpende directe vleeschwordingen der Godheid, gevonden in alle Oostersche godsdiensten, gaf aan het Christelijk dogma betreffende Christus' uitsluitend Zoonschap een zwaren schok; doch het was een harde strijd, het geloof aan deze Ideale figuur harer kinder- en meisjesdroomen prijs te geven, en haar te zien verdwijnen in het Pantheon der doode goden van het verleden.

Ook gevoelde zij, dat met dit dogma de naam Christen moest staan of vallen, en zij besefte de verstrekkende gevolgen, die hieruit voor haar als predikantsvrouw moesten voortvloeien. Nog deed zij een poging om den komenden strijd te bezweren: een bezoek bij den grooten theoloog dr. Pusey. Doch deze beging de fout van vele priesters, ontving haar niet als eene ernstig naar waarheid en licht zoekende ziel, maar als een boetvaardige zondares, bezoedeld door de onvergeeflijke misdaad van twijfel. Hij had voor haar slechts vermaningen,

geen voorlichting, geen oplossing van moeilijkheden; reeds zag hij in haar een gevaarlijk sujet, een ketter, brandpunt van besmetting voor onschuldige zielen.

En zoo werd de jarenlange innerlijke strijd, hier slechts vluchtig aangeduid, beslecht, en de predikantsvrouw had opgehouden Christin te zijn.

In hetzelfde najaar 1872 ontmoette mevrouw Besant voor 't eerst den heer en mevrouw Scott, later trouwe vrienden in benarde dagen, wier huis een middelpunt was van kettersch denken. Mannen en vrouwen van allerlei richting, geestelijken en leeken, geleerden en denkers, allen kwamen zij naar dit huis, welks toegang slechts werd verkregen door liefde voor de waarheid en verlangen om den menschen vrijheid te brengen. Scott gaf maandelijks vrijzinnige vlugschriften uit en voor die serie leverde mevr. Besant er verschillende.

In het voorjaar 1873 ontdekte zij door het houden van een toespraak voor de ledige banken van de kerk te Sibsey, haar vermogen van welsprekendheid, dat in haar volgend leven zoo groote rol zou spelen. Deze toespraak was feitelijk slechts een opkomende grill, een eens willen weten, of zij kon preeken, en zij deed er de overtuiging door op, dat zij de gave des woords bezat, zonder zich nog bewust te zijn van de toekomstige gelegenheden, die gaven te gebruiken. Het was een eerste poging van dat merkwaardig voor de vuist spreken, dat later een harer hoogste levensgenietingen zou worden.

In 1873 werd de huwelijksband verbroken; een bezorgd familielid wees den heer Besant op de maatschappelijke en ambtelijke gevaren voor hemzelve, indien de ketterij zijner vrouw bekend werd. Dat de kettische vrouw tengevolge der uitgestane angsten en zielesmarten aan eene hartaandoening leed, was voor haren echtgenoot geen beletsel om haar te stellen voor het dilemma: de uiterlijke kerkelijke plechtigheden waarnemen, of de echtelijke woning verlaten — met andere woorden: veinzerij of uitstooting. Zij koos de laatste.

Een moeilijke tijd volgde, moeilijk vooral door de vele en aanhoudende pleidooien harer moeder, die haar godsdienstige bezwaren niet als zoo gewichtig kon zien, om er den huwelijksband voor te verbreken, en die de komende moeilijkheden der alleenstaande jonge vrouw beter beseftte, dan deze dat zelve kon doen. Hoe zwaar het haar ook viel, der innig geliefde moeder iets te weigeren, kon zij toch niet besluiten vrede en een tehuis te koopen ten koste van hare waarheidsliefde, en zoo bracht zij zoowel hare liefde voor die bejaarde moeder, als haar eigen moederlijke gehechtheid aan hare jeugdige kinderen, als brandende offers op het altaar der Waarheid; want wie vader of moeder meer liefheeft dan de Waarheid, is dezer onwaardig.

Mevrouw Besant's broeder verkreeg voor haar een wettelijke scheiding, waarbij haar de zorg voor haar dochttertje werd toebedeeld, alsook een klein maandelijksch inkomen, voldoende om fatsoenlijk gebrek te lijden.

Toen kwam het troosteloos zoeken naar redelijk betaalden arbeid in deze Blijde Wereld, want zij wilde zoo spoedig mogelijk in eigen onderhoud voorzien en hare moeder bij zich in huis nemen, eene voortzetting van het leven in de ouderlijke woning, vol aangename herinneringen. Doch deze droom zou niet verwezenlijkt worden; spoedig werd wederom haar leven verduisterd door het verlies van hare bejaarde moeder.

De eerste maanden na dat overlijden reekent mevrouw Besant tot de ongelukkigste haars levens; het waren eenzame maanden van moeilijk leven, kleine inkomsten, weinig werk; slechts verlicht door de kinderlijke genegenheid van haar dochttertje en de hartelijke vriendelijkheid en deugdelijke hulp der Scotts, bij wie de eenzame steeds een liefderijke verwelkoming en.... dikwijls een hoognoedig hartig maal vond. Zij schreef in dien tijd vlugschriften over Inspiratie, het Zoenoffer, Bemiddeling en Zaligmaking, Eeuwige straf, Godsdienstige opvoeding van kinderen, Natuurlijke tegenover Geopenbaarden Godsdienst.

Toch heeft mevrouw Besant die moeilijke dagen van harden strijd, slechts opgevrootlijkt door de onbaatzuchtige genegenheid van enkele vrienden en den kinderlach van haar dochtertje, nimmer betreurd; integendeel, zij zegent de herinnering aan de dagen, die haar door eigen ervaring leerden beseffen, wat de strijd om het bestaan voor velen beteekent, wat het zeggen wil, honger te hebben en geen voedsel.

Intusschen deden de stoffelijke zorgen het geestelijk leven niet stilstaan; zoowel haar omgang met den heer Scott, als het vrij gebruik van diens waardevolle boekerij, droegen bij tot de verdere ontwikkeling van haren gedachten-gang. Van het oude geloof was niets over behalve het geloof in „een God”, en ook dit begon reeds weg te vloeien. Zij hoorde nu dikwijls de redevoeringen van Moncure D. Conway in South Place Chapel, herlas deken Mansel's *Bampton Lectures*, Mill's *Onderzoek van Sir William Hamiltons Wijsbegeerte*, en bestudeerde zorgvuldig Comte's *Positieve Filosofie*. Geleidelijk erkende zij de beperkingen van het menschelijk verstand en zijn onvermogen om te begrijpen den aard van God, voorgesteld als oneindig en volstrekt; reeds had zij opgehouden te bidden, daar een alwijs God hare raadgevingen niet behoefde en een algoede God geene aansporing tot goed doen noodig had. Hieraan heeft vermoedelijk prof. Chantepie de la Saussaye, bij zijne verhandeling over de nieuwere Theosofie in *Onze Eeuw*, de bewering ontleend, dat volgens mevr. Besants Theosofie „God dood is en het gebed eene illusie.” Doch het zal duidelijk zijn, dat deze overgangstoestand in mevr. Besant's gedachteleven met haar Theosofisch werk slechts in een verwijderd verband staat, en hare overtuigingen uit dat overgangstijdperk geenszins op rekening kunnen gesteld worden van „de Theosofie.” Over het uit haar gedachteleven wegwazend Godsbegrip zegt zij: „Ik kon toen geen meer verheven godsbegrip vormen, dan dat, wat de rechtzinnige ons voorhoudt, en dit viel hopeloos uiteen bij de ontleding.” Het resultaat harer overdenkingen was een vlugschrift over den aard en het be-

staan van God. Omstreeks denzelfden tijd had een belangrijke gebeurtenis in haar leven plaats. Zij maakte kennis met het werk van Charles Bradlaugh in den *National Reformer*, het weekblad van de Vrije Gedachte, waaraan zij spoedig zelve verbonden zou worden. De lezing van dat blad leidde haar tot het lidmaatschap der *National Secular Society*, de vereeniging van Vrijdenkers, waarin zij Bradlaugh persoonlijk ontmoette. Op hun gemeenschappelijk denken grondde zich een even hechte als spontane vriendschap, een nobele onzelfzuchtige band tusschen twee stoere werkers aan een zelfde doel, die slechts door Bradlaugh's dood zou worden verbroken. „Als vrienden”, zegt zij; „niet als vreemden ontmoetten wij elkaar, — een snelle herkenning als 't ware, van oog tot oog overspringend; *en thans weet ik*, dat die onwillekeurige vriendschap inderdaad een gevolg was van hechte vriendschap in vroegere levens, en dat wij op dien Augustusdag een ouden band weder opnamen, geen nieuwen vormden. En zoo zullen wij in komende aardlevens wederom elkaar ontmoeten en helpen, zooals wij elkaar in dit leven hielpen.” — Met groote dankbaarheid erkent zij hetgeen deze oprechte vriend, die ook niet schroomde haar op heur feilen te wijzen, voor hare ontwikkeling deed. Hij redde haar, zooals zij zelve zegt, van de oppervlakkigheid, waartoe haar gemak van spreken zoo licht zou geleid hebben; en toen zij het bedwelmend genot van loftuitingen begon te smaken, was zijn helder en verstandig oordeel daar, om te beletten, dat zij zich zou overschatten.

Had zij zich reeds voor hare ontmoeting met Bradlaugh tot een atheïstisch gedachteleven ontwikkeld, hare gesprekken met hem brachten dit standpunt tot vastheid, zoodat zij met volle overtuiging tot propaganda voor de atheïstische denkbeelden kon overgaan.

Haar werk als zoodanig staat in verband met hare latere Theosofische propaganda. Een eigenaardig samentreffen is dan ook, dat in het jaar (1875) waarin zij besloot, geheel haar

leven te wijden aan de bevordering der Vrije Gedachte en der maatschappelijke rechtvaardigheid, juist te New-York werd opgericht de Theosofische Vereeniging, waarvan zij later eene der leidende krachten zou worden en waarvoor de weg in Engeland juist grootendeels door haar en Bradlaugh's werk geëffend werd.

Wij hebben nu even te beschouwen het tijdperk in haar leven, waarin mevrouw Besant een vurig propagandiste geweest is voor Atheïsme, Radikalisme en later Socialisme, hetwelk haar overgang vormde naar de Theosofie.

Misschien kan het nuttig zijn, hier even de standpunten van den Atheïst en den Pantheïst kortelijk tegenover elkaar te stellen. In de eerste plaats zij opgemerkt, dat deze beiden slechts in zooverre godloochenaars kunnen heeten, dat zij niet kunnen gelooven in een God, zooals die door het orthodoxe Christendom wordt voorgesteld. Doch beiden, zoowel Atheïst als Pantheïst stellen een Bestaan, op 't oogenblik onnaspeurlijk voor menschelijke vermogens, van welk Bestaan alle verschijnselen wijzen zijn. Voor den Atheïst openbaart zich dat Bestaan als Kracht-Stof, onbewust, onverstandelijk, terwijl het voor den Pantheïst zich openbaart als Leven-Stof, bewust, verstandelijk. Voor den Atheïst zijn leven en bewustzijn attributen, eigenschappen, afhankelijk van rangschikkingen der stof; voor den ander zijn zij grondvestelijk, inwezenlijk, en slechts beperkt in hunne openbaring door rangschikkingen van stof.

In zeer lezenswaardige verhandelingen over *Leven, Dood en Onsterfelijkheid, Het Evangelie van 't Atheïsme, en Waarom ik niet in God geloof*, zette mevr. Besant hare beschouwingen uiteen, in alle blijk gevende van diepgaande studie en hoogst ernstige behandeling der stof. Geleidelijk was alle geloof, dat geen steunpunt vond in Weten, door haar op zij gezet, en in deze richting bleef zij van 1874—'86, gedeeltelijk ook tot '89. Met veel geestdrift verdedigde zij haar atheïstisch Evangelie tegen de aanvallen der Christenen, er op wijzende, dat

het Atheïsme geen verlies geeft door het verdwijnen der persoonlijke onsterfelijkheid uit de menschelijke verwachtingen, daar deze bij het Christelijk geloof samengaat met de zekerheid, dat de meerderheid der menschen die onsterfelijkheid slechts zullen genieten in den vorm van eeuwige verdoemenis. Vernietiging van allen kwam haar voor, wenschelijker en redelijker te zijn, dan eeuwige smart voor de meesten en een onbegrijpelijk vervelend hemelgeluk voor de minderheid. In het Atheïsme predikte zij het Ideaal der vervanging van den dienst van een onbekenden God door den broederdienst der menschheid, en zij drong er op aan, de aandacht die gegeven werd aan het onbekende leven hiernamaals, over te brengen op het bekende leven hier, om dit schooner, edeler, vrijer, gelukkiger te maken. Niet — en hierop lette men wèl, want hieruit blijkt hoe de Atheïst minder *stofgeloovige* kan zijn dan menig Deïst! — om van dat aardsche leven persoonlijk zooveel mogelijk te genieten, maar om het voor de geheele menschelijke familie gelukkiger, minder hard, minder knelend te doen worden. Dat de naam Atheïst aan tal van groote denkers uit de menschelijke geschiedenis gegeven was, leek haar een buitengewone aanbeveling voor het Atheïsme. Doch hoezeer ook door haar en hare medeleden van de *Secular Society* de strijd tegen de dogma's en bijgeloovigheden van het Christendom werd aangeboden, werd de verheven zedeleer van het verworpen geloof in vollen omvang overgenomen; ja werd er bijzonder de nadruk op gelegd, dat wie waarlijk het welzijn der menschheid beoogde, zich te wachten had, bij 't vrijmaken der gedachte, ook maar eenige aanleiding tot losbandigheid in daden te geven; dat voor den ernstigen Atheïst juist in de meest verheven zedeleer eene samenvatting van geloof en leven moest gevonden worden. (*True Basis of Morality* 1874.)

„Hetgeen de zedelijkheid raakt, raakt het hart der maatschappij; een hooge en reine zedeleer is het levensbloed der menschheid; fouten in geloof zijn onvermijdelijk en doen

weinig ter zake; fouten in leven vernietigen geluk, en hun vernietigende gevolgen verspreiden zich wijd en zijd....De ware grondslag van zedelijkheid is nuttigheid, dat is de aanpassing onzer handelingen aan algemeene welvaart en algemeen geluk; de poging, onze levens zoo te regelen, dat wij het menschdom mogen dienen en zegenen." Daarom leek het haar noodzakelijk, de zedelijkheid af te scheiden van alle godsdiensttwisten, en haar een eigen grondslag te geven, waarop alle partijen en levensbeschouwingen mochten samengaan.

Geen zedelijk leven om welgevallig te zijn aan een onbekend en onbegrijpelijk Wezen, maar omdat adeldom van leven op zichzelf reeds wenschelijk is, omdat de mensch daardoor in samenstemming komt met de grootsche Natuur, omdat hij daardoor geluk verspreiden zal op zijn levenspad. Een dergelijke onwrikbare, voor allen en altoos geldige grondslag voor zedelijkheid scheen haar volstrekt noodzakelijk te midden der heftige godsdienstige, politieke en maatschappelijke twisten en stroomingen. Tegenover het Christelijk Ideaal, den Man van Smarten, stelde zij het Atheïstisch Ideaal, type van menschelijke fierheid gepaard aan menschelijk mededoogen. „Het ideaal van den Christen is eene menschheid van slaven, arm, deemoedig, gebroken, nederig, onderworpen aan gezag, hoezeer ook verdrukkend en onrechtvaardig; de ideale menschheid van den Atheïst is de vrije mensch, die geen meester kent, geen tyrannie duldt, die steunt op eigen kracht, die zijns broeders twist tot den zijne maakt, fier, waarhartig, trouw, moedig.” (*Evangelie van het Atheïsme*).

Een eenzijdig gezichtspunt zeer zeker, gelijk zij later zelve toestemde, doch een natuurlijk gezichtspunt voor de eindelijk vrijgeworden ziel, die zoolang onder gewetensdwang zuchtte.

Het was de natuurlijke terugslag van een geweldige spanning. Als de Christenen haar tegenwierpen, dat de Atheïst met het geloof aan God ook de drijfveer tot deugd, de bezieling tot naastenliefde wegwerpt, antwoordt zij: „Als ge bezieling tot arbeid verlangt, ga dan door het Oosten van Londen of de

achterbuurten van Manchester! Ge wordt heftig bewogen, als ge denkt aan de wonden van Jezus, lang geleden in Judea gestorven, maar ge vindt geene bezieling in de wonden der mannen en vrouwen stervend naast U in dezen tijd?... Ik geef u onverbiddelijke Wet in de plaats van uwen God. Ja; een onwrikbare zekerheid, dat gij niet uw leven kunt verspillen en toch een groote belooning ontvangen aan het einde; dat ge niet ellende zult zaaien en vreugde maaien; dat ge niet zelfzuchtig kunt zijn en toch met liefde gekroond worden, noch zondigen en veilig zijn door berouw.... Wetten veranderen niet omdat gij er onkundig van zijt; vuur houdt niet op te schroeien omdat gij niet wist." (*Over den aard en het bestaan van God* 1874). Soortgelijke denkebeelden in anderen vorm werkt zij nog uit in 1885, o.a. in „*Een wereld zonder God.*” De onsterfelijkheid die zij den mensch voorhield, was die, in weinige veelzeggende woorden uitgedrukt door den harden werker en grooten menschevriend Bradlaugh: „als het gras opschiet boven mijn graf, mogen de menschen mij een weinigje lief hebben om het werk, dat ik voor hen poogde te doen.” Deugd derhalve om de schoonheid der deugd zelve, niet om een persoonlijk loon hiernamaals.

Een verstandelijk begrip van de bronnen van goed en kwaad was een tweede hoofdpunt in hare leer. De studie van Darwin, Herbert Spencer, Huxley, Büchner en Haeckel had haar niet alleen overtuigd van de waarheid der evolutie-idee, doch met behulp van W. H. Clifford, Lubbock, Buckle, Lecky e. a. was zij in de ontwikkeling van het maatschappelijk instinct de verklaring gaan zien van den groei des gewetens en van de versterking van den verstandelijken en zedelijken aard in den mensch. Alle slechte, anti-maatschappelijke eigenschappen in de menschelijke natuur, de beestachtige vechtlust, de dierlijke geslachtsdrijf afgescheiden van liefde, plichtgevoel en trouw, de onbeteugelde zucht naar bezit met recht van den sterkste, waren erfstukken van zijn dierlijke voorouders en konden gaandeweg uitgeroeid worden. De godsdienst,

meende zij, had gefaald deze kwaden te verdelgen, de wetenschap zou er in slagen, door de erkenning van menschenlijken plicht, door het inzicht van den noodzakelijken maatschappelijken band. Voor den Atheïst bestaat het kwade niet ten eeuwigen dage, doch slechts als een trap in het ontwikkelingsverloop, bestemd om te verdwijnen als de menschheid er zich aan zal hebben ontworsteld. Voor hem is niet het kwaad afkomstig van een boozen duivel, doch slechts van onwetendheid, die door kennis kan worden overwonnen. Hij heeft alle hoop op beterschap, daar hij niet hopeloos te strijden heeft tegen eene almacht, die om verborgen redenen het kwaad bestendigt.

Men heeft dus het Atheïsme van mevrouw Besant en hare medewerkers van die dagen wel te onderscheiden van de onnadenkende goddeloosheid van den macht, bezit en pret najagenden wereldling, die het Atheïsme als een welkome uitredding beschouwt uit de toch altoos ietwat schrik aanjagende strafbedreigingen der godsdiensten; het was een Atheïsme, dat aan de hoogste eischen van zedelijkheid voldeed, inderdaad een feitelijk hogere erkenning van de goddelijke afkomst des menschen, dan de gangbare beschouwing van het gros der Christenen.

Wat helaas niet van alle vrijdenkers gezegd kan worden, was, dat de voornaamste uitwerking der Vrije Gedachte bij mevrouw Besant zich openbaarde in een volmaakte toegankelijkheid van haar denkvermogen voor alle nieuwe waarheid, een volkomen onverschrokkenheid bij 't onder de oogen zien van nieuwe vragen en oplossingen, ongeacht hoezeer deze tegengesteld mochten zijn aan de oude overtuigingen, mits slechts gegrond op stevig bewijs.

Een geweldige vijandschap ontstond langzamerhand tegen haar, naarmate zij door woord en geschrift propaganda maakte voor de Vrije Gedachte met die geweldige kracht en die onverflauwde toewijding, die al haar werk doorlopend kenmerkten. Niet alleen had zij het fel bestreden Christendom

tegen zich, doch haar Radikalisme in de politiek, haar scherp opkomen voor zwakken en verongelijken tegen machtigen en verdrukkers moesten wel een sterken tegenstand te voorschijn roepen. Hierbij bleef ook, vooral van de zijde der *Christian Evidence Society* de laster niet achterwege, en zij werd als een zedeloos wezen uitgekreten door onontwikkelde fanatieken, voor wie Atheïsme geen andere beteekenis had, dan zedeloos en beestachtig leven. In plaats van de Atheïstische leer te onderzoeken en te weerleggen, vond men het veelal gemakkelijker, de persoon der propagandiste aan te vallen en waar deze geene aangrijpingspunten bood, werd de altoos willige laster te hulp geroepen.

Politiek op zich zelve liet haar koud, daar zij niet berekend was op het noodzakelijk schipperen in het politieke leven; doch waar moest worden opgekomen voor het volk, hetzij in Engeland of de Koloniën, daar stond zij vooraan. Optredend tegen oorlog, tegen doodstraf, tegen geeseling; volksopvoeding eischend in de plaats van zwaar geschut, volksbibliotheken in de plaats van oorlogschepen — geen wonder dat zij werd uitgekreten als eene volksleidster, een stokebrand, en dat heel de rechtzinnige maatschappij den hoogst fatsoenlijken neus voor haar optrok!

De laatste bladzijden hebben ons een zeer vluchtig overzicht gegeven over het innerlijk leven in het levenstijdperk 1874—86. De innerlijke strijd en twijfel waren grootendeels voorbij, en dus kon de uiterlijke strijd tegen eene wereld vol vooroordeel tegen alle nieuwe en ongewone denkbeelden, worden aanvaard; in zoodanigen strijd was dat tijdperk dan ook zeer rijk.

Reeds in Augustus '74 verscheen haar eerste bijdrage geteekend *Ajax* in den *National Reformer*, en tevens was de tijd gekomen om hare groote gaven van welsprekendheid te gebruiken. De eerste bepaalde voordracht hield zij in het Coöperatief Instituut, Oxford street, 25 Aug. 1874, over „De politieke toestand der vrouw.” Zij beschrijft de benauwdheden, die zij uitstond vóór deze lezing, en die zich ook later altoos

vóór haar optreden herhaalden in zenuwachtigheid en spanning, welke echter terstond verdwijnen zoodra zij is begonnen te spreken. Zij meent zelfs, dat, hoe slechter zij zich voelt te voren, zij des te beter spreekt tot het publiek. Aan haren arbeid in woord en schrift in verband met Bradlaugh's politieke loopbaan, en aan den moedigen fieren strijd van den eenen Bradlaugh tegen de vele vermogende vijanden, die door kostbare processen hem trachtten te vernietigen, toen zij den Atheïst niet langer konden beletten zijn parlamentszetel in te nemen, aan dit alles wijdt mevr. Besant in haar levensverhaal menige schoone bladzijde, die hier wegens de beperkte ruimte slechts kan worden aangeduid.

In Januari '75 besloot zij, na rijp overleg en deugdelijk zelf-onderzoek, zich geheel te geven aan propaganda voor de Vrije Gedachte en Volkshervorming; zij begreep zeer goed, dat deze stap haar zeer vele vrienden zou kosten en bovendien alle kans meébracht, dat zij van de zorg voor haar dochtertje zou worden ontzet op verzoek van den geloovigen vader, die zijn kind niet langer door eene openlijk ongeloovige moeder wilde laten opvoeden. Maar niet alleen erkende zij de voor haar persoonlijk gewichtige gevolgen van dit besluit, zij besepte ook volkomen de geweldige verantwoordelijkheid, welke het leiderschap der menigte en het voorlichten der menschheid medebrengen; en in het besef dezer zware verantwoordelijkheid heeft zij geene moeite gespaard, geene poging onbeproefd gelaten, opdat haar arbeid zoo deugdelijk zou zijn als mogelijk was; hoeveel zij ook geschreven en gesproken heeft, zij heeft nog veel meer gestudeerd en nagedacht. De geldelijke resultaten van hare lezingen en geschriften waren begrijpelijkerwijze aanvankelijk, voordat zij door hard werk naam begon te maken, dikwijls negatief; later, toen zij eenmaal naam gemaakt had, verscheen, vooral in de koloniën, menig geschriftje valschelijk onder haar naam, een bekende liefelijkheid van gewetenlooze uitgevers. De propaganda bracht natuurlijk veel en afmattend reizen mede, en veel teleurstelling, vooral door

de hopeloosheid van strijd tegen al of niet moedwilligen laster. Gelukkig voor de belasterde, dat zij door de liefde en aanhankelijkheid van het volk, waarvoor zij streed, ruimschoots werd schadeloos gesteld voor den dommen haat, die overvloedig over haar werd uitgestort. Sedert 1875 was zij eene der vice-presidenten van de *National Secular Society*, wier motto is: „Wij zoeken Waarheid.” Onder algemeen voorzitterschap van Bradlaugh was deze vereeniging een groote kracht geworden in Engeland's gedachteleven, en omvatte een kern van ernstige werkers, waardoor de publieke meening krachtig werd beïnvloed.

In 1877 viel de lijdensgeschiedenis met het vlugschrift van Dr. Knowlton, een boekje dat op Malthusiaanschen grondslag beperking van het kindertal predikte als geneesmiddel tegen tal van sociale nooden.

Sedert 1835 was het vrijelijk in Engeland en Amerika verkocht, doch in 1877 werd het bij tal van boekverkoopers in beslag genomen als onzedelijk. Om nu deze quaestie eens voor al uit te maken, lieten de leiders der N. S. S. opzettelijk een herdruk verschijnen, gaven de politie daarvan kennis, en lokten zodoende het proces van „de Koningin tegen Bradlaugh en Besant” uit. Na harden strijd werd dit proces door de Vrijdenkers glansrijk gewonnen en gerechtelijk beslist, dat zoodanig boekje geen onzedelijk werk kon worden genoemd, daar het een wetenschappelijk werkje was, dat door voorlichting omtrent de vermeende oorzaken van ellende, de menschen wilde helpen. Mevrouw Besant begreep zeer goed, wat dit proces voor haren naam zou beteekenen, hoeveel gelegenheid tot laster het haren vijanden geven zou, doch deze overweging telde bij haar niet, als 't ging om het goed recht der Vrije Gedachte en het recht, het volk te helpen met de middelen die haar deugdelijk schenen. Toen de overheid van verdere vervolging afzag, werd de uitgave gestaakt, en het boekje vervangen door mevr. Besant's „The law of population”, een beredeneerd pleidooi voor beperking van het kindertal, waar gezondheid of geldelijke redenen dat wenschelijk maakten.

Nu werd een andere strijd aangebonden; de heer Besant trachtte n.l. in rechte haar van de zorg voor hun dochtertje te ontzetten, op de volgende gronden: „Genoemde Annie Besant tracht door toespraken, lezingen en geschriften het Atheïsme te verbreiden, en heeft een boek geschreven *Het Evangelie van het Atheïsme*. Zij heeft zich ook verbonden met een ongeloofig spreker en schrijver, Charles Bradlaugh, tot het houden van lezingen en het uitgeven van geschriften, waarbij de waarheid van den Christelijken godsdienst wordt aangerand, en ongelooft in allen godsdienst bevorderd.” Voorts werd als een grief genoemd de uitgave van „*De Bevolkingswet*” en van het *Knowlton-vlugschrift*. De heer Besant won het geding en zeer Christelijk werd het huilende en tegenspartelende kind der moeder ontnomen. Zelfs werd haar de toegang tot hare kinderen geheel ontzegd, en als gevolg van de spanning en de verdrietelijkheden dezer geschiedenis stortte zij in een zware ziekte, waarbij de reusachtige Bradlaugh haar dagelijks met de zachtheid eener liefdezuster kwam verplegen. Zijn liefderijke zorgen werden beloond met volledig herstel der zieke. Na dit herstel slaagde zij er nog in, gerechtelijk wederom het recht van toegang tot hare kinderen te krijgen, doch de bezoeken werden haar zoo onaangenaam gemaakt, dat zij die spoedig vrijwillig staakte, van twee kwaden het minste kiezende. Vermeld mag worden, dat beide kinderen onmiddellijk na hun meerderjarig- worden tot hunne moeder kwamen, wier voetstappen zij beiden volgen op hunne wijze, terwijl zij nog in hun frissche jeugd zich aansloten bij de Theosofische Vereeniging.

In New South Wales werd nog een gerechtelijke aanval op „*de Bevolkingswet*” gedaan, doch deze stuitte af op het gezond verstand van den rechter, die weigerde mede te werken om den arme en ellendige een middel te onthouden, dat voor zooverre hij beoordeelen kon, de ellende tenminste eenigermate kon verminderen. Zoo eindigden die gerechtelijke troebelen met een volkomen overwinning voor mevr. Besant,

doch geen gerechtelijke uitspraak kon het kwaad ongedaan maken, op de publieke opinie gewrocht door kwaadwillige en volhardende verkeerde voorstelling; dit leed werd echter verzacht door de vele honderdtallen brieven van dankbetuiging harer lijdende zusters. Zij kende het leven der ellendigen van nabij, en haar eigen goede naam scheen haar geen te hooge prijs voor hetgeen haar toen als de verlossing dier ongelukkigen voorkwam. Weinige jaren later werd hetzelfde onderwerp algemeen besproken ook in die bladen, die eens een gehuil aanhieven van beleedigde onschuld tegen de zedeloze geschriften der goddeloozen Bradlaugh en Besant. Vermelding verdient hier ook nog het feit, dat de enorme kosten der rechtsgedingen in zake de Malthusiaansche geschriften, totaal circa f 15000, door vrijwillige bijdragen van geestverwanten werden gedekt, terwijl na afloop van den strijd mevr. Besant van een onbekenden gever nog een bedrag van f 2400 ontving „als blijk van waardeering en hoogachting.”

Dat, wat geen geweld van haar gedaan kon krijgen, wat zij weigerde niettegenstaande bedreigingen met boete en gevangenis, ondanks scheiding van hare kinderen, maatschappelijke uitwerping, beleedigingen en schande, erger dan de dood, gaf zij vrijwillig prijs, toen de strijd lang volstreden was, en de publieke meening grootendeels het gezichtspunt had overgenomen. Zij gaf het prijs in 1891, als gevolg van een tweejarig onderricht bij mevr. Blavatsky, de stichteres der Theosofische Vereeniging, de sterke priesteres, die in het laatste kwart der negentiende eeuw de vergeten Theosofische leeringen opnieuw aan de Westersche Wereld heeft gebracht. Door deze groote Ziel leerde mevrouw Besant inzien, dat, hoezeer gerechtvaardigd het Neo-Malthusianisme ook mocht zijn, wanneer de mensch slechts beschouwd werd, als de meest volmaakte uitkomst van fysieke ontwikkeling, het geheel en al onbestaanbaar was met de beschouwing van den mensch als een geestelijk Wezen, welks stoffelijke vorm en omgeving de gevolgen zijn van zijn eigen verstandelijke werkzaamheid. Mocht beper-

king van het kindertal door voorkoming van bevruchting al een deugdelijk middel schijnen, zoolang de mensch werd beschouwd als een vrijwel toevallig product van domme kracht en doode stof, zoodat stoffelijke ellende slechts door stoffelijke middelen vernietigd of althans gelenigd kon worden; zoodra de mensch in het licht der Theosofische leer werd gezien als een, door lange kringloopen van stoffelijke levens zich ontwikkelend *geestelijk* Wezen, dat op de hoogere gebieden zijn toekomstige lagere omstandigheden scheidt, moest noodzakelijkerwijs het Neo-Malthusianisme beschouwd worden als een bloot palliatief, schijnbaar beterschap brengende door *de gevolgen* oogenblikkelijk te wijzigen, doch *de oorzaken* van het kwaad niet aantastend, en zelfs door het in werking stellen van nieuwe oorzaken wellicht in de toekomst het kwaad nog verergerend. Mocht van het materialistisch standpunt verstandelijke regeling van het aantal geboorten worden gezien als eene overwinning van de menschelijke natuur op den zuiver dierlijken aard, als een begin van opheffing uit het onnadenkend maar-raak-leven in bestendiging van zonde en ellende; van het spiritualistisch standpunt, hetwelk het standpunt is van den Theosoof, die niet den Geest als bijkomstig aan de stof, doch de stof als uitdrukking, stolling, kristallisatie als 't ware ziet van den Geest, van dit standpunt kon alleen zelfbeheersching, heerschappij van den geestelijken mensch over zijn werktuig, het lichaam, en over zijne begeerten en hartstochten, worden gezien als het eenige onfeilbare middel om duurzame vrijheid te veroveren van de ellenden en kwellingen des stoffelijken levens. Door de Theosofische leer, uiteengezet en daadwerkelijk gestaafd door H. P. Blavatsky, leerde mevr. Besant de geestelijke oorzaken opsporen van stoffelijke ellende, welke zij te voren natuurlijkerwijs met stoffelijke middelen meende te kunnen bestrijden; zij leerde zien het grooter belang der gedachte boven de stoffelijke dingen, daar gedachte is de scheppende kracht, die de stoffelijke dingen deed ontstaan, niet een vaag en onwerkdadig

uitvloeiſel van ſtof; daar gedachte uit de ijle ſtof der Orde-wereld datgene kneedt, waarnaar de denkende Geest uitgaat, makende dus zijn eigen wereld, zijn eigen omſtandigheden en omgeving; zij leerde inzien, dat de meerderheid der menschen in het achter hen liggend ontwikkelingstijdperk het verſtand gemaakt heeft tot slaaf der begeerten, niet tot meester over deze, en dat bijgevolg de geheele dampkring der aarde vol is van geſlachtelijke gedachten en begeerten, die bevrediging eischen met onweerstaanbare kracht, en die niet te beteugelen en te verdelgen zijn, dan door dezelfde kracht welke hen deed geboren worden, den menſchelijken Wil, thans ontwikkeld tot het inzicht, dat de ware, innerlijke menſch beſtemd is tot een hooger leven dan het half plantaardig, half dierlijk leven van den ſtoffelijken vorm, die hem tijdelijk tot werktuig dient bij het bezoeken der levensſchool van afgeſcheidenheid.

Op deze hier zeer in 't kort aangegeven overwegingen wijzigde zich tuſſchen 1889 en '91 mevr. Besant's ſtandpunt in de ſexueele quaestie, en met bloedend hart voor de vele ellendigen, die zij wist dat met het palliatief meenden gebaat te zijn, en die haar nieuw ſtandpunt niet konden begrijpen, weigerde zij in 1891 *De Bevolkingswet* te herdrukken, of voor den hoogen haar geboden prijs het kopierecht te verkoopen.

Keeren we thans nog even terug tot 1878, dan vinden we haar in het heetſt van den ſtrijd voor Atheïsme en Radikalisme tegen Christendom en Behoudzucht. Fel en ſcherp waren toen hare aanvallen tegen het Christendom, dat hare kinderen had geroofd; zwaar had het haar gewond, en meedoogenloos sloeg zij terug met al de onſtuimige kracht van haar ſchitterend vernuft, haar toemeloze geestdrift. In den politieken ſtrijd tegen de veroveringszucht van de Beaconsfield-regeering trad zij heftig op voor Indië en Afghanistan, en legde daardoor reeds in menig Indiſch hart den grondslag voor de toewijding welke zij er later bij haar Theoſofisch werk zou vinden. Als

een staaltje van haar toen reeds buitengewone, later nog meer verbazingwekkende werkkraft diene, dat zij behalve voor den politieken strijd in woord en schrift, een hangend geding met den heer Besant waarin zij persoonlijk optrad, twee en vaak drie lezingen elken Zondag, van tijd tot tijd lezingen door de week en haar redactioneel werk voor den *Reformer*, nog tijd vond voor het secretariaat van den Malthusiaanschen bond en voor eigen ernstige studie.

En toen zij bemerkte, dat bij de studie hare gedachten neiging vertoonden om af te dwalen naar hare kinderen, besloot zij om meer geestesinspanning te hebben, hare wetenschappelijke opvoeding aan te vullen, door te gaan studeeren voor eenige examens. Een geestverwant, Dr. Edward B. Aveling — die aan zijne overtuigingen zijn leerstoel in vergelijkende ontleedkunde in *London Hospital* ten offer bracht, — gaf haar de noodige leiding bij de studie van algebra, meetkunde en natuurkunde.

Intusschen groeide de partij der Vrije Gedachte zoo in getal als in gehalte der leden.

Te South Kensington werd een voorbereidende school voor hooger onderwijs gevestigd, waar Dr. Aveling, de dochters van Bradlaugh en mevr. Besant, die geleidelijk bevoegdheid tot onderrichten in acht takken van wetenschap verwierf, als onderwijzers optraden. In 1883 was deze inrichting gegroeid van twee tot dertien klassen, niettegenstaande de felle tegenwerking van geloofshaat en politieke vijandschap.

In October '79 ontmoette mevr. Besant voor het eerst den socialist H. Burrows, met wien zij in '87 nader bekend zou worden in samenwerking voor de socialistische beginselen, en die later tegelijk met haar overging tot de Theosofische Vereeniging. In 1880 begon de lange en hevige parlementaire strijd van Bradlaugh, waarop hierboven reeds kortelijk gezinspeeld is, en waarin mevr. Besant gelegenheid vond, haren trouwen vriend en medewerker met hare groote gaven en geestkracht ter zijde te staan, hem aldus zijn trouwe hulp

en waardevolle leiding te vergelden. De strijd eindigde na lange jaren met een volkomen en glansrijke overwinning voor den nobelen Bradlaugh, doch hij was zoowel lichamenlijk als geldelijk vrijwel te gronde gericht. In 1880 woonde zij ook als afgevaardigde der Engelsche Vrijdenkers te Brussel de oprichting bij van den Internationalen Bond van Vrijdenkers, die in de volgende jaren congressen hield te Londen en te Amsterdam, doch verder weinig tot stand bracht. Zij ontmoette er den Duitschen geleerde dr. Büchner, van wien zij enkele werken vertaalde. Hard heeft zij ook gewerkt om Engeland's optreden tegen haar dierbaar Ierland te matigen, het maar al te spoedig aangegrepen geweldmiddel ter zijde te doen stellen, en onderzoek te doen naar de diepere oorzaken der aanhoudende ontevredenheid der onderdrukte en uitgebuite Ieren. Zij teekende de ellende der boerenbevolking, uitgezogen door elders wonende grondbezitters, er op wijzende, hoe alle eerbied voor de onschendbaarheid van het menschelijk leven wel moest verloren gaan, wanneer dagelijks de dierbaarste levens minder werden geacht dan de achterstallige penningen van een schandelijk hooge huur.

In '82 kwam zij ook in vluchtige aanraking met de Theosofische Vereeniging, waarover zij destijds niet zeer waardeerdend, doch vrijwel geringschattend schreef. Zij zal dan ook wel eene der laatsten zijn om thans, nu zij zelve eene der leidende krachten is in die Vereeniging, iemand kwalijk te nemen, als hij niet aanstonds de Theosofische beginselen begrijpt en waardeert. Hare uitlatingen ontvingen in den *Theosophist*, Aug. '82, een kort maar krachtig antwoord van mevr. Blavatsky, die overigens een zeer welwillende houding aannam jegens de verwante beweging der Vrijdenkers, eene houding die mevr. Besant destijds moet getroffen hebben als merkwaardig onderscheiden van het Christelijk schelden en lasteren harer landgenooten.

Een gerechtelijke vervolging, wegens „godslastering”, tegen het blad *The Freethinker*, waarbij Bradlaugh niet betrokken

was, doch waarin zijn vijanden hem poogden te betrekken, gaf mevr. Besant aanleiding tot het schrijven van „De Christelijke Geloofsbelijdenis; wat niet ontkend mag worden zonder godslastering!” Ook deze vervolgingen gaven der Vrije Gedachte een nieuwen stoot en wonnen haar vele aanhangers.

Was het wonder, dat deze onvermoeide strijdster voor Vrijheid en Recht werd getrokken tot het Socialisme met zijn prachtig ideaal van broederschap en een menswaardig bestaan voor allen, ook voor de zwakkeren, die thans in den strijd om het bestaan onder den voet raken? Reeds was zij er mede in aanraking gekomen, had lezingen van Louise Michel bijgewoond, doch zij had zich nog niet beziggehouden met den staathuishoudkundigen grondslag van het Socialisme. Wel zag zij in, dat de grond algemeen eigendom behoorde te zijn, doch zij was nog niet ingegaan op de diepere staathuishoudkundige oorzaken der armoede, ofschoon die vraag zich met toenemende kracht opdrong aan haar verstand en hart. In April '84 werd zij tot ernstige bestudeering van het Socialisme gebracht door een groot debat in St. James's Hall tusschen Bradlaugh en den Socialist Hyndman, dien zij beschrijft als een der nobelste figuren in de Engelsche Staathuishoudkundige wereld.

Het debat in St. James's deed haar gevoelen, dat er meer school in daadwerkelijk Socialisme, dan zij zich verbeeld had, vooral toen zij dit voor zich zelve ging bestudeeren. De onrechtvaardige aanvallen van vele socialistten op de radikale vrijdenkers hadden haar terughoudend, doch bij nader onderzoek bevond zij, dat de meerderheid der socialistische sprekers bestond uit slecht betaalde en overwerkte jonge mannen, die hun weinige vrijen tijd besteedden, om te leeren, zich op te voeden, zich te oefenen; en zij leerde fouten vergeven, die ontsproten aan een bitter gevoel van onrecht, en in hoofdzaak te wijten waren aan den geweldig drukkenden last van ons stelsel, op karakters nog niet sterk genoeg om schrijnend onrecht te dragen zonder verlies van evenwicht. Zij zegt:

„Alleen zij, die met hen samenwerkten, weten, hoeveel ware adeldom, hoeveel heldhaftige zelfopoffering, hoeveel voortdurende zelfverloochening, en broederlijke genegenheid gevonden wordt onder Sociaal-Demokraten.” In Juni ageerde zij heftig tegen Sir John Lubbock's wet, die den twaalfurigen werkdag vaststelde als grens voor den arbeid van jeugdige personen, en zij eischte den achturigen dag voor vijf dagen en slechts vijf uren voor den zesden werkdag.

Dit nu zou niet konsekwent kunnen schijnen van iemand, wier lust en leven steeds arbeid is geweest, die arbeid als het grootste heilmiddel beschouwt, en zelve zeker veel langer dan acht uren daags werkt. Doch men bedenke het hemelsbreed verschil tusschen zelfgekozen vrijen arbeid van den vrijen burger, en geestdoodend slaven in fabriek, mijn of werkplaats, dat geen tijd overlaat voor behoorlijke ontwikkeling der hoogere vermogens.

Met John Robertson kwam een socialist van hooge ontwikkeling in den staf van den „National Reformer”, en langzamerhand kwam mevrouw Besant tot de erkenning, dat het Socialisme verstandelijk volledig en zedelijk prachtig was. De schoone idealen ervan troffen haar ontvankelijk gemoed, terwijl de staathuishoudkundige gezondheid van zijn grondslag haar verstand bevredigde. In haar Radikalisme stond zij reeds vrij dicht bij de socialistische denkbeelden, doch toen zij met haar eigenaardige geestdrift voor die denkbeelden ging optreden, ontstond eenige wrijving met vroegere geestverwanten, die haar niet goed hare zoogenaamde ontrouw vergeven konden. Bradlaugh echter was even verdraagzaam als sterk, en hun hechte vriendschap leed niet onder het uiteenloopen hunner inzichten. Hoofdzakelijk in het reeds vroeger door hen opgerichte en evenals hun andere geschriften voor eigen rekening uitgegeven maandblad *Our Corner*, dat uitstekende geleerden als medewerkers had, zette mevrouw Besant haar gewijzigd standpunt uiteen in eene reeks bekwame verhandelingen. Door levende, meesterlijke beschrijvingen van de ontzettende ellende

in de achterbuurten der groote steden van het Vereenigd Koninkrijk geleden, trachtte zij der onnadenkende menigte mede te deelen van het groote mededoogen, door haar gevoeld door al wat zwak, al wat ellendig was, al wat leed. Meer en meer zag zij in, hoe diep geworteld het leed was in de zoogenaamde menschelijke samenleving, maar tevens, dat alle leed en zonde slechts gevolg waren van onwetendheid en slechts door opheffing dier onwetendheid zoowel van de ellendigen als van de beter bedeedden, de verbetering dier vreeselijke toestanden mogelijk zou worden. Hoe smartte het haar, te moeten erkennen, dat voor de onderste lagen der maatschappij geene hoop op verbetering meer bestond; doch voor hunne kinderen en door de nakomelingschap van deze was er hoop.

Voor deze hulpeloze wezentjes moest worden gezorgd voor verbetering der omstandigheden, waarin zij opgroeiden, en hen, die met mooie frazen over ondermijnen van de onafhankelijkheid der armen en het vernietigen van hun zelf-respekt protesteerden, tegen verhooging der opvoedingslasten wees zij op den geldregen dien Engeland deed neerdalen op legerhoofden, edelen en vorstelijke personen, zonder dat iemand bezwaar maakte, die hooggeboren paupers door liefdadigheid te demoraliseeren. Zij waarschuwde de gegoeden voor den kanker der alles ontberende ellendige bevolkingen in de achterbuurten van alle groote steden, en drong op voorziening aan, zoo niet uit liefde, dan tenminste uit eigenbelang der bezittende klasse. Zij sloot zich aan bij de *Fabian Society*, omdat deze het minst scherp stond tegenover haar oude vrienden. Als altoos werkte zij hard met woord en pen, samen met Sidney Webb, G. B. Shaw, Hubert Bland en echtgenoot, Graham Wallas e. a. die hun tijd, denkkracht en arbeid gaven, om de bezitters tot nadenken te brengen over maatschappelijke misstanden, en de geestkracht der arbeiders te leiden in de richting van maatschappelijke meer dan politieke hervorming. De socialistische gedachte werd geënt op den radikalen stam. Ook werd in 1885 ten haren

huize de grondslag gelegd van eene vereeniging der vrienden van Rusland, tot het tegengaan der schandelijke behandeling van politieke gevangenen aldaar.

Met de verbreiding der Socialistische Idee begon ook tegenkanting der politie, die herhaaldelijk socialistische sprekers arresteerde en bijeenkomsten belemmerde. Ook van sommige radikalen kwam heftige bestrijding, waarvan zij later zeide: „Ik was toen dwaas genoeg, tijd te besteden aan zelfverdediging, daar ik nog niet geleerd had, dat zulks eene verspilling is van kostbaren tijd, die vrij wat beter besteed kan worden door voor anderen te werken.”

Het jaar 1886 was een jaar van verschrikking voor de arbeidende wereld; werkeloosheid, loonsverlagingen, ellende overal. Dit lijdende volk, reeds diep gegrift in haar gemoed vol mededoogen, nam meer en meer hare aandacht in beslag; haar goeden naam had zij reeds geofferd in den strijd voor de zwakkeren, thans wilde zij ook al wat haar nog overbleef aan vrijheid, levensgemakken en tijd offeren op het maatschappelijk altaar.

De slechte tijden met hun nasleep van buitengewone ellende brachten allerwege de gemoederen in beweging, de strijd tusschen Socialisme en politie duurde voort. In 1887, dat zoo stormachtig eindigde met de vechtpartij op Trafalgar Square tusschen bereiden politie en vreedzaam betoogende arbeiders, legde zij haar redacteurschap van den „*Reformer*” neder, hoofzakelijk omdat zij zag, dat bij de liberalen een zwenking ten gunste van Bradlaugh c. s. begonnen was, en zij als socialiste nu een sta-in-den-weg vreesde te worden voor zijn vooruitgang. Bradlaugh heeft van deze reden natuurlijk nooit geweten, anders had hij, edelman in hart en nieren, nooit in de scheiding toegestemd. De uitgeverszaak, die reeds in 1882 uitgebreid en van Stonecutter Street naar 63 Fleet Street was overgeplaatst, bleven zij tezamen voortzetten en hunne vriendschap duurde onveranderd voort.

Langzamerhand begon nu haar overgang tot de Theosofische

denkbeelden in 't verschiep te komen. Reeds ging zij samen met W. T. Stead, in het verlangen naar een nieuwe Kerk welke allen omvatten zou, die den gemeenschappelijken grondslag bezitten van geloof in en liefde voor den mensch, eene Kerk, die in de eerste plaats maatschappelijken plicht zou leeren, het hooghouden van maatschappelijke gerechtigheid, het opbouwen van algemeene welvaart. Deze gedachte was voortgekomen uit de broederlijke samenwerking van menschen van allerlei richting en godsdienst tot bijstand der slachtoffers van de algemeene werkeloosheid, en uit haar innerlijk streven, uit een nog niet geheel bewust uitzien naar iets hoogers, dan zij tot daartoe gevonden had, een zoeken naar antwoord op de groote vraagstukken, welke het rechtzinnig geloof voor haar niet meer kon beantwoorden, doch die ook door Atheïsme en Socialisme geheel onbeantwoord gelaten werden. In samenwerking met den heer Stead ontstond een halve stuivers weekblad „*The Link*”, dat een schakel wilde zijn tusschen allen, die dienst der menschheid beoogden, en een vrije tribune voor al wat leed of verdrukt werd. Betalers van hongerlooonen werden er in op de kaak gesteld, huurders verdedigd tegen onrechtvaardige huisheeren, werkhuis-schandalen publiek gemaakt, de naleving van arbeidswetten nagegaan, en „*Vigilance Circles*” opgericht, die 't oog hielden op gevallen van wreedheid tegen kinderen, afpersing, ongezonde werkplaatsen, overmatigen arbeid enz., van elk geval kennis gevende aan de Redactie. Voor de havenarbeiders werd gewerkt, voor kindervoeding en tegen te goedkoope waren, die slechts door uitbuiting van den arbeider konden verkregen worden. Dit deel van den arbeid leidde tot het groote conflict en de werkstaking bij Bryant & May, waarin de ± 1400 lucifers-meisjes onder leiding van mevrouw Besant belangrijke en hoog noodige lotsverbetering verkregen. Uit dezen strijd ontstond de Vereeniging van Lucifers-maaksters, jaren lang de sterkste vrouwen-vakvereeniging te Londen, waarvan mevr. Besant het secretariaat waarnam. Merkwaardig wel, dat

Bryant & May later vrijgevege helpers werden van de Arbeidsters-Club te Bow door de Londensche Theosofen gesticht met eene gift van £ 1000, die H. P. Blavatsky ontvangen had voor een menschlievend doel te harer keuze.

Daarop volgde een noodkreet uit Zuid-Londen van de blikkenbussenmakers, vervolgens van de winkelbedienden; tal van wettelijke verdedigingen van gearresteerde socialistische sprekers, een arbeid waardoor mevr. Besant en hare medehelpers menig fatsoenlijk man van onverdiende tuchthuisstraf hebben gered; een krachtige beweging voor kindervoeding en voor betaling van behoorlijke loonen door alle openbare lichamen; werk voor de dokwerkers en de kettingmakers; eene verkiezing voor het Schooltoezicht in de *Tower Hamlets*, waarbij zij gekozen werd; om niets te zeggen van de altoos doorgaande spreekbeurten en het schrijven van tallooze artikelen voor het dagelijksch brood. Over te veel vrijen tijd heeft zij nimmer te klagen gehad.

Zoo naderde 1889, het jaar, waarin zij ten laatste haar „Tehuis” zou vinden en de toegewijde leerlinge worden van H. P. Blavatsky, die haar in enkele jaren zou vormen tot eene der leidende krachten van de Theosofische beweging in Europa, Indië en Amerika; deze bewonderenswaardige arbeid van propaganda, waarvan men nauwelijks gelooven kan, dat hij door eenen mensch geleverd kan worden, zet een waardige kroon op dit veelbewogen en welbested leven.

Sterker en sterker groeide in haar socialistischen tijd, te midden van uitwendigen strijd en rumoer des levens, het innerlijk bewustzijn, dat er iets meer noodig was, dan zij te geven had, om de maatschappelijke kwalen te genezen. Het Socialisme en zijn weinige waarachtig toegewijde werkers deden veel, doch het beantwoordde niet geheel aan hare verwachtingen, en een groote wanhoop greep haar somtijds aan, als zij zocht naar de gedroomde oplossing der maatschappelijke en zedelijke kwalen, zonder die te vinden.

Dit was echter niet het voornaamste; sedert 1886 was in haar gegroeid de overtuiging, dat toch hare wijsbegeerte niet toereikend was; dat leven en denkvermogen anders waren, meer waren, dan zij gedroomd had. De zielkunde ging met groote schreden vooruit; hypnotische proefnemingen openbaarden onverwachte samengesteldheden in het menschelijk bewustzijn, vreemde raadselen van menigvuldige persoonlijkheden, en wat het meest verbazing wekte, levende krachtdadigheden van verstandelijke werkzaamheid, als het hersenstel, dat de verwekker der gedachte heette te zijn, in slapenden toestand was gebracht. Feit na feit staarde haar aan en vroeg om verklaring, die zij niet instaat was te geven. Zij bestudeerde nu de meer duistere zijden van bewustzijn, droomen, hallucinaties, begoochelingen, krankzinnigheid. Een lichtstraal schoot door de duisternis: A. P. Sinnett's werk *The Occult World*, met zijn wonderlijk veel te denken gevende brieven, waarin niet iets bovennatuurlijks werd verklaard, doch ééne Natuur onder één Wet, grootscher dan zij zich had durven denken. Zij maakte ook een degelijke studie van Spiritualisme, helderziendheid, helderhoorendheid, gedachtelezen e. d. en vond die verschijnselen ontwijfelbaar waar, doch den gegeven uitleg van Spiritualisten en geleerden niet aannemelijk. Zij was nu echter overtuigd, dat er iets verborgens, een verborgen macht bestond, en was vast besloten dit geheim te doorgronden, wat het ook mocht kosten.

Op een avond in 1889 in diep gepeins verzonken, in hevig verlangen naar oplossing der raadselen van leven en verstand, hoorde zij eene stem, die later het heiligste geluid voor haar zou worden op aarde, en die haar zeide moed te houden, want het licht was nabij. Veertien dagen later gaf Stead haar twee lijvige boekdeelen ter recensie: *The Secret Doctrine*, een samenvatting van Godsdienst, Wijsbegeerte en Wetenschap door H. P. Blavatsky. Dit werk was mevrouw Besant eene openbaring; hoe bekend scheen haar dit boek, hoe voorzagg zij de gevolgtrekkingen, die antwoord brachten op tallooze

vragen; hoe natuurlijk was haar de inhoud, hoe samenhangend, hoe fijn en toch hoe begrijpelijk. Zij voelde in een plotselinge flikkering van innerlijke verlichting, dat eindelijk het moeizaam zoeken voorbij en de Waarheid zelve gevonden was, die de levensraadselen kon oplossen. Zij schreef de beoordeeling van het boek voor Stead en vroeg dezen eene introductie bij de schrijfster. Een onderhoud werd gaarne toegestaan en samen met H. Burrows, wiens strevingen in dezelfde richting lagen, bracht zij een bezoek aan 17 Lansdowne Road, H. P. Blavatsky's woning. Dit eerste bezoek leidde echter nog niet tot bepaalde stappen; haar trotsche aard kon zich niet gemakkelijk buigen en erkennen, dat zij hare leermeesteres gevonden had. „Kind”, zei H. P. B. haar lang daarna, „je trots is verschrikkelijk, je bent zoo trotsch als Lucifer zelf.”

Diezelfde ingeboren fierheid kwam later nog menigmaal boven, waar het gold de verdediging harer geliefde en hooggeschatte leermeesteres, die door eene onwetende buitenwereld veel gelasterd werd; totdat de leerlinge had leeren inzien, de kleinheid en onwaardigheid van alle kritiek, en wist, „dat de blinden voorwerpen zijn voor medelijden, niet voor verontwaardiging.”

Toch zou zij spoedig terugkomen om den stap te doen, die haar wederom heel veel zou kosten. Want het vooroordeel der wereld tegen haren arbeid was gaandeweg verminderd en een meer effen pad strekte zich voor haar uit. Moest zij nu wederom hare beste vrienden van zich vervreemden, haar effen pad ruw maken, door zich opnieuw te werpen in een strijd voor onbegrepen denkbeelden, en zich prijs geven aan bespotting, erger dan haat? Moest zij het Stofgeloof den rug toekeeren en de schande het hoofd bieden, door te erkennen, dat zij ongelijk gehad had, door het verstand verleid om de ziel te ontkennen? De strijd was scherp maar kort, en zonder de angsten van vroeger, want de krijgsman was nu gehard door een leven van strijd en tal van wonden. En zoo ging

zij nogmaals tot H. P. B. om meer te hooren van de Theos. Vereeniging. Deze stond er echter op, dat zij eerst de zoogenaamde „onthullingen van H. P. B.” door de *Psychical Research Society* zou lezen, en dan zien, of zij bij haar plan bleef. De studie dezer onthullingen, welker betrouwbaarheid geheel rustte op de geloofwaardigheid van een niet zeer nobel echtpaar, kon Annie Besant niet weerhouden, zich bij de Theos. Ver. aan te sluiten. De bespottelijke beschuldigingen wekten slechts haar lachlust en zooals zij zegt: „Ik smeed verontwaardigd dit geschrift weg, als een eerlijke natuur, die haars gelijken kent, wanneer zij die ontmoet, en terugschrikt van de vieze laagheid van leugens.” Zij verzocht H. P. B. haar als leerlinge aan te nemen, en haar in te wijden in de Theosofische leer.

De wereld heeft haar beschuldigd, zich hals over kop in de Theosofie te hebben geworpen, door geestdrift meegesleept. Het is waar, dat zij zich slechts kort heeft beraden voor dien stap; doch wat de wereld vergeet, is, dat het geheele voorgaande leven eene voorbereiding tot de Theosofie was geweest, en mevrouw Besant *inderdaad* reeds lang tot de Theosofische Vereeniging behoorde, op grond van het eenige voor de leden bindende doel dier Vereeniging: „het vormen van een kern van de broederschap der menscheid,” en door haar levenslange belangstelling in de beide andere doeleinden: „de vergelijkende studie van godsdienst, wijsbegeerte en wetenschap, en het naspeuren der verborgen krachten in de Natuur en in den Mensch.” Bovendien verwerkelijkte voor haar de Theosofie alle droomen harer kindsheid op de hoogere vlakten van verstandelijk vrouwschap; zij legt er nadruk op, dat veel meer dan zij had durven hopen, toen zij den sprong deed, voor haar verwerkelijkt is, en zij eene zekerheid van kennis verkreeg omtrent die leeringen, waarvan zij reeds bij eerste kennismaking intuïtief de waarheid erkende. „Ik weet”, zegt zij, „door persoonlijke proefneming, dat de ziel bestaat, en dat ik mijne ziel, niet mijn lichaam ben; dat ik het lichaam naar willekeur kan verlaten; dat de ziel ontlichaamd, levende

menschelijke Leeraars kan bereiken en van Hen leeren, en terugbrengen en meedeelen aan het stoffelijk brein, datgene wat zij geleerd heeft; dat deze voortgang van overbrenging van bewustzijn van eene soort van bestaan, om zoo te zeggen, naar eene andere, een zeer langzame voortgang is, gedurende welken lichaam en brein geleidelijk worden verbonden met den ijleren vorm, welke inwezenlijk die der ziel is, en dat mijn eigen ervaring hiervan in vergelijking met de ervaring van vergevorderden — dit schreef zij in 1893, — nog zoo onvolmaakt, zoo broksgewijs, is gelijk de eerste pogingen van een kind, dat spreken leert, vergeleken met de volmaakte welsprekendheid van den geoefenden redenaar; dat het bewustzijn, verre van geheel afhankelijk te zijn van de hersenen, integendeel juist veel werkdadiger is, bevrijd van de grove vormen van stof, dan wanneer het daarin besloten is; dat de Groote Wijzen, waarvan H. P. B. spreekt, inderdaad bestaan; dat zij krachten gebruiken en kennis bezitten, waarbij onze macht over de Natuur en onze Kennis van Haar wezen slechts kinderspel zijn. Dit alles en veel meer nog heb ik geleerd, en ik ben slechts eene leerlinge van lagen rang, om zoo te zeggen in de kinderklasse der Occulte school. De eerste sprong is dus met goed gevolg bekroond en de intuïtie gerechtvaardigd geworden. Dit zelfde pad van kennis, hetwelk ik betreed, is open voor alle anderen, die bereid zijn, den tol te betalen, aan de poort geëischt — en die tol is: gewilligheid om alles te offeren ter wille van geestelijke Waarheid, en bereidwilligheid om alle waarheid, die verworven wordt, te geven aan den Dienst der menschen, geen kruimeltje achterhoudend voor zich zelf.”

Een korte levensschets als deze is bezwaarlijk de plaats, om een uitvoerig overzicht te geven van het samenstel van denkbeelden, saamgevat onder den naam Theosofie, waarvoor mevrouw Besant sedert 1891 met verbazingwekkende kracht als propagandiste is opgetreden. Het zal echter wenschelijk zijn, er vluchtig iets van te zeggen, en wellicht kan dat niet

beter geschieden dan door enkele korte aanhalingen uit het overzicht der *Geheime Leer* door mevr. Besant zelve gegeven in den *Reformer* van 23 Juni 1889. Zij wijst er eerst op, dat de 19de eeuwsche Engelschman stellig zou worden afgeschrikt als hij het boek slechts vluchtig inkeek, en vervolgt:

„Met verrekijker en vergrootglas, met batterij en ontleedmes ondervraagt de Westersche Wetenschap de Natuur, feit op feit, ervaring op ervaring stapelend, doch altoos stuitend op kloven, onpeilbaar voor haar schietlood, op hoogten, onbereikbaar voor hare ladders. Grootsch en meesterlijk in hare antwoorden op het Hoe? ontgaat haar steeds het Waarom? en Oorzaken blijven omhuld van nevelen. De Oostersche Wetenschap gebruikt als haar Wetenschappelijk werktuig slechts de doordringende eigenschappen van het denkvermogen, en zoekt, het stoffelijk gebied beschouwend als *Mâyâ* — begoocheling — op de verstandelijke en geestelijke gebieden van Zijn, de Oorzaken van stoffelijke werkingen. Daar ook is de eenige Werkelijkheid; daar het waarachtig Bestaan, waarvan het zichtbaar Heelal slechts de schaduw is. Het is duidelijk, dat voor dergelijke onderzoekingen eenige verdere verstandelijke uitrusting noodig is, dan die gewoonlijk door het menschelijk lichaam geboden wordt. En hier komt de splitsing der wegen van Oosten en Westen. Voor de studie van het stoffelijk Heelal mogen onze vijf zintuigen, geholpen door de werktuigen der Wetenschap, volstaan. Voor alles, wat wij kunnen hooren en zien, voelen en tasten, zijn deze gebruikelijke dienaren, ofschoon ze zich vaak vergissen, bruikbare gidsen tot kennis. Doch het ligt in den aard der zaak, dat zij nutteloos zijn, wanneer het onderzoek zich zal bezig houden met wijzen van Zijn, die zich niet op onze zenuwuiteinden kunnen indrukken. B. v. wat wij kennen als kleur is de trillingsnelheid van etherische golven, die het netvlies van 't oog treffen, liggende tusschen zekere bepaalde grenzen, — 759 trillioen slagen als maximum, 436 trillioen als minimum, — deze golven geven voor ons aanleiding tot de gewaarwording

welke het brein als *kleur* vertaalt. (*Waarom* de 436 trillioen slagen aan het eene zenuweinde *Rood* worden aan het andere, weten we niet; wij vermelden het feit, doch kunnen het niet verklaren.) Doch ons vermogen om te beantwoorden aan de trilling, kan het trillingsvermogen van den ether zelf niet beperken; voor *ons* bestaan de hoogere en lagere trillingsnelheden niet, doch als ons gezichtswerktuig gevoeliger was, zouden we zien, waar we nu blind zijn. Deze gedachtelijn volgend, zien we in, dat stof kan bestaan in vormen, ons onbekend, in wijzigingen, waarop onze zintuigen niet in staat zijn te antwoorden. Nu treedt de Oostersche Wijze op en zegt: — Hetgeen gij zegt dat *zijn kan*, is; wij hebben zintuigen ontwikkeld en geoefend, evenveel verheven boven de uwe, als uw oog verheven is boven dat van het weekdier; wij hebben verstandelijke en geestelijke vermogens ontwikkeld, die ons in staat stellen tot onderzoek op de hoogere gebieden van *Zijn*, met everveel zekerheid als waarmede gij onderzoekingen doet op het stoffelijk gebied; er is niets bovennatuurlijks in deze zaak, evenmin als uw eigen kennis bovennatuurlijk is, ofschoon ver verheven boven die, bereikbaar voor den visch; wij *bespiegelen* niet over deze hoogere vormen van *Zijn*, wij *kennen* die door persoonlijke studie, evenals gij de dieren- en plantenrijken kent van uwe wereld. De vermogens, die wij bezitten zijn niet bovennatuurlijk; zij liggen verborgen in elk menschelijk wezen, en zullen ontwikkeld worden naar gelang het ras voortschrijdt. Al hetgeen wij deden is, die vermogens sneller ontwikkelen dan onze bureu, door eene handelwijze, die voor u evengoed open staat als voor ons. Stof bestaat overal, doch zij bestaat in talloze wijzigingen, waarvan gij er slechts vier kent en tot voor korten tijd slechts drie kendet; iu de hoogere vormen verblijven de oorzaken, welker gevolgen gij zoekt in de lagere, en om die oorzaken te kennen, moet ge het vermogen ontwikkelen, kennis te nemen van de ijlere gebieden.”

Dan volgde een korte schets van den kringloop der ont-

wikkeling, en zij ging voort: „Welke rol speelt de mensch in dit groote drama van het heelal? Onnoodig te zeggen, dat hij niet de eenige levende vorm is in de Ordewereld, die voor het grootste deel onbewoonbaar voor hem is.

„Zooals de Wetenschap overal levende vormen heeft aange-
wezen op het stoffelijk gebied, heele geslachten in elken
druppel water, leven kloppend in elken grasspriet, in ieder
blad, zoo wijst de *Geheime Leer* op levende vormen, op hoogere
gebieden van bestaan, elke passend in zijn omgeving, zoodat
alle ruimte gevuld is met leven, en nergens dood gevonden
wordt, doch slechts verandering. Onder deze myriaden zijn
sommigen zich ontwikkelend naar de menschheid, anderen
zich ontwikkelend van de menschheid, zooals wij die kennen,
af, zich losmakend van haar grovere deelen. Want de mensch
wordt beschouwd als een zeventvoudig wezen, terwijl vier van
zijne deelen behooren tot het dierlijk lichaam, en daarmede
vergaan bij of spoedig na den dood; terwijl de drie andere
zijn hooger zelf vormen, zijne ware individualiteit; en deze
blijven bestaan en zijn onsterfelijk. Zij vormen het Ego, en
het is dit Ikwezen, dat door tal van vleeschwordingen gaat,
de lessen des levens leerend op dien tocht, zijn eigen verlos-
sing bewerkend binnen de grenzen eener onverbiddelijke Wet,
zaad uitstrooiend, waarvan het immer de oogsten binnen-
haalt, zijn eigen lot bouwend met onvermoeide vingers, zelf
de knopen ontwarrend, die het zich gestrikt heeft.”

Daarna werd op de nadering der Westersche Wetenschap
tot die van het Oosten gewezen, en volgde het slot der be-
spreking aldus: „Het is merkwaardig belangrijk, op te merken,
hoe eenige der jongste theorieën flikkeringen schijnen op te
vangen van de occulte leeringen, als stond de Wetenschap
op den drempel zelve van kennis, die heel haar verleden
klein zal doen schijnen.

„Reeds strekt hare hand zich bevend uit naar krachten,
waarbij al die haar thans ten dienste staan, onbeduidend zijn.
Hoe spoedig zal zij deze vaster grijpen? Laat ons hopen, niet

voordat de maatschappelijke toestanden hervormd zijn, opdat niet ook die krachten wederom meer geven aan hen, die reeds hebben, en de ellendigen nog ellendiger laten door de kracht der tegenstelling. Kennis gebruikt door Zelfzucht, verwijdt de kloof, welke mensch van mensch en ras van ras scheidt, en wèl mogen we terugschrikken voor het denkbeeld, dat nieuwe krachten der Natuur gespannen zouden worden voor den wagen der Hebzucht. Vandaar dat de wijsheid van die *Meesters*, in wier naam H. P. Blavatsky spreekt, steeds de kennis welke Macht is, geweigerd heeft, totdat de les der Liefde geleerd is, en slechts in de handen der onzelfzuchtigen het beheer gegeven heeft van die natuurlijke krachten die, misbruikt, de maatschappij zouden ten gronde richten."

Natuurlijk bracht haar uitvoerige beoordeeling der *Geheime Leer* en de mededeeling van haren overgang tot de Theosofische Vereeniging, haar zelve en der redactie tal van brieven, en vele vrijdenkers toonden zich wederom in werkelijkheid minder vrijzinnig, dan verwacht mocht worden, nu een hunner de vrijheid nam, van standpunt te veranderen bij gewijzigde overtuiging. Bradlaugh gaf in den *Reformer* een korte bespreking der Theosofie, en verviel daarbij in de gebruikelijke dwaling, Theosofie te vereenzelvigen met Dualisme in tegenstelling met de Monistische wijsbegeerte.

De Theosofie is wel verre van Dualisme te leeren, juist gegrond op het Eene Bestaan, dat Twee wordt in openbaring; evenals het Atheïsme Een Bestaan stelt, slechts kenbaar in de tweevoudigheid van Kracht en Stof, en zooals het wijsgeerig — niet het populair — Theïsme ééne Godheid leert, uit Wie geest en stof zijn.

In Juli werd mevr. Besant met H. Burrows door het Arbeidscongres naar Parijs geroepen, en bracht zij een paar dagen door te Fontainebleau met H. P. Blavatsky, die daar de wonderlijke fragmenten vertaalde uit *Het Boek der Gulden Voorschriften*, nu zoo wijd bekend als het dichterlijk prozawerkje *The Voice of the Silence*.

H. P. Blavatsky lichtte hare leeringen omtrent de hoogere krachten in de Natuur voortdurend met daadwerkelijke demonstraties toe, er evenwel altoos met nadruk op wijzend, dat er geen wonderlijke verschijnselen waren, doch slechts ongewone verschijnselen, teweeg gebracht door ongewone kennis, een goed geoefend denkvermogen en een vasten wil. Ook liet zij zich nimmer op deze ongewone vermogens voorstaan. Het bewijs voor de waarachtigheid van hare zending door de Oostersche Wijzen, van Wie zij sprak als *de Meesters*, lag niet in de betrekkelijk onbeduidende natuurkundige en verstandelijke verschijnselen, maar in de pracht van haar heldhaftig uithoudingsvermogen, de diepte van hare kennis, de onzelfzuchtigheid van haar karakter, de verheven geestelijkheid van hare leer, den onverflauwden hartstocht van hare toewijding, den onophoudelijken ijver van haren arbeid voor de verlichting der menschen.

Deze bijzondere eigenschappen, zegt mevr. Besant, niet haar ongewone vermogens, verwierven haar de innige liefde en onwankelbare trouw van hare leerlingen, van wie velen dagelijks met haar verkeerden in den intiemen omgang van het huiselijk leven; en die leerlingen, mannen en vrouwen van veel meer dan alledaagsche ontwikkeling en bekwaamheden, namen hare leeringen dankbaar aan, niet omdat zij aanspraak maakte op eenig gezag, maar omdat haar onderrecht in hen vermogens opwekte, van welker mogelijkheid in zich zij nimmer hadden gedroomd, krachten der ziel, welke hun eigen bestaan bewezen.

De vele deels dwaas, deels kwaadwillig onware geruchten, kort na haren overgang over haar in omloop, gaven mevr. Besant aanleiding tot een paar lezingen in de *Hall of Science*, getiteld: „Waarom ik Theosoof werd“; deze lezingen werden later gedrukt en in verschillende talen in vele duizendtallen verkocht. Zij zet daarin den stofgeloovigen Vrijdenkers uiteen, waarom zij het stofgeloovig standpunt voor het Spiritualistische der Theosofie, verliet, en tegen de beschuldiging van onvast-

heid in overtuigingen voert zij aan: „Een onbedwingbare noodzakelijkheid noopt mij de Waarheid te spreken, zooals ik die zie, of mijn spreken al of niet behaagt, of het mij lof brengt of blaam. Die eene trouw aan de Waarheid moet ik vlekkeloos bewaren, welke vriendschapsbanden mij ook ontvallen, of menschelijke verbintenissen verbroken worden. Zij moge mij in de wildernis voeren, ik moet haar volgen; zij moge mij berooven van alle liefde, nog moet ik haar volgen; al zou zij mij verslaan, zal ik haar blijven vertrouwen, en ik vraag geen ander grafschrift dan:

„Zij trachtte de Waarheid te volgen.”

In 1890 legde zij haar ondervoorzitterschap van de N. S. S. neder, gevoelende, dat die Vereeniging zoodanig samengegroeid was met stofgeloof, dat zij er niet langer eene plaats kon vinden.

Middelerwijl ging haar socialistische arbeid nog onafgebroken voort, met tal van beslommeringen, zoodat hare studie grootendeels moest gedaan worden in treinen, trams en omnibussen, en menig uur aan de nachtrust ontnomen werd om naar Blavatsky's onderricht te luisteren. In October 1889 ontving Bradlaugh's geschokte gezondheid den genadeslag door eene beroerte, doch hij leefde nog 15 maanden, vrijwel ongeschikt tot ernstigen arbeid. In November voerde mevr. Besant een rechtsgeding wegens laster tegen een al te loslippigen geestelijke, en vroeg in 1890 kwam het werk voor de reeds genoemde Arbeidsters-Club, door H. P. Blavatsky gesticht, wier liefderijk hart aan de lijdenden het grootste deel van hare geringe middelen offerde; haar fortuin was grootendeels in dienst der Theosofie verbruikt. Doch deze *bedriegster* wilde liever in armoede werken voor de geestelijke beweging in welker dienst zij zich gesteld had, dan haren tijd besteden voor schrijven in de Russische bladen, die haar hoog loon boden. Van dat soort *bedriegers* mochten we er wel meer hebben in de wereld!

In Juli 1890 vereenigden zich verschillende werkers in

19 Avenue Road, het nieuwe Theosofisch hoofdkwartier, met H. P. Blavatsky, t. w. Archibald en Bertram Keightley, gravin Wachtmeister, George Mead, Claude Wright, Walter Old, Emily Kislingbury, Isabel Cooper-Oakley, James Pryse, Annie Besant.

Deze mannen en vrouwen vormden de kern van werkers voor de verbreiding der Theosofische Idee in eene materialistische, sceptische en agnostische wereld, onder de onschatbare leiding hunner gemeenschappelijke leermeesteres, die zelve aanhoudend arbeide, steeds lijdende, doch met ontembaren wil haar lichaam jagend door zijne taak, ongevoelig voor zijn zwakheden en pijnen. „Wij”, zegt mevr. Besant, „die haar in de nauwste intimiteit dag op dag gadesloegen, wij geven getuigenis van de onzelfzuchtige schoonheid haars levens, den adel van haar karakter, en wij leggen aan hare voeten onze meest eerbiedige dankbaarheid voor verworven kennis, gelouterde levens, ontwikkelde kracht.” In de Theosofische leeringen kwam Annie Besant's zoekende en strijdende ziel tot den Vrede, niet tot den Vrede eener onbewogen zee van uiterlijk leven, welken geen sterke ziel verlangen kan, maar tot den innerlijken Vrede, dien uitwendige troebelen niet kunnen storen, een vrede, die behoort tot het eeuwige, niet tot het voorbijgaande. Daarin vond zij de kracht om de slagen te verduren, die 1891 bracht, toen de dood kort na elkaar hare beste vrienden Charles Bradlaugh en H. P. Blavatsky opeischte; daarin ook vond zij den moed tot voortzetten van de geweldige taak van hare leermeesteres, die haar als opvolgster had verkozen boven de velen, die reeds zooveel langer in de Theos. Ver. werkzaam waren; daarin vond zij de kracht, om de moeielijkheden te trotseeren, die enkele jaren na Blavatsky's dood in den schoot der Vereeniging rezen, toen ook daar de ijverzucht haar leelijk gelaat toonde en een medewerker mevr. Besant van hare rechtmatige plaats poogde te dringen. Slechts door het onaantastbaar bezit van dien innerlijken Vrede wordt eenigszins begrijpelijk het reuzenwerk door haar na 1891 verricht.

Want indien we hier deze korte levensschets als geeindigd moesten beschouwen, dan zeker zou elkeen nog toestemmen, dat hier van een zeer werkzaam en welbested leven gesproken kan worden; maar feitelijk begon na '91 haar zwaarste en gewichtigste arbeid eerst. Met al haar geweldige kracht en buitengemeene talenten heeft zij zich als geestelijk leider gegeven aan de Theosofische propaganda, lichaam en ziel heeft zij geofferd, om Licht te brengen in de duisternissen, en Goddank, de duisternissen beginnen te begrijpen. Wie oogen heeft om te zien, hij kan de bewonderenswaardige resultaten van den onbegrijpelijken arbeid dezer vrouw waarnemen over de geheele wereld, en zeer zeker moet na H. P. Blavatsky in de eerste plaats Annie Besant genoemd worden als een der hoogepriesters van de Theosofische beweging.

In de verslagen van de laatste vijftien jaren dier beweging staat haar naam steeds op den voorgrond; waar zij toefde en werkte ging de beweging vooruit met groote sprongen; als zij vertrokken was, werd reeds met verlangen hare terugkomst verbeid. In 1891 hield zij 136 openbare voordrachten over Theosofie in Engeland, dikwijls gevolgd door de oprichting van Theosofische Centra. In de *Hall of Science* hield zij een rede ter verdediging van H. P. Blavatsky, en dit gaf aanleiding tot groot geschrijf in de bladen, o. a. tot een correspondentie die gedurende vijf weken in de *Daily Chronicle* dagelijks twee tot zes kolommen vulde. De belangstelling in hare lezingen klom daardoor plotseling geweldig, meermalen had zij 3000 toehoorders, soms werden de deuren ingedrukt door de menigte, die geen plaats kon vinden. Dat zij van de zijde der priesterschap, die zeer kortzichtig in de Theosofie „concurrentie” zag in plaats van een bondgenoot voor godsdienst, bestreden werd, behoeft nauwelijks betoog, doch ook hadden hare lezingen ten gevolge, dat vele geestelijken preekten over Theosofie.

H. P. Blavatsky had een groote hoeveelheid diverse geschriften aan mevr. Besant achtergelaten en deze rangschikte en bewerkte zij tot deel III der *Geheime Leer*, in 1897 verschenen. Zij

zegt daar aan het slot van het voorwoord: „Dit deel voltooit de door H. P. Blavatsky nagelaten papieren, met uitzondering van eenige verspreide artikelen, die eene plaats zullen vinden in haar tijdschrift *Lucifer*. Hare leerlingen zijn overtuigd, dat onder het huidig geslacht slechts weinigen gevonden zullen worden, die recht zullen laten wedervaren aan haar occulte kennis en haar prachtige gedachtezwaai; doch daar zij toekomstige geslachten kan afwachten voor de rechtvaardiging van hare grootheid als leeraar, kunnen hare leerlingen wachten op de rechtvaardiging van hun vertrouwen.”

Tevens verschenen voortdurend werkjes en vlugschriften van haar zelve, allen bevattende populaire of meer uitgewerkte verklaringen der Theosofische Wijsbegeerte. Hierbij weet men nauwelijks, wat meer te bewonderen, de geweldige hoeveelheid werk door haar bij alle andere werkzaamheden nog voortgebracht, of den verbazend hoogen standaard van hare werken. Zoowel hare geschriften als hare voor de vuist uitgesproken redevoeringen zijn steeds zonder uitzondering modellen van vorm en inhoud. Zij is dan ook zeer harmonisch ontwikkeld, vereenigt in zich de hoogste kwaliteiten van Geleerde, Kunstenaar en Wijsgeer; en Mensch is zij in den vollen zin des woords. Vele harer toespraken zijn in snelschrift woordelijk opgeteekend en zonder wijziging ter perse gelegd; in ons land heeft dr. J. J. Hallo verschillende harer Engelsche voordrachten op die wijze in 't Nederlandsch opgeteekend en uitgegeven.

In 1892—'93 bewerkte zij met A. J. Faulding een nieuwe uitgaaf der *Geheime Leer*, deel I en II, een reuzenarbeid als men weet, dat alleen de Index een lijvig deel vormt en ± 100.000 woorden bevat. Omstreeks denzelfden tijd maakte zij eene reis naar Amerika; in dat jaar hield zij 223 openbare lezingen, waarvan 41 in Amerika en 2 te Amsterdam; meer malen telde haar gehoor in Amerika meer dan 3000 personen.

In 1893 maakte zij haar eerste propagandareis naar Britsch-Indië, een waren triumftocht. Zij landde den 10^{en} Nov. 1893 te Colombo met de gravin Wachtmeister, en begon den 15^{en}

haren tocht, die in het noordelijk deel 23 en in het zuidelijk deel een 12tal plaatsen omvatte. Op de jaarlijksche algemeene vergadering, in Dec. 1893 te Adyar gehouden, verklaarde Colonel Olcott, Blavatsky's medewerker en president-stichter der Theos. Vereeniging, dat Annie Besant den slag had gekeerd, die door het overlijden van Blavatsky de Theosofische beweging getroffen had, en dat hij, Colonel Olcott, zelf in haar eene werkkracht gevonden had, die hem nieuwen moed gaf, om met kracht verder te strijden, zooals de soldaat op 't slagveld wordt gesteund door den trouwen strijdmakker, dien hij naast zich voelt. Met geestdrift getuigde hij terzelfder gelegenheid van „haar schoone ongereptheid, hartstochtelijke waarheidsliefde, groot geoefend verstand en onwifpelbare anderlievendheid”, een schoon getuigenis uit den mond van een, die zoo stipt een dienaar van Waarheid is, als Colonel Olcott.

Einde Maart 1894 keerde zij terug naar Engeland, waar haar de weerzinwekkende en voor haar gevoelig en liefderijk hart dubbel verdrietige strijd wachtte tegen kortzichtige Amerikaansche ijverzucht, die haar wilde verdringen van eene plaats, die zij alleen kon innemen. Deze gebeurtenis had voor de Theosofische beweging geen nadeelige gevolgen, bracht slechts de trouwe werkers nog nauwer te zamen, doch veroorzaakte in Amerika eene scheuring, welker slechte gevolgen eerst in 1897 door een groote reis van mevr. Besant werden weggenomen.

De stroom van boeken en vlugschriften bleef intusschen steeds vloeien, en behalve hare talrijke openbare lezingen hield zij ook nog vele onderrichtende voordrachten in de loges en centra der Vereeniging. Bovendien voerde zij sedert Sept. 1889 de redactie van *Lucifer* (thans de *Theosophical Review*) eerst samen met Blavatsky tot 1891, daarna alleen en sedert 1895 met George Mead. Ook in tal van commissies uit de T. V. was zij lid, meestal presidente. In 1895/96 begon zij hare reeksen van Zondagavond lezingen in St. James's en Queen's Hall, in dat jaar vier reeksen, waarvan eene meer dan drie maanden duurde.

Feitelijk is zij sedert 1893 steeds reizende geweest, gewoonlijk de wintermaanden in Indië, de zomermaanden in Europa met propaganda reizen doorbrengende; op reis werkt zij aan hare geschriften en houdt altoos minstens ééne lezing aan boord over Theosofie. In Indië heeft zij ook veel werk in 't hoofdkwartier en altoos lezingen bij de Conventie in December te Adyar, waarbij gewoonlijk plaatsen te kort komen. Bij haar vertrek uit Indië worden zelfs de laatste dagen in de havenplaatsen nog voor het houden van lezingen en het te woord staan van belangstellenden benut. In 1896 werd de houding der zendelingen in Indië tegenover haar beter en kwam een einde aan hunne oppositie, die te voren, met aanplakbiljetten en vlugschriften gevoerd werd. In het najaar van '96 maakte zij op hare reis naar Indië een propagandatocht door Holland en Frankrijk, en ging na een langen tocht door Indië, waarbij o. a. geheel Hindoestan doorkruist werd, in Maart van het volgend jaar met slechts enkele dagen oponthoud te Londen, direct van Indië naar New-York, waar zij door een stoet verslaggevers werd opgewacht en bestormd met vragen. Twee dagen na aankomst begon zij, vergezeld door de gravin Wachtmeister, hare reeks lezingen, recepties en onderrichtingen, waarbij zij tusschen Maart en September 58 plaatsen bezocht, de kleinere uitstapjes niet medegerekend. Daar zij op de meeste plaatsen meer voordrachten (soms drie per dag) hield, kan men zich van hare werkkracht eenig denkbeeld vormen. Een groot aantal nieuwe leden en centra liet zij als gevolg van haren arbeid achter. Den 29^{en} Sept. was zij te Londen terug; daar volgden eenige drukke dagen, een paar dagen rust buiten, en op 10 Oct. begon zij weder haar gewonen arbeid in Europa! Als voorbeeld van eene maand arbeid in Engeland zij aangestipt: Vier lezingen in Queen's Hall, twee in de Blavatsky-loge, een in de *Women's Progressive Union*, de *Sesame Club*, de *London-Lodge*, de *Bradlaugh-Club*, een te Croydon, Harrogate en Bradford, vijf *drawing-rooms* en zeven *At Homes*!

En deze vrouw is de bescheidenheid zelve, altoos vriendelijk, ieder raadgevend die haar vraagt, persoonlijk haar uitgebreide briefwisseling behandelend. Geen seconde van haar leven is niet aan haren arbeid gewijd, niets eischt zij voor zich zelve, hare leefwijze is zoo eenvoudig mogelijk, zij behoort met lijf en ziel aan de menschheid, aan welke zij het Licht brengt van hare Meesters.

Is dit een gewoon menschenkind? Maar dan mogen wij uitroepen: „Bergen valt op ons, heuvelen bedekt ons!” om de schande te verbergen van het pover beetje arbeid door ons, anderen, verricht. Maar van den anderen kant, welk eene heerlijke gedachte, dat de mensch kan opklimmen tot zoo groote hoogte, en hoeveel hooger nog!

In Dec. '97 bezocht mevr. Besant Parijs, Nizza, Toulon. In Jan. '98 Zweden, Noorwegen, Denemarken en Nederland en sprak in enkele weken te Göteborg, Christiania, Stockholm, Upsala, Lund, Kopenhagen, Rotterdam, Haarlem, Amsterdam, den Haag.

Den 14den Maart '98 ging zij over Rome, waar een lezing gehouden werd in het Fransch, en Brindisi naar Indië, kwam daar 3 April aan, werkte er tot 4 Juni en hield wederom haar eerste lezing te Londen op 3 Juli, de eerste van eene reeks over Esoterisch Christendom. Intusschen was het plan in voorbereiding voor haar grootste werk in Indië, de oprichting van het Central Hindu College, dat den 7den Juli 1898 werd geopend te Benares, de heilige Stad van het Hindoeïsme. De hoofdarbeid van mevr. Besant in Indië is n.l. de opheffing en in eere herstelling van het oorspronkelijk, onbedorven Hindoeïsme, den eerbiedwaardigen godsdienst uit het grijze verleden in een verbasterden vorm tot ons gekomen, doch waarin, duidelijker misschien nog dan in het Christendom, zelfs in den verbasterden vorm de groote grondwaarheden van allen godsdienst bewaard zijn. Het C. H. College nu bedoelt eene model-inrichting te zijn, waar der Hindoesche jeugd de voordeelen der Westersche opvoeding in verband

met haar eigen godsdienst gegeven worden. Den 1en dag waren er 28 leerlingen, eene week later 65, vormende twee klassen met vijf leeraren, n.l. voor Engelsch, Mathesis en Natuurwetenschap, Sanskrit, Logika en Geschiedenis, Godsdienst der Hindoes. Einde 1899 was alle ruimte bezet met 177 leerlingen met zes klassen.

De eerste directeur was Dr. Richardson, die belangloos deze functie vervulde, terwijl alle onderwijzers voor zeer geringe bezoldiging hun arbeid geven. Het terrein met hoofdgebouw ter waarde van 50.000 Ropjen was een geschenk van den Maharajah van Benares, en vele Indische vorsten droegen duizenden ropjen bij voor het door hen zeer gewaardeerde doel. Thans zijn er meer dan 350 leerlingen, zooveel n.l. als de ruimte toelaat, en is er een kosthuis aan verbonden; het College is bedoeld als een voorlooper voor meer dergelijke inrichtingen.

Het heeft ook zijn eigen maandblad, *The C. H. C. Magazine*, waarin onlangs mevr. Besant nog eens duidelijk hare bedoeling uiteenzette, naar aanleiding van aanvallen in de Indische bladen, afkomstig van geleerde Hindoes, die beginnen in te zien, dat het toch eigenlijk te dwaas is, dat een Engelsche vrouw hun werk doet. Maar toen indertijd mevr. Besant hen opriep, kwamen zij niet!

Alle bestrijding ten spijt, belooft deze School een schoon monument te blijven van mevr. Besant's onschatbaren arbeid voor haar geliefd Hindoe-volk. In den laatsten tijd heeft zij ook hare aandacht gewijd aan de opvoeding der meisjes en is er op uit, eene soortgelijke inrichting tot stand te brengen, die voor de vrouwelijke jeugd zal doen, wat het C. H. C. voor de jongens doet.

De Pariah-Scholen, door Col. Olcott gesticht, werken in dezelfde richting als het College, zooals zijn scholen op Ceylon voor de Boeddhisten werken. Midden 1899 hield mevr. Besant in Engeland ten vóordeele van haar College een serie lezingen over het *Mahabharata*, het groote Hindoe-heldendicht.

Ook bezocht zij in '99 Parijs, Lyon, Marseille, Grenoble met zeer goede resultaten voor de Theosofische zaak.

In 1900 werd het Londensch hoofdkwartier nogmaals verplaatst, nu naar 28 Albemarle Street, Piccadilly W., waar een gehoorzaal, bibliotheek, drawing- en smoking-room gevonden worden, zoomede de kantoorlokalen. In 1901 werd mevr. Besant door een hevigen koortsaanval geteisterd, doch met haar wonderbaarlijk weêrstandsvermogen kwam zij dien spoedig weer te boven. Van 1901 tot thans, Mei 1904, ging haar propaganda-arbeid, beurtelings in Europa — in 1902 maakte zij nog een korte tournée door Holland en sprak te Amsterdam en Den Haag — en Indië geregeld en onverflauwd voort; ik moet daarover vluchtig heenglijden, om nog eenige regelen aan haren letterkundigen arbeid te kunnen wijden. Slechts zij nog vermeld, dat zij thans te Londen wederom werkzaam is; behalve de gewone werkzaamheden van correspondentie, redactioneel werk, correctie, advies geven e. d., houdt zij in Queen's Hall een serie openbare lezingen over „Theosofie en de nieuwere Zielkunde”, en wel handelende over: Het ruimer bewustzijn; de bewerktuiging van het bewustzijn; onderbewustzijn en boven-bewustzijn; helderziendheid en helderhoorendheid; telepathie; wijzen van ontvouwing. Den eersten Zondag moesten reeds honderden worden afgewezen. Voorts houdt zij nog openbare lezingen op andere plaatsen van Londen, zooals 18 Mei '04 in Hampstead, waar een geestelijke de bijeenkomst zou leiden; dit werd op 't laatste oogenblik door den bisschop van Londen verboden, en het gevolg is een groote openbare bijeenkomst, waarin mevr. Besant spreekt over de vraag: „Is Theosofie strijdig met Christendom?” In de Londensche Loge is hare serie van zes lezingen voor leden getiteld: „De Wetenschap des Vredes”, een hoogst belangrijke serie in verband met hedendaagsche wetenschap en wijsbegeerte. Intusschen zal zij het tweede Internationaal Theosofisch Congres te Amsterdam 19—21 Juni presideeren en eenige lezingen geven, en dat tijdstip kwam mij uiterst ge-

schikt voor, om deze levensschets tegelijk met een wat meer uitgewerkte levensbeschrijving te doen verschijnen, opdat Nederland wete, welke bijzondere vrouw het wederom binnen zijne grenzen ontvangt.

Van de talrijke door haar geschreven en bij de *Theosophical Publishing Society* te Londen verschenen werken, waarvan vele ook in 't Nederlandsch vertaald zijn en de meeste andere spoedig zullen worden, beschouwt zij zelve als de voornaamste: *De Oude Wijsheid*, een schets der Theosofische Leer; *Esoterisch Christendom, of de kleine Mysteryën*; en *Gedachte Kracht, hare beheersching en ontwikkeling*. Verder zijn de meest bekende, die meerendeels eerst als vervolg werken in haar tijdschrift verschenen of ook wel onderwerpen van lezingen vormden: *De zeven beginselen van den Mensch*; *Reïncarnatie*; *De Dood- en Daarna?*; *Autobiografie*; *Het Bouwen van de Ordewereld*; *Het Zelf en zijne Omhulsels*; *De Mensch en zijne lichamen*; *Het Pad van Leerlingschap*; *In den Buitenhof*; *De Geboorte en Ontwikkeling der Ziel*; *Karma*; *Vier Grootte Godsdiensten*; *Drie Paden tot Vereeniging met God*; *Dharma of de Beteekenis van Goed en Kwaad*; *De Ontwikkeling van Leven en Vorm*; een verkorte Engelsche overzetting van het *Mahabharata*; *Avatâras*; *Oude Idealen in het Moderne Leven*; *De Leer van het Hart*; *Eenige Levens-vraagstukken*; Engelsche overzetting van de *Bhagavad Gita of des Heeren Lied*; *De Ontwikkeling van Bewustzijn*; *Occultisme, Semi-Occultisme en Pseudo-Occultisme*; *Gevoel, Verstand en Geestelijkheid*; *Individualiteit*; *Theosofie en Imperialisme*; en tal van vlugschriften over Theosofische onderwerpen en andere zaken in verband met de Theosofie beschouwd.

De geachte lezer van deze zeer vluchtige en derhalve zeer gebrekkige levensschets, zal al zeer veeleischend moeten zijn, indien hij niet overtuigd is, dat ik hem voor 't minst eene zeer bijzondere en bewonderenswaardige tijdgenootte heb voorgesteld. En voor hen, die zoo plegen te jammeren over de droeve duisternis der tijden, en zich plegen af te vragen, waar

het met deze booze wereld heen moet; die zich beklagen, dat onze tijd zoover af staat van de tijden, toen verheven Leeraars op de aarde rondgingen om den zoekenden tot gids te zijn, den kloppenden de deur te openen, voor hen wensch ik deze schets te besluiten met de schoone woorden van den Boeddhistischen leeraar: „Klaag en schrei en bid niet, maar open uwe oogen en zie. Het licht is overal om u heen, wanneer gij den blinddoek slechts van uwe oogen wilt weg werpen en aanschouwen. Het is zoo wonderbaarlijk, zoo schoon, zoo ver boven alles waarvan eenig mensch heeft gedroomd, of waarvoor hij heeft gebeden, en het is van eeuwigheid tot eeuwigheid.”

SANTPOORT, Mei '04.

ELIAS METCHNIKOFF.

ELIAS METCHNIKOFF.

INLEIDING.

De naam van den Russischen natuuronderzoeker, wiens levensschets hier gegeven wordt, is aan het Nederlandsche publiek niet onbekend; binnen- en buitenlandsche bladen en revues brachten aan het einde van het vorig jaar opstellen over den geleerde, die, samenwerkend met Dr. Roux, in het Institut Pasteur te Parijs geslaagd zou zijn syphilis op chimpansés over te brengen.

Het opmerkelijke feit, dat juist de hoogere apensoorten ontvankelijk zijn voor een ziekte, met welke tot nog toe te vergeefs op tal van zoogdieren was geëxperimenteerd, gaf iets pikants aan deze in wetenschappelijk opzicht zeer gewichtige proefnemingen; te Parijs werd de publieke opinie dan ook dermate in beslag genomen, dat de historicus, die eens de boulevardlitteratuur en de café-concertkunst tijdens het wintersaizoen 1903/1904 bestudeert, zeker zal hebben rekening te houden met het lot van Edwige, Edouard en Charlotte, de wegens hunne maladie non-méritée wel zeer beklagde avariés van het Institut Pasteur.

Op minder middellijke wijze bracht het boek — *Études sur la Nature humaine* — in 1903 verschenen en herdrukt — den natuurphilosoof Metchnikoff tot populariteit, maar noch dit

boek, waarop ik uitvoerig zal hebben terug te komen, noch de bovengenoemde experimenten, zouden op zich zelf beschouwd de verschijning van een levensschets in deze uitgave rechtvaardigen.

De beteekenis van Metchnikoff in het jongste tijdvak der natuurwetenschap is een dubbele: als *zoöloog* behoorde hij tot de eersten, die door nauwkeurig en veelvuldig onderzoek de nieuwe denkbeelden over de verwantschap der diersoorten op aarde bevestigden; als *patholoog* heeft hij door zijn werk — dat zelf van fundamenteelen aard is — de grondstellingen van Pasteur, Virchow en Koch in verband gebracht en aangevuld.

In de volgende bladzijden wordt een overzicht gegeven van den arbeid in veertig jaren door Metchnikoff verricht; ik zal daarbij trachten den weg te vinden, die zijn eerste onderzoekingen over wormen en zeesterren met zijn laatste: de proefnemingen over syphilis, verbindt.

Om met den lezer de omwenteling te begrijpen in den dierkundige, die gedurende lange jaren de ontwikkeling van lagere wezens onder het microscoop volgde, om daarop, haast plotseling, door eene nieuwe theorie over het bestand zijn tegen ziekte en over ontsteking de pathologenwereld in opschudding te brengen, zal het noodig zijn de wisseling der ideeën in de laatste 50 jaren der natuurwetenschap, — de ziektekunde hierin begrepen — kortelijk aan te duiden: voor het werk van den levensbeschrijver is het landschap even onmisbaar als de figuur.

DE ZOÖLOGIE VÓór METCHNIKOFF.

In 1864, vijf jaar dus na het verschijnen van Darwin's *Ontstaan der Soorten*, verliet Metchnikoff¹ de Universiteit te Kharkoff om op last en kosten van de Russische regeering zijn zoölogische studiën in het buitenland voort te zetten.

¹ Metchnikoff werd 3 (16) Mei 1845 te Ivanovka, een dorp in het gouvernement van Kharkoff geboren. Te Kharkoff bezocht hij Gymnasium en Universiteit.

De zoölogie begon in Duitschland omstreeks die jaren een nieuwe periode; de ideeën der Duitsche school (Wolff) van het begin der negentiende eeuw, die reeds had aangenomen, „dat de evolutie welke een dier voor de geboorte doormaakt beantwoordt aan die welke men waarneemt in de reeks der diersoorten”, waren wel in Engeland door Huxley en Spencer verder ontwikkeld, doch in haar moederland zelf teruggedrongen; een basis voor de vergelijkende zoölogie ontbrak en ten overvloede verbood de wijdverbreide „typenleer” de verschillende diervormen, die niet tot eenzelfde typus behoorden, onderling te vergelijken.

Met het werk van Darwin echter werden nieuwe velden van onderzoek toegankelijk; niet slechts de vergelijkende ontleedkunde van volwassen diersoorten, maar vooral ook de vergelijkende embryologie — d.i. de studie van overeenkomst en verschil in de ontwikkeling van de vormen vóór de geboorte — werd van nu aan als gewichtig hulpmiddel beschouwd bij het bepalen van de verwantschap der diersoorten op aarde.

De menselijke wetenschap is anthropocentrisch aangelegd, en het is dan ook weinig bevreemdend, dat de herbloei van de oude leer, op nieuwen grond, met vermeerderde kennis en verbeterde techniek, vooral leidde tot het bepalen van de plaats van den *mensch* in de natuur, en daarmede tot de vergelijkende embryologie der *gewervelde dieren*.

De diervormen op aarde kunnen in twee hoofdafdeelingen ondergebracht worden: de *éencelligen*, dat zijn zij, die uit slechts één cel bestaan, en de overigen, de *veelcelligen*. De voortplanting der veelcelligen geschiedt aldus, dat uit de kiem — die door samensmelting van twee geslachtscellen (eicel en zaadcel) tot stand komt — zich door celvermeerdering een nieuw veelcellig individu ontwikkelt. De celvermeerdering komt tot stand door deeling van de éencellige kiem: de dochtercellen deelen zich weer, tot tenslotte zich een klomp van cellen heeft gevormd; deze groepeeren zich in lagen — *kiem*.

bladen, en uit deze cellagen ontwikkelen zich, steeds weer door celdeeling en groepeerling, de organen.

DE KIEMBLADENTHEORIE.

De kiembladen der gewervelde dieren waren sinds lang bekend en Huxley had zelfs de vergelijking gewaagd tusschen de lagen, waaruit de *jonge vrucht van een gewerveld dier* is opgebouwd, en de celgroepeerling van de allereenvoudigste veelcellige *ongewervelde dieren*, die weinig meer dan een blaasje zijn. De beschouwing, volgens welke alle veelcellige dieren deze zelfde celgroepeerling gemeen hebben, wordt de kiembladentheorie genoemd.

De waarlijk bevestigende studie dezer theorie begon tijdens Metchnikoff's Wanderjahre. Zijn landgenoot Kowalewsky, thans hoogleeraar te Petersburg, toonde in 1865 aan, dat de ontwikkeling van *Amphioxus lanceolatus*, het lancetvischje, de schakel vormt tusschen de embryologie der gewervelde en ongewervelde dieren.

METCHNIKOFF'S AANDEEL IN DE KIEMBLADENTHEORIE.

Metchnikoff was kort daarop (1867 B. 8) ¹ in staat de *aanwezigheid van kiembladen bij ongewervelde dieren aan te toonen*.

Tot deze vondst, waarvan ik het gewicht nog nader uiteen wil zetten, hadden hem de onderzoekingen tijdens de eerste jaren van zijn studiereis voorbereid. In de laboratoria van Leuckart te Giessen, Henle en Keferstein te Göttingen en von Siebold te München, door wie de embryologische onderzoekingsmethode werd dienstbaar gemaakt aan de plaatsbepaling van een bepaalden diervorm — had Metchnikoff reeds een groote collectie embryologisch materiaal, in die jaren aan de Duitsche, Russische en Italiaansche zeekusten verzameld, kunnen verwerken. Vooral ook interesseerde hem

¹ Hier en verder wordt op deze wijze naar de letter van Bijlage en het nummer van publicatie verwezen.

de ontwikkelingsgeschiedenis der insecten: in zijn reeds lijvige verhandeling van 1866 kondigt hij zelfs een (door de wending in zijn onderzoekingen nooit volbrachte) volledige vergelijkende embryologie der Arthropoden aan. (B. 6.)

De mededeelingen van Kowalewsky over de larve van *Amphioxus* brachten Metchnikoff tot het onderzoek der ongewervelde dieren, met het doel na te gaan of ook voor deze de kiembladentheorie van toepassing was.

Het positief resultaat van dit onderzoek, dat door tal van anderen bevestigd en aangevuld is geworden, heeft met dat van Kowalewsky de basis geleverd waarop het systeem der diervormen, door Haeckel samengesteld, berust. Alle veelcellige dieren kunnen thans, door het eenheidsbeginsel in hun opbouw, te zamen gegroepeerd worden, en gesteld naast de éencelligen. Deze verdeeling, in Protozoën (éencelligen, oerdieren) en Metazoën (veelcelligen, hogere dieren) dient sinds tot grondslag bij het classificeeren der diervormen.

Metchnikoff heeft zich in zijn embryologisch werk niet bepaald tot het medegroundvesten van de leer dat aan de ontwikkeling van alle diervormen op aarde een gemeenschappelijk principe ten grondslag ligt; hij nam ook ijverig deel aan de nadere uitwerking van deze leer en bracht door zijn origineel onderzoek — hetzelfde dat hem later den weg naar de ziektekunde zou doen inslaan — nieuwe feiten en nieuwe gezichtspunten.

Allerwege volgde thans een hernieuwd en nauwkeurig nagaan der *kiembladen* — die cellagen van de jonge vrucht, waaruit zich de organen in min of meer volkomen vorm (afhankelijk van de plaats die de soort in de natuur inneemt) zullen ontwikkelen. In het algemeen werd vastgesteld, dat de bevruchte eicel — de aanleg van het veelcellig individu — zich gaat deelen en een *blaasje* vormt, waarvan de wand uit twee lagen van cellen bestaat; de buitenste laag — het buitenste kiemblad — zal de organen leveren, die de betrekking van het

individu met de buitenwereld onderhouden (huid, zenuwstelsel); het binnenste blad, dat de holte van het blaasje omgrent, bestaat uit cellen, die voor de voedingsopname zorgen en eens, bij den mensch b.v., den binnenwand van het darmkanaal zullen bekleeden. Tusschen dit buitenste en binnenste kiemblad groepeerst zich een nieuwe laag cellen — het middenste kiemblad — waaruit de overige organen voortkomen.

De groote vraag in de embryologie, op welke wijze die celgroepeering in kiembladen bij de verschillende diervormen tot stand komt, wordt ook thans nog niet eensluitend beantwoord. Gegeven één cel — de bevruchte eicel, die zich deelt en die een „moerbeï” van cellen vormt — hoe kan daaruit een blaasje met dubbelen wand ontstaan?

De Haeckelsche voorstelling is, dat de binnenste cellen van de moerbeï vervloeien, tot slechts één laag cellen overblijft: *blaasvorm*; het blaasje stulpt zich dan in, op de zelfde wijze als men een elastieken bal tot een dubbelwandig bekertje kan vervormen: zoo ontstaat een blaasje met dubbelen wand.

Een dergelijke vorm representeert dus een periode, waarin de betrekkingverrichtingen van het individu (buitenste kiemblad) van de voedingsverrichtingen (binnenste kiemblad) gedifferentieerd zijn.

Dezen toestand noemde Haeckel de gastrula: het individu is nog niets anders dan een kleine maag, met huid omgeven; de plaats van instulping representeert den (oer)mond.

Tegen de algemeene toepassing dezer voorstelling, die als werkhypothese uiterst vruchtbaar is gebleken, werd meer dan een bezwaar aangevoerd; er deden zich namelijk vormen voor, waarbij men waarnam, dat de vervloeiing van het binnenste van den moerbeivorm onmiddellijk tot een tweélagig blaasje leidt, terwijl het instulpingsproces achterwege blijft.

Een ander argument tegen de gastrula- of gastraeatheorie leveren diervormen, waarbij het binnenste kiemblad op verschillende plaatsen te gelijker tijd ontstaat.

Het is hier niet de plaats uitvoerig in te gaan op de ver-

schillende theorieën, door tal van onderzoekers opgesteld om de bezwaren tegen de Haeckelsche theorie te ondervangen; ook de antikritiek van Haeckel, die zich sprongen in de ontwikkeling voorstelde, waardoor primitieve ontwikkelingsfasen bij een hooger georganiseerde vrucht worden overgeslagen, ga ik voorbij. De kwestie wordt hier slechts te berde gebracht, omdat de beschouwingswijze, door Metchnikoff tegenover de Haeckelsche gesteld, samengaat met een zwenking in zijn onderzoekingsmethode, die hem binnenkort de baan der zoölogie zal doen verlaten, om hem te leiden naar de pathologie.

Metchnikoff is namelijk niet slechts zoöloog en embryoloog maar ook physioloog; dankbaar leerling van den physioloog Sozelkow te Kharkoff, met wiens naam hij in zijn eerste zoölogische publicatie (1865 B. 1.) een tot dien tijd onbekende diersoort doopt, groot bewonderaar van Kölliker, den eminenten geleerde, die de celleer in de physiologie invoerde, verzette Metchnikoff zich tegen de reeds in die jaren beginnende scheiding tusschen het onderzoek van den *vorm* van het orgaan en dat van de *verrichtingen*.

De studie van vorm en verrichtingen is in den aard niet te scheiden; en al moge op dit gebied zelden een specialiseering te ontgaan zijn, daar het onderzoek van beide veel omvattende kennis en techniek vereischt — de onderzoekers, die beide terreinen weten te verkennen, blijven onmisbaar.

Metchnikoff verweet aan Haeckel de theorie der gastrulavorming gebaseerd te hebben op de dwaalmeening, dat alle veelcellige dieren hun voedsel in een voedingsholte opnemen en in de, door de cellen van het binnenste kiemblad uitgescheiden vochten, zouden verteren; op het ten onrechte aannemen van *extracellulaire digestie* als eenige voedingswijze berust m. a. w. de Haeckelsche leer. Het is het onderzoek der digestie bij verschillende diersoorten — *vergelijkend physiologisch* — dat Metchnikoff thans aanvangt om bij te dragen tot de kennis van de ontwikkeling der kiembladen.

HET ONDERZOEK DER INTRACELLULAIRE DIGESTIE.

Eencellige dieren, b.v. amoeben, kunnen zich voeden door opgeloste bestanddeelen uit het water, waarin zij leven, in zich te doen overgaan; velen zijn in staat ook vaste bestanddeelen in hun protoplasma op te nemen en te verteren; het ééncellig organisme grijpt daartoe met uitloopers het vaste bestanddeel, omhult het en brengt het aldus in het binnenste van het cellichaam.

Dan begint een oplossings-, verteringsproces met behulp van in het cellichaam aanwezige ageerende stoffen; het eventueel onoplosbare wordt na eenigen tijd weer uitgestooten.

Zoo vervult de ééne cel al den arbeid, die bij het hoogere organisme over tal van veelcellige organen verdeeld is; zij neemt de nabijheid van het voedsel waar (zenuwstelsel), zij grijpt het aan en neemt het in zich op (bewegingsorganon), zij verteert en assimileert het bruikbare (voedingsstelsel), zij brengt het onbruikbare naar buiten (uitscheidingsstelsel.)

Het proces van in de cel plaatsgrijpende vertering — *intracellulaire digestie* — komt evenwel niet uitsluitend bij eencellige organismen voor. Ook in sommige veelcellige diervormen — b.v. de sponzen (B. 23, 24, 25) — vond Metchnikoff de vertering der opgenomen voedselbestanddeelen geschieden in het binnenste van cellen, die daarbij de merkwaardige eigenschap bezitten, *zich in het lichaam van het individu te kunnen verplaatsen.*

Deze amoëboïde cellen — zoo genoemd omdat zij gelijken op eencellige amoeben —, die eveneens hun betrekking met de buitenwereld onderhouden door het veranderen van hun vorm (voedingsopname, voortbeweging), onderscheidt Metchnikoff, bij de sponzen, in de twee groepen: de *locomotoren*, de bewegers, die aan de buitenvlakte van het individu door bewegende uitloopers de voedseldeeltjes naar zich toehalen en de *phagocyten* de „*etende*” cellen, die deze deeltjes in zich opnemen en *intracellulair* verteren.

PHAGOCYTELLATHEORIE.

De aanwezigheid van *bewegelijke voedingscellen* in lagere dieren heeft Metchnikoff vernuftig gebruikt tot het opstellen van een theorie, die aan de bovengenoemde bezwaren tegen de Haeckelsche voorstelling zou tegemoet komen. (B. 39.)

De *Phagocytellatheorie*¹ — aldus genaamd wegens de rol die de phagocyten er in spelen — beschouwt de ontwikkeling van het binnenste kiemblad (het voedingsblad) vergelijkbaar met de in diergroepen waar te nemen ontwikkeling van het voedingsproces.

Naar deze voorstelling verplaatsen zich in den aanleg van een hooger georganiseerd individu de cellen, die het voedingsblad zullen vormen, op gelijke wijze als de phagocyten in een lager individu. Het binnenste kiemblad bestaat dus uit cellen, die losgemaakt uit het buitenste kiemblad zich naar het inwendige van de vrucht verplaatst en in een laag gegroepeerd hebben.

Een tweede toepassing van de studie der intracellulaire digestie was de nadere beschouwing van het hoogst gewichtige biologische vraagstuk betreffende de *genealogische verwantschap van eencellige en veelcellige diervormen*. Want na de vaststelling van het eenig beginsel dat teruggevonden was in den bouw van alle Metazoën, rees het vermoeden, dat ook de scheiding tusschen deze en de oerdieren géén principieele is.

Op welke wijze kan men zich de veelcelligen van de eencelligen afgeleid denken?

Twee hypothesen staan in deze tegenover elkaar: de veelcellige metazoën kunnen ontstaan zijn door protoplasmadifferentiëring om de kernen van veelkernige Protozoën; of door aansluiting van vele éencelligen (Kolonie).

¹ Ook spreekt Metchnikoff van een „Einwanderungs-theorie”, waarbij hij dus de verplaatsing der cellen in het bijzonder op het oog heeft.

Synoniem in de litteratuur: *Parenchymella-theorie*.

Al kan voorzeker het onderzoek der voedselopname door veelcellige dieren geen doorslaand argument brengen ten voordeele van de een of d'andere hypothese, de vergelijking der voedingsverrichtingen bracht Metchnikoff tot interessante beschouwingen. (1886, B. 39).

Er bestaan nl. kolonies van ééncellige dieren, samenpakkingen dus van oorspronkelijk gelijkgevormde individuen, bij welke sommige individuen, aan de oppervlakte gelegen, hun regelmatigen vorm verliezen, amoëboïd worden, een korreligen inhoud vertoonen en naar het centrum der kolonie dringen; alle verschijnselen die geheel overeenkomen met hetgeen hier boven voor de lagere meercellige individuen werd meegedeeld.

Metchnikoff acht het hiernaar waarschijnlijk dat de meercellige diervormen ontstaan zijn uit de samengroepeering van ééncelligen.

Nog tot de kennis van een ander embryologisch vraagstuk: *de ontwikkeling van het middenste kiemblad*, hebben Metchnikoff's onderzoekingen belangrijk bijgedragen; op zijn vondst, dat bij sommige lagere diersoorten een gedeelte van deze celgroep ontstaat uit het binnenste kiemblad, berust ten deele de in deze kwestie door velen aanvaarde theorie der gebroeders Hertwig, in 1883 geformuleerd. Metchnikoff zelf beschouwt het middenste kiemblad met het binnenste kiemblad te zamen als afkomstig van den phagocytoblast, een celgroepeering, die ontstaan is door het losraken en zich verplaatsen der oppervlaktecellen naar het centrum van de vrucht.

Een gedeelte dezer bewegelijke cellen, phagocyten, die met de amoëboïde voedingcellen der sponzen te vergelijken zijn, worden bij hogere vormen en in verdere ontwikkelingsperioden tot de „vaste” bekleedingscellen van het darmkanaal (binnenste kiemblad); ook een gedeelte der zwervende cellen die het middenste kiemblad opbouwen, verliezen hare verplaatsbaarheid (spiercellen bv.).

Maar tot in de hoogst georganiseerde wezens, ook in den mensch, treft men cellen aan, afkomstig van het middenste

kiemblad, die de karakteristieke primitieve eigenschappen van de phagocytengroep behouden hebben; die nl. bewegelijk zijn en in staat vaste bestanddeelen in zich op te nemen.

Bij den mensch en bij andere gewervelde dieren zijn de witte bloedlichaampjes (*leucocyten*), — d.z. vrije cellen, die zich bevinden in bloed en andere lichaamsvochten, en die in sommige organen, als milt en lymfklieren hun stapelplaats hebben, — de phagocyten bij uitnemendheid, ofschoon niet uitsluitend.

Aan de studie der beteekenis der phagocyten heeft Metchnikoff het grootste deel van zijn verderen arbeid gewijd; toen hij haar afkomst uit de kolonie der ééncelligen en haar rol bij het opbouwen der kiembladen van veelcellige organismen in de Phagocytellatheorie had geformuleerd, verliet hij de embryologie, om de functie dezer elementen na te gaan in het lichaam na de geboorte.

DE PHAGOCYTENLEER.

Bij de hoogere organismen, die een extracellulaire digestie hebben, komt de phagocyt niet meer in aanmerking voor de voeding van het individu; evenwel geschieden tijdens het leven dezer diervormen allerlei phagocyttaire processen door cellen uit het middenste kiemblad.

Deze phagocyttaire processen zijn door Metchnikoff overzien en met elkander in verband gebracht; hunne beteekenis werd door hem toegelicht; hun verrichting vergeleken met de intracellulaire digestie van ééncellige en lagere veelcellige organismen. Metchnikoff ging met deze studie over op het gebied der algemeene en vergelijkende ziektekunde.

Het verschijnsel dat cellen — hetzij ééncellige organismen of elementen van een veelcellig organisme — door de protoplasma-uitloopers vaste bestanddeelen, uit de wereld buiten haar, kunnen omvatten en dús in het cellichaam opnemen, was reeds vóór de onderzoekingen van Metchnikoff bekend.

Nooit echter was in dit verschijnsel iets van algemeene beteekenis gezien; eerst de studie van meet af aan begonnen door een onderzoeker, die reeds een groot gebied der natuur verkend had en niet schroomde nieuwe paden in te slaan, zou het doen apprecieeren.

Wij hebben reeds gezien hoe Metchnikoff uit behoefte aan frisschen moed en frissche argumenten in den strijd over de ontwikkeling der kiembladen het physiologisch onderzoek der voeding bij sponzen (1879, B. 24) ter hand nam. In 1880 volgde een mededeeling over intracellulaire digestie bij Coelenteraten (B. 25); in 1883 (B. 31) werden in het verslag van een half-jarig verblijf te Messina de voorafgaande onderzoekingen bevestigd en aangevuld.

Metchnikoff stelde vast dat bij hogere *ongewervelde dieren* slechts uiterst zelden cellen van het buitenste kiemblad partikeltjes in zich opnemen; dat daarentegen de bewegelijke cellen uit het middenste kiemblad in hooge mate het verschijnsel der intracellulaire digestie vertoonen.

Terwijl echter de cellen van het binnenste kiemblad voor de voeding (*extracellulair*) zorgen, hebben de phagocyten uit het middenste kiemblad de rol, *onnuttig* geworden deelen van het lichaam-zelf op te eten en te verteren; de omvorming of *metamorphose*, die sommige dieren bij hun ontwikkeling doormaken, is een algemeen bekend verschijnsel, dat bij ongewervelde en gewervelde dieren veelvuldig voorkomt; hierbij verdwijnen sommige deelen (b.v. de staart van de kikkerlarve) en dit verdwijnen geschiedt, naar Metchnikoff vond, door *phagocytose*.

Maar ook, kunstmatig in het lijf van doorzichtige zee-sterlarven en andere dieren ingebrachte kleurstofpartikeltjes zag hij door amoëboïde phagocyten opnemen.

Reeds aan deze experimenten, die nog slechts bij ongewervelde dieren waren uitgevoerd, hechte Metchnikoff een groote beteekenis; hij vergeleek den strijd tusschen phagocyten en ingebrachte vreemde lichamen met het ontstekingsproces bij hogere organismen, en sprak het vermoeden uit, dat in

deze phagocytose door zwervende cellen wellicht het essentiele der ontsteking gelegen is.

Metchnikoff ging nog verder; hij spoot een vloeistof met bacteriën in het lichaam van een doorzichtig organisme, en ziet, de bewegelijke cellen maakten jacht op de levende parasieten sloten hen in zich op en verteerden hen.

EERSTE FORMULEERING DER PHAGOCYTENLEER.

Metchnikoff concludeerde uit deze onderzoeken dat de amoeboïde zwerfcellen, afkomstig uit het middenste kiemblad, bij ongewervelde dieren een belangrijke rol spelen:

1o. voor de *metamorphose* van het organisme, waarbij onnut geworden deelen worden geresorbeerd.

2o. bij de *verdediging* van het organisme tegen experimenteel ingebrachte *vreemde lichamen* en *bacteriën*.

In deze merkwaardige studie aan ongewervelde dieren ligt de beteekenis der phagocytenleer geheel opgesloten. Het bestand zijn tegen ziekteoorzaken (*immuniteit*), de reactie op schadelijke prikkels (*ontsteking*) en het verdwijnen van onnut geworden deelen (*metamorphose en atrophie*), het zijn de titels der hoofdstukken waarin Metchnikoff de phagocytenleer verdeeld heeft.

In het zelfde jaar nog verscheen een mededeeling over *gewervelde dieren* (B. 32); het vermoeden, reeds te voren uitgesproken, dat de metamorphose der gewervelde dieren zich op de zelfde wijze zou voltrekken, werd door een onderzoek aan de kikvorschlarve bevestigd; in de preparaten van kikvorschlarven, bij wie de omvorming in den volwassen toestand aan den gang is, vond Metchnikoff phagocyten, die deelen van spieren b.v. in zich opgenomen en reeds min of meer verteerd hadden.

Bacteriën, gebracht in het lichaam van den kikvorsch werden levend aangegrepen door witte bloedcellen; vooral de milt, een aan witte bloedcellen zeer rijk orgaan, bleek het tooneel van den strijd te zijn.

Ook proeven over ontsteking werden op gunstige doorzichtige objecten herhaald, waarbij M's meening, uit het vergelijkend pathologisch onderzoek ontstaan, dat de phagocytose het essentieele der ontsteking is, versterkt werd.

PATHOLOGIE VÓÓR METCHNIKOFF.

Tot goed begrip der omstandigheden, die Metchnikoff deze nieuwe richting deden inslaan, is het onontbeerlijk de denkbeelden over het wezen van ziekte, welke in die jaren de onderzoekingen der pathologen leidden, in het kort uiteen te zetten; aan deze uiteenzetting zal later het overzicht aansluiten van de wijziging, die Metchnikoff's phagocytenleer in de voorstelling van algemeen-pathologische processen ten gevolge had.

Een jaar voor het verschijnen van Darwin's ontstaan der soorten hield Virchow zijn voorlezingen over cellulaire pathologie; weinige jaren later verschenen Pasteur's eerste onderzoekingen over gistingsprocessen (A). Uit het werk dezer drie geleerden is een natuurwetenschappelijke beschouwing voortgekomen, naar welke ook het begrijpen van ziekteprocessen, in de laatste helft der vorige eeuw zich voegde.

Door Darwin werd een natuurphilosophie gebannen, die den mensch een afzonderlijke plaats in de natuur toekende; in zijn werken bracht hij bijeen en onderstreepte hij de tallooze feiten uit de vergelijkende weefselleer en de ontwikkelingsgeschiedenis, die getuigen dat een essentieel verschil in den bouw en den opbouw van mensch en andere zoogdieren niet bestaat; ook voor de ziektekunde bleef dit niet zonder belang. Darwin's werk moedigde onderzoekers als Metchnikoff aan, die de vergelijking der ziekteprocessen van verschillende diervormen methodisch toepasten, tot inzicht in hun wezen.

Virchow voerde de *celleer* voor het onderzoek en de waardeering der veranderingen in het zieke lichaam door; dit moge nader worden toegelicht.

Het grove ontleedkundig onderzoek van plant of dier leert niets van cellen; men ontmoet schors, merg, wortels, takken en sappen, of vliezen, spieren, andere organen, bloed en heldere vochten.

Eerst een nadere studie, met behulp van sterkvergrootende lenzen, van doorzichtige weefseldeelen: vliezen of met het scheermes verkregen fijnste orgaansneden, doen inzien, dat hoe verschillend de organen ook schijnen, zij toch alle hun samenstelling uit zekere vorm-eenheden: *cellen* gemeen hebben.

Te voren bestond in dit opstel reeds gelegenheid de betekenis van de beginselen der celleer aan te duiden voor de leer van de rangschikking der diersoorten en de ontwikkelingsgeschiedenis; zij zijn namelijk doorgevoerd in de verdeling ééncelligen en véélcelligen en worden eveneens teruggevonden in de kiembladentheorie.

Uit één cel, de bevruchte eikel, ontwikkelt zich het veelcellig individu, niet door toevoeging, maar door voortbrenging van dochtercellen uit de moedercel. *Omnia cellula a cellula*, elke cel is uit een cel voortgekomen, luidt de grondstelling der celleer; het vraagstuk van het ontstaan der eerste cel wordt door haar niet benaderd.

Welke verandering deze leer, door Schleiden en Schwann gegroundvest, o. a. door Kölliker en Virchow verder ontwikkeld voor de physiologie en de pathologie, d. i. de kennis der verrichtingen van het gezonde en zieke lichaam, meebracht, laat zich als volgt samenvatten. Had men te voren reeds tusschen den vorm van een *orgaan* en zijn functie een nauw verband aangenomen, thans moest men teruggaan tot den vorm der *cellen*, die het orgaan opbouwen.

De physiologische verrichtingen der organen bleken celwerkingen te zijn; de lichaamsvochten, vóór de celleer gaarne als gewichtige en zelfstandige bestanddeelen beschouwd (humorale pathologie) kwamen daarmee in een nieuw licht, als producten van cellen.

Speeksel, maag en darmsap, zij worden geleverd door cel-

len; cellen ook bepalen de samenstelling der uitgescheiden urine; het „zaaddiertje” en „het eitje” beiden zijn cellen.

Op de ziektekunde was dit nieuwe inzicht van grooten invloed; bij ziekte zijn de verrichtingen van het lichaam veranderd; de cellulaire pathologen zochten dus in het zieke lichaam naar verandering van de normale celvormen, en een elk, die Virchow's beteekenis voor de pathologie kent, weet met welk succes.

De derde, wiens arbeid het tijdvak, waarin Metchnikoff zal werken kenmerkt, is Pasteur.

Pasteur ontmoette bij zijn studie der gisting — een proces, dat door de gewichtige scheikundige veranderingen die er bij plaats hebben, uitsluitend terrein van den chemicus was gebleven, — kleine levende wezens: mikro-organismen, die hij als oorzaak ervan begreep.

Bij de algemeene beteekenis van deze vondst heb ik niet lang stil te staan; het moge voldoende zijn er aan te herinneren, hoe Pasteur's onderzoekingen het geloof aan een *generatio spontanea*: ontstaan van een levend wezen uit doode massa, — luizen uit vuil b.v. — ten einde brachten; en hoe het *omne vivum a vivo* de formule „*omnis cellula a cellula*” in zich bevat.

Voor de ziektekunde had Pasteur's onderzoek een bijzonder belang. Sinds jaren was het bekend, dat bij sommige ziekten bepaalde aan het lichaam vreemde elementen — levende wezens — als regel worden aangetroffen; maar een oorzakelijk verband tusschen de aanwezigheid der parasieten en de ziekte was nog niet aangenomen.

Eerst met de ontdekking van Pasteur begint het tijdvak, waarin tal van ziekten beschouwd zullen worden als *veroorzaakt* door mikro-organismen, die het lichaam zijn binnengedrongen.

Het is de geschiedenis van het miltvuur, die den aanvang vormt van dit gewichtig hoofdstuk der *medicinae historia* en tevens treffend illustreert, hoe moeilijk het eens ge-

wonnen inzicht wordt gewijzigd, ook al duiden de feiten anders.

Miltvuur is een besmettelijke ziekte, die voor de veeteelt van groot belang is; paarden, runderen en vooral schapen zijn ontvankelijk en sterven, na gedurende weinige ziekte-dagen algemeene verschijnselen vertoond te hebben. Bij den mensch treedt de ziekte in den regel plaatselijk op; een gevaarlijke snel uitbreidende ontsteking ontwikkelt zich op de plaats waar de smetstof is ingedrongen.

In de jaren 1845—50 deelden Gerlach, Davaine, Rayer e. a. mede, dat door hen in het bloed van aan miltvuur gestorven dieren microscopische staaftjes waren gevonden; in 1855 gelukte het aan Pollender op deze in het gezonde lichaam van mensch en dier ontbrekende elementen scheikundige reacties toe te passen, die planten eveneens vertoonden. Toch was men nog niet ver genoeg om een oorzakelijk verband tusschen deze plantaardige parasieten en de ziekteverschijnselen bij miltvuur als zeker aan te nemen. Wel had reeds een Fransche commissie, wier opdracht was het miltvuur, dat den veestapel in sommige gedeelten van Frankrijk zeer bedreigde, nader te bestudeeren, langs proefondervindelijken weg bewezen, dat de ziekte van individu op individu langs direkten weg kan overgebracht worden, door b.v. bloed van een aan de ziekte gestorven dier in een gezond dier over te brengen. De kwestie bleef onbeslist tot Davaine kennis nam van de onderzoekingen van Pasteur: in gistingsprocessen bleken geen onbekende scheikundige krachten aan het werk te zijn; doch levende wezens, waaronder ook staaftjesbacteriën, waren in het spel.

Davaine vroeg zich af of de ziekelijke veranderingen bij miltvuur — toch ook een „gisting”, zooals men in die dagen veelal ziekte beschouwde — bij welke hij zelf als regel bacteriën had aangetroffen, wellicht veroorzaakt werden door die bacteriën.

Hij nam zijn meer dan 10 jaar oude onderzoekingen weer

op en kon in 1863 verklaren dat het complex van karakteristieke ziekteverschijnselen van aan „miltvuur” lijdende individuen veroorzaakt wordt door de aanwezigheid en de vermenigvuldiging van zeer bepaalde bacteriën.

Tegen deze uitspraak van Davaine is menig argument aangevoerd — niet alleen door hen die de oude leer verdedigden zonder experiment tegenover experiment te stellen — maar ook door ijverige en nauwgezette onderzoekers. Eerst veel later, in 1876, gelukte het Koch, — uiteen te zetten hoe, zou ons hier te voeren — de stelling van Davaine definitief te bevestigen.

De periode, spottend „bacterien-froh” genoemd, was intuschen aangevangen.

Pasteur had de scheikunde verlaten, om zich geheel aan het naspeuren dier kleinste levende wezens te wijden, wier studie voor de natuurwetenschap zoo buitengemeen gewichtig is. In de lucht, in het water, in den grond, overal vond men de mikro-organismen, waarvan sommige schadelijk voor dier of mensch bleken, andere onschadelijk. Een groote stap vooruit was het isoleeren van verschillende soorten en het kweeken op kunstmatige voedingsbodems.

De leer der besmettelijke ziekten werd geheel nieuw opgebouwd; de hypothetische oorzaak van tal van ziekten was veranderd in een stoffelijk iets, dat men in buisjes en kolfjes kon bewaren, kon kweeken, en met behulp waarvan men, zoo vaak men wilde, proefondervindelijk bij dier (en mensch) de ziekte kon te weeg brengen.

De ontdekking van specifieke mikro-organismen in bepaalde ziekten was in het volgend decennium aan de orde van den dag.

In 1865 vond Klebs mikro-organismen in een geval van etterige nierontsteking; Rindfleisch bij bloedvergiftiging, in het volgend jaar; de ervaring tijdens den oorlog van 70/71 stelde de beteekenis van levende wezens voor het ontstaan der wondinfectie vast.

In 1873 — in het zelfde jaar waarin Prof. Abbe, verbonden aan de microscopenfabriek van Zeiss, een nieuw lenzensysteem uitvond, waarbij het fijne glasplaatje boven het preparaat door een druppel heldere olie met de lens van het objectief tot één brekend systeem verbonden wordt, dat zoowel zeer vergroot als zeer lichtsterk is — in dat jaar beschreef Obermeyer (assistent van Virchow) een bewegelijke bloedparasiet in een bepaalde koortsachtige ziekte.

In de volgende jaren werden de verschillende organismen die cholera, typhus, tuberculose en diphtherie veroorzaken, ontdekt en op kunstmatige voedingsbodems tot vermenigvuldiging gebracht.

Het bovenstaande resumeerend, geven wij in korte trekken den stand der pathologie aan in den tijd toen Metchnikoff zijn zoölogischen arbeid voor nieuwe onderzoekingen staakte. Door de verbreiding van Darwin's ideeën ontstond een nauwer verband der menschelijke ziektekunde met de geheele natuurwetenschap. Door Virchow met zijn leerlingen werd een nauwkeurige studie geleverd van de vormveranderingen die de zieke weefsels van de gezonde onderscheiden, waarbij de cel als weefseleenheid was aangenomen, van wier wezen en sterven de verrichtingen en daarmede ook de ziekteverschijnselen afhankelijk zijn. Door Pasteur begon een nieuw hoofdstuk der natuurkennis: de leer der mikro-organismen die al spoedig een overwegende plaats ging innemen in de leer der ziekteoorzaken.

Keeren we thans terug tot Metchnikoff's onderzoekingen.

Na den blik op den toenmaligen stand der pathologie — zie Bijlage A — wordt het ons duidelijk, welke beweegredenen Metchnikoff er toe brachten de physiologische proeven over voeding tot op pathologisch terrein uit te breiden.

Nadat hij *voedsel* had zien opnemen door lichaamscellen, daarna min of meer indifferente lichamen op dezelfde wijze

uit den weg zag ruimen, koos hij *bacteriën*, die immers in die dagen aan de orde van den dag waren. Aldus bracht hij kunstmatig een *infectieziekte* te weeg bij ongewervelde en gewervelde dieren; de verschijnselen dezer infectieziekte bestudeerde hij aan doorzichtige objecten onder het microscoop. We weten reeds wat hij waarnam: bewegelijke cellen — amoëboïde phagocyten — bewegen zich naar de plaats waar de bacteriën zich bevinden; zij grijpen de indringers aan, en nemen hen nog levend in hun binnenst op; dood en vertering volgt. Aldus wordt de vermeerdering der ingebrachte levende wezens belet.

Zoals reeds werd opgemerkt, Metchnikoff begreep dit verschijnsel als een van algemeene beteekenis; hij doorzag dat het onderzoek van dit spel van cellen die den indringer aangrijpen en verteren, zou kunnen bijdragen tot de volstrekt onopgeloste, doch veel bestudeerde vraagstukken van *Immuniteit* en *Ontsteking*.

IMMUNITÉIT.

Immuniteit in het algemeen kan men definiëeren als de onaantastbaarheid van het individu tegenover van buiten inwerkende schadelijke invloeden. Van ouds is bekend, hoe bepaalde diersoorten onontvankelijk zijn voor bepaalde ziekten of giften; en ook binnen eenzelfde diersoort zien we een groot onderscheid tusschen de verschillende individuen.

Dit bestand zijn tegen een ziekteoorzaak kan dus *aangeboren* zijn, of in de eerste levensjaren verkregen; het kan evenzeer *verworven* worden, zoowel langs „natuurlijken” als „kunstmatigen” weg. Het éénmaal doormaken van typhus of mazelen behoedt in den regel tegen nieuwe infectie; de genezen patiënt vertoont dus een natuurlijk verworven immuniteit. Een dergelijke immuniteit kan eveneens opzettelijk, kunstmatig verkregen worden; bij pokken is men in staat den mensch tegen den zwaren vorm van de ziekte te behoeden, door hem met

opzet de ziekte in zeer lichten graad te laten doormaken; men spreekt dan van kunstmatige immuniteit, die tevens *actief* is, d.w.z. een zeer wezenlijke qualiteit van het individu, uit eigen functies ontstaan.

Kunstmatige *passieve* immuniteit brengt men te weeg door een ander individu, desnoods van een andere diersoort actief immuun te maken en dan een hoeveelheid lichaamsvocht van dit dier, b.v. bloedserum¹, dat de anti-ziektestoefenschappen draagt, in te brengen in het te immuniseeren individu. Aldus kan men kinderen tegen diphtherie behoeden, ja zelfs in het begin der ziekte genezen, door hun een hoeveelheid serum van een paard, dat aan groote hoeveelheden diphtheriegif gewend is geworden, onder de huid te brengen.

Wat is nu deze immuniteit?

Hoe verdedigt zich het individu of de soort tegen ziekteoorzaken, waarvoor andere individuen of andere individuen of andere soorten wel ontvankelijk zijn?

Wat is er veranderd in het individu, dat eenmaal genezen van een bepaalde ziekte, thans verder bestand is tegen de oorzaak dezer zelfde ziekte?

Wat is er toegevoegd aan het organisme, dat zelf onmachtig zich te verdedigen, geïmmuniseerd blijkt door een serum, afkomstig van een ander, actief geïmmuniseerd organisme?

Pasteur was de eerste aan wien zich deze vragen opdrongen; door hem toch werd het vraagstuk der Immuniteit voor het eerst over zijn gansche breedte bestudeerd.

Toen Pasteur, na de ontdekking van mikro-organismen in gisting, door den weerklank, dien zijn mededeeling bij de pathologen vond, er toe gebracht werd ook zelf het verband van infectieziekten en bacteriën na te gaan, overwoog hij tevens de vraag of het mogelijk zou zijn, op dezelfde wijze

¹ Bloedserum is een heldere gelige vloeistof, die zich afscheidt als bloed tot stolling komt.

als het Jenner voor de pokken gelukt was, kunstmatige immuniteit te verkrijgen.

De gelegenheid scheen gunstig.

In tal van gevallen bestond de ziektestof thans niet meer uit een droppeltje etter — onzeker van samenstelling en slechts een hypothetische ziekteoorzaak in zich bevattend — maar als „culture pure” groeide het specifieke micro-organisme in een glaskolfje met vooraf gesteriliseerde bouillon. Een toeval, als men het zoo noemen wil, wees Pasteur hier den reeds te vergeefs gezochten weg.

In 1879 hield hij zich bezig met de kippencholera; de bacterie was geïsoleerd en vermenigvuldigde zich in een kunstmatig milieu van kippenbouillon; een kleine hoeveelheid van de voedingsvloei-stof met mikro-organismen doodde de kip onder typische verschijnselen der ziekte; herhaaldelijk werd dit nauwkeurig vastgesteld. Toen deze proefnemingen door de zomervacantie waren onderbroken, *de culturen dus oud waren geworden*, bleek de gevaarlijke werking verloren te zijn gegaan; de proefdieren verdroegen groote quantiteiten zonder noemenswaarde bezwaren.

Het merkwaardige echter was dat de kippen, met deze oude bacteriën behandeld, nu ook onontvankelijk bleken voor *versche* culturen, die niet behandelde kippen onfeilbaar doodden.

De dieren waren dus, door inspuiting met oude verzwakte culturen, actief geïmmuniseerd.

De gewichtige ontdekking leidde tot talrijke onderzoekingen op het gebied van andere infectieziekten, die tot op dezen tijd worden voortgezet. Na de kippencholera kwam het miltvuur aan de beurt; ook voor deze ziekte wist Pasteur een immuniseeringsmethode te vinden, tot belangrijk economisch voordeel van Frankrijk en andere landen, wier veestapel door het miltvuur telken jare groote verliezen leed. De behandeling der hondsdolheid, nog steeds van toepassing in Frankrijk, waar aan de voorschriften der gezondheids politie ten opzichte

van loslopende honden slecht wordt de hand gehouden, is een derde voorbeeld.

THEORIEËN OVER IMMUNITEIT.

Pasteur dacht zich in den aanvang het tegen een bepaalde ziekte immune of geïmmuniseerde organisme als een slechten voedingsbodem, ongeschikt of niet meer geschikt voor het kweken van de betreffende bacterie; zooals ook de bouillon, waarin b.v. de kippencholera wordt gekweekt na eenigen tijd onbruikbaar wordt, zoo zou ook het geïmmuniseerde lichaam de voedingsstoffen, noodig voor het zich vermenigvuldigen der mikro-organismen, verloren hebben.

Immunitet scheen dus een negatieve eigenschap: afwezigheid of verbruikt zijn van zekere stoffen.

Klebs, Chaveau e. a. vergeleken eveneens het organisme met een kunstmatig milieu. Chaveau dacht in bepaalde gevallen ook aan de stofwisselingsproducten der bacteriën zelf, die ten slotte hun vermenigvuldiging zouden belemmeren. Een dergelijke belemmerende stof zou ook de aangeboren immuniteit bewerken.

Na deze theorieën, waarbij de *lichaamsvochten* bij kunstmatige kweekbodems waren vergeleken, kwamen andere.

Grawitz stelde zich op *cellulair-pathologisch* standpunt; hij zocht de immuniteit te verklaren door een *strijd* aan te nemen tusschen lichaamscellen en ziekte-veroorzakende mikro-organismen, welke de levensenergie der diercellen tegenover de parasieten zou aanzetten; door overerving dezer verhoogde energie van de eene generatie op de andere zou op den duur de immuniteit in een bepaalde diersoort bewaard kunnen blijven.

Buchner en ook Flügge meenden dat de nederlaag der parasieten in het organisme plaatselijk in de organen geschiedt; bepaalde bacteriën hebben in het algemeen de voorkeur voor bepaalde organen; in de aangevallen organen wordt de strijd door een reactie der weefsels gestreden.

Aldus waren in 1886 de voornaamste meeningen verdeeld.

Tot goed begrip van de wijze waarop Metchnikoff's theorie der immuniteit aan bovengenoemde theorieën aansluit, hebben wij nog na te gaan op welk standpunt de grondvester der cellulaire pathologie, Virchow, zich in deze kwestie stelde; voor de cellulaire pathologie was met de ontwikkeling der bacteriologie en de wijze waarop de pur-sang bacteriologen als Koch, de pathologische processen waarbij bacteriën betrokken zijn, beschouwden, een moeilijke tijd aangebroken; de belangstelling en de studie, die Virchow sinds zoovele jaren aan de veranderingen van weefsels en weefselementen bij ziekte gewijd had, scheen zelfs een oogenblik te vergeefs.

Waarom zou men de ziekte nog in de cellen zoeken, nu men haar in zoo talrijke gevallen in buisjes met bouillon levend voor oogen had? Nú scheen het ziekteproces klaar; de bacillen dringen in het lichaam, tasten het aan door vermenigvuldiging — en de cellen, *passief* bij dit gebeuren, worden ziek.

In een dier interessante opstellen van algemeenen aard, waarmee Virchow nu en dan een Band van zijn archief opende, vinden we zijn houding uiteengezet. In 1880 is deze een afwachtende; hij beklagt zich slechts over de „Freunde der Infectionsdoctrin”, die de geheele pathologie op oorzaken van buiten terugvoeren.

In 1885, in het opstel dat den 101sten Band opent, klinkt de toon bemoedigender; de tijd dat men met het immersiesysteem van Abbe slechts bacteriën bekeek en de cellen niet meer zag, is voorbij; „de taak in de naaste toekomst moet zijn het „onderzoek van de levende cel met betrekking tot haar weerstandsvermogen en het mechanisme van haar verdediging „ter hand te nemen”.

„Een veelbelovend begin heeft Metchnikoff gemaakt, die opname „van parasieten in het binnenste van cellen, en hun verder lot, „met name hun vertering door die cellen, beschreef”.

„So kehrt, wie ich denke auch diese Frage folgericht wieder in den Gedankenkreis der Cellular-pathologie wieder”.

METCHNIKOFF'S EERSTE PUBLICATIES OVER INFECTIE-ZIEKTEN.

Wat was er geschied in die jaren, dat Virchow de phagocytente leer reeds beschouwt als onmisbaar element der cellulaire pathologie?

Wij braken het verhaal van Metchnikoff's onderzoekingen af na de zeer eenvoudige proeven op ongewervelde en lagere gewervelde dieren (1883 B. 31, 32). Uit dit onderzoek algemeene conclusiën te trekken het immuniteitsvraagstuk betreffend, was nog niet geoorloofd; daarvoor behoorde de strijd van het organisme in het typische verloop van een infectie-ziekte aan de orde gesteld.

Zijn zoölogische ervaring bepaalde de keuze van het eerste object.

Het was in 1884 dat Metchnikoff zijn merkwaardige studie: „*Eine Sprosspilzkrankheit der Daphnien. Beitrag zur Lehre über den Kampf der Phagocyten gegen Krankheitserreger*” publiceerde in Virchow's archief. (B. 34.) Ook de plaats waar dit opstel verscheen is interessant: bij zijn intocht in het kamp der pathologen droeg Metchnikoff Virchow's kleuren, want het is deze patholoog geweest, die tot de voorzetting der proeven, met een zoo geheel ander oogmerk begonnen, heeft aangespoord.

Daphniën, watervlooiën, zijn zeer kleine in zoet water levende dieren, tot de kreeftachtigen behoorend; zij zijn doorschijnend en kunnen dus levend in een druppel onder het microscoop worden bestudeerd. Deze diertjes staan aan besmettelijke ziekten bloot; het water, waarin zij leven, kan „besmet” zijn door de aanwezigheid van plantaardige mikro-organismen, die dús in het darmkanaal der Daphniën terecht komen. In den jeugdtoestand zijn deze parasieten van scherpe uitsteeksel voorzien, met behulp waarvan zij door den wand van het darmkanaal in de lichaamsruimte van de aangetaste watervloo komen. Worden de parasieten niet belemmerd, dan groeien zij, eenmaal de darmwand gepasseerd, snel uit en dooden daarbij hun slachtoffer.

Slechts een zeker percentage der Daphniën gaat aan deze infectieziekte te gronde; de meerderheid weet zich te verweren, „geneest”, door de parasieten bij het indringen in de lichaamsruimte aan te grijpen en te doden.

Deze genezing wordt bewerkt door bewegelijke cellen; Metchnikoff constateerde ontelbare malen hoe amoëboïde phagocyten de parasieten aangrijpen, in hun binnenste opnemen en verteren.

Door phagocytose genezen dus de Daphniën van hun ziekte.

In een tweede studie, het zelfde jaar en te zelfder plaats verschenen (1884 B. 35) koos Metchnikoff niet een bepaalde en ongewervelde diersoort en de haar eigen ziekte, maar onderzocht verschillende species der gewervelde dieren op haar weerstand tegenover de, sinds de onderzoekingen van Davaine, Pasteur, Koch en vele anderen, zeer nauwkeurig bekende bacterie van het miltvuur.

Hij spoot culturen van miltvuurbacillen in bij kikvorschen, hagedissen, schildpadden en de gewone laboratoriumdieren, als konijnen en cavia's en constateerde, dat bij *de dieren die genezen* de miltvuurbacillen in witte bloedcellen zijn opgenomen; tegenproeven bevestigden bovendien, dat, in het geval de dosis der bacteriën doodelijk was, phagocytose uitbleef. De conclusie van dit onderzoek luidt dat de immuniteit niet door het bloed, als een vloeistof, „im humoralen Sinne”, maar door de werking van levende cellen, „im cellularpathologischen Sinne” veroorzaakt wordt.

Deze mededeelingen waren het, die Virchow in 1885 „*den vielversprechenden Anfang*” genoemd had van een onderzoek naar het mechanisme, volgens welk de weefsels aan de van buiten indringende levende ziekteorzaken weerstand bieden.

TWEEDE REEKS PUBLICATIES OVER INFECTIEZIEKTEN.

Na de phagocytenleer op deze wijze gefundeerd te hebben stond Metchnikoff thans voor de taak haar geldigheid in het

algemeen bij infectieuze aandoeningen te bewijzen. Veel tegenkanting wachtte den zoöloog, die het terrein der speciële pathologie betrad als boodschapper van een nieuwe leer.

Vier ziekten, *miltvuur der schapen*, *wondroos*, *febris recurrens* en *tuberculose* vormen de onderwerpen zijner publicaties van 1887 en 1888 (B. 40, 41, 42, 45); hun conclusie is, dat voor alle vier het genezingsproces, respectievelijk de immuniteit, tot stand komt door phagocyten, die den strijd met de parasieten, ten voordeele van het organisme, beëindigen.

Bijzonder interessant is de studie over het miltvuur bij schapen (40). Het schaap bezit geen aangeboren immuniteit tegen miltvuur, maar het kan geïmmuniseerd, zoogenaamd „gevaccineerd” worden volgens de methode van Pasteur, door het eerst te behandelen met „vaccines”, d.z. door hogere temperaturen min of meer verzwakte culturen van miltvuurbacillen. Het spreekt vanzelf, dat Metchnikoff voor zijn onderzoekingen over *immuniteit* dergelijke gevaccineerde dieren behoefde. Bij deze kon hij een levendige phagocytose vaststellen; door de mate van phagocytose, die aan de inspuiting van, voor niet behandelde dieren, doodelijke doses bacteriën volgde, kon hij zelfs voorspellen of de voorafgegane vaccinatie doeltreffend zou blijken.

De verhandeling heeft nog een andere, een historische beteekenis; zij bracht een nadere bijdrage tot de kennis der immuniteit tegen die ziekte, voor welke Pasteur, tot zulk groot economisch voordeel van Frankrijk de praktische zijde van het immuniteitsvraagstuk had opgelost. Hier komen de wegen van Pasteur en Metchnikoff dus te zamen — maar ook in anderen zin. In 1887 verscheen het eerste nummer van de „*Annales de l'Institut Pasteur*”; in den brief van Pasteur, die deze periodiek opent, wordt de aandacht op de phagocytenleer gevestigd; hetzelfde eerste nummer bevat de hier besproken mededeeling van M. over de phagocytose der miltvuurbacillen bij gevaccineerde schapen; dezelfde jaargang brengt een op verzoek der redactie geschreven uiteenzetting der phagocyten-

leer (B, 43). Het volgend jaar is Metchnikoff aan het Institut Pasteur te Parijs verbonden (1888).

De zoölogie had Metchnikoff reeds voor goed verlaten; zijn laatste zoölogische publicatie is van 1886 (B. 39); het professoraat in de zoölogie en de vergelijkende anatomie te Odessa, was reeds vroeger ten gevolge van Russische „administratieve” moeilijkheden neergelegd. (zie bijlage A.)

In Parijs, aan het hoofd van een der „laboratoires de recherches” van het Institut Pasteur, heeft hij van nu aan ongestoord gelegenheid zijn werk voort te zetten en talrijke leerlingen (zie bijlage C). mede te laten arbeiden aan de verschillende zich voordoende gewichtige nieuwe feiten en moeilijkheden.

Want groote moeilijkheden — die veel doorzetting, veel arbeid, ontelbaar vele en tijdroovende proefnemingen zouden eischen — maar die aan de natuurwetenschap ten voordeele zijn gekomen — bleven aan Metchnikoff niet gespaard.

BEZWAREN TEGEN DE PHAGOCYTENLEER.

De eerste bezwaren, welke tegen Metchnikoff's opvatting over immuniteit van de zijde der pathologen zijn aangevoerd, kunnen wij hier voorbijgaan; historisch belang hebben zij nauwelijks.

De beteekenis der phagocytose, als algemeen pathologisch verschijnsel, is thans algemeen erkend, met name in zake de aangeboren immuniteit; het staat thans vast dat lichaamscellen in staat zijn levende bacteriën en andere mikroparasieten in zich op te nemen en onschadelijk te maken, en daarmee een gewichtige plaats innemen onder de hulpmiddelen, die het lichaam tegen ziekteorzaken van buiten in het werk kan stellen.

Grootere moeilijkheden werden echter Metchnikoff in den weg gelegd, toen men, in reactie op de exclusieve wijze waarop hij de phagocytenleer propageerde, de eigenschappen der lichaamsvochten nader ging bestudeeren.

Cellulaire en humorale pathologie kwamen, gemoderniseerd, thans weer tegen over elkaar te staan; na Virchow's overwinning op het humoraalpathologisch inzicht, dat eens aan Rokitansky en zijn school met zooveel vrucht voor de wetenschap bij hun onderzoekingen gediend had, kwamen de verdedigers van het belang der *lichaamsvochten* opnieuw in grooten getale opdagen.

Wat toch was gebleken?

Geklopt konijnenbloed, een vloeistof dus, is in staat bacillen te vernietigen zonder dat daarbij phagocyttaire processen plaats hebben (Fodor, Nuttall). Onder het microscoop, buiten het lichaam dus, ziet men dit gebeuren. De phagocytentheorie scheen hiermee afgedaan; de voorstelling der eerste tegenstanders, dat de opname van bacillen in witte bloedlichaampjes een verschijnsel is dat niets met immuniteit te maken heeft, en op één lijn staat met de welbekende eigenschap der leukocyten vreemde lichamen in zich op te nemen, werd opnieuw gesteund.

Een cellulair proces aan te nemen was geheel overbodig nu in de lichaamsvochten de kracht tot dooden der mikro-organismen was gevonden.

Het is een groote verdienste van Metchnikoff na dezen gevoeligen slag niet werkeloos te zijn gebleven. Zijn antikritiek, die niet één woordenspel mocht zijn, maar zou bestaan uit een nieuw en uitgebreid onderzoek, heeft geleid tot de ontdekking van een reeks nieuwe feiten, die niet slechts de phagocytentheorie in nieuwen vorm hersteld hebben, maar — hetgeen meer beteekent — voor de kennis der levensverrichtingen, voor de physiologie, van het grootste gewicht zijn gebleken.

De zoo verlokkende beschouwing dat in de lichaamsvochten nuttige stoffen zijn opgelost, die aan bacteriën het leven onmogelijk maken in geval van immuniteit, bleek bij nader onderzoek niet zoo grif te kunnen worden aanvaard.

In meer dan één geval vertoonde zich de bacteriëndoodende eigenschap van het bloed *buiten het lichaam*, zonder dat het dier er merkbaar van profiteerde. Omgekeerd zijn de gevallen niet zeldzaam dat een diersoort volstrekt immuun is tegen een bepaalde bacterie en dat toch het bloed geen spoor van schadelijke werking vertoont.

Deze moeilijkheid voor de humorale theorie bestaat voor de cellulaire niet; de laatste kon de tegenstrijdigheden in de actie van doode lichaamsvochten op bacteriën als niet ter zake dienende voorbijgaan.

Een nieuw feit — het was in 1894 — gaf den humoralen pathologen nieuwen moed, toen Pfeiffer het volgende verschijnsel beschreef.

Immuniseert men een *cavia*¹ tegen cholera, door haar te wennen aan stijgende doses der betreffende mikro-organismen — en spuit men daarna cholera-bacillen in de buikholte van het dier — dan worden de bacillen in het vocht, dat zich in de buikholte bevindt zonder meer opgelost; phagocyten komen daar niet bij in aanmerking.

Tegen dit experiment — dat fnuikend voor de cellulaire theorie scheen en niet klopte met de resultaten, die Metchnikoff had gevonden met bacteriën onder de *huid* van geimmuniseerde dieren ingespoten, waarbij de phagocytose regel was — voerde Metchnikoff (B. 69) aan, dat door de *inrichting van de proef* slechts een schijnbaar argument tegen zijn opvatting was aangevoerd.

De oplossing der cholera-vibrionen geschiedde namelijk slechts in die gevallen, waarin *door de inspuiting* vele witte bloedcellen vernietigd waren geworden en daardoor hun bacteriëndoodende stoffen — waarvan zij volgens M. de dragers zijn — gelegenheid hadden gevonden naar buiten te treden en *vrij* te worden in het vocht der buikholte.

Wijzigde men het experiment in dien zin, dat men de

¹ In het dagelijksch leven marmot genoemd.

leukocyten voor letsel vrijwaarde, dan bleef het verschijnsel van Pfeiffer uit, en trad de echte phagocytose in de plaats.

BELANGRIJKE GEVOLGEN VAN DE POLEMIEK OVER
DE PHAGOCYTENLEER.

De variaties op dergelijke proefnemingen, waarbij lichaamsvochten, met capillaire glasbuisjes aan het lichaam ontnomen onder verschillende omstandigheden en in verschillende combinaties onder het microscoop door Metchnikoff en in zijn laboratorium vooral door Bordet (C. 26, 29) werden bestudeerd, brachten de studie der immuniteit en in het algemeen van pathologische en physiologische processen in nieuwe banen.

Zij leidden in de eerste plaats tot de vondst, dat de toestandkoming van het bovenbeschreven verschijnsel van Pfeiffer niet aan een enkele stof te danken is. Voor het oplossen van bacteriën is noodig: 1°. een stof, die in elk normaal lichaam geproduceerd wordt en 2°. een specifieke stof, die eerst voor den dag komt bij het immuniseeren tegen de bacterie. Door hun verschil in weerstand tegen hooge temperatuur, waarbij de eerste onwerkzaam wordt, de tweede onaangetast blijft, kan men die stoffen scheiden.

Het ligt buiten het bestek van dit opstel, op dit alles uitvoerig in te gaan en de verdere onderzoekingen van Metchnikoff, die aannam, dat beide stoffen hun oorsprong vinden in de phagocyten, nader te bespreken; slechts zij vermeld, dat deze specifieke „anti“-stoffen niet alleen door het lichaam worden geproduceerd als antwoord op bepaalde bacteriën (of op giften van bacteriën) maar ook te voorschijn komen na inspuiting van orgaanbestanddeelen. Curieuze feiten kwamen aan het licht.

Behandelt men een dier *A* (een cavia b.v.) met inspuitingen van bloed, afkomstig van een dier *B* (een konijn b.v.), dan krijgt na eenigen tijd het bloedserum van dier *A* de eigenschap *roode bloedlichaampjes* der diersoort *B* op te lossen, en met het bloedserum van *B* een *neerslag* te vormen; een niet

behandeld dier der soort A mist deze eigenschap. Het belang dezer nieuwe qualiteit is tweeledig.

In de eerste plaats zien we hoe een dier zich went aan, zich verweert tegen het bloed van een andere diersoort; de proefneming is geheel kunstmatig en schijnt bij den eersten aanblik met geen enkel natuurlijk proces te vergelijken zijn.

Daarbij komt nog dat dit antwoord van dier A na de inspuiting met bloed B geheel of bijna geheel specifiek is, dus dat het slechts bloedlichaampjes oplost of neerslag in serum vormt, afkomstig van de soort B of *van nauw verwante soorten*. De uitwerking van dit vraagstuk gaf de allerinteressantste resultaten; spuit men b.v. bloed van den *mensch* in bij een vertegenwoordiger van een andere diersoort A, dan lost het bloed van dier A niet slechts roode bloedlichaampjes van den mensch op, of geeft met diens bloedserum een neerslag — maar vertoont hetzelfde met bloedlichaampjes en serum van hogere apen. Zoo is het mogelijk in het laboratorium de „bloedverwantschap” van verschillende soorten in letterlijken zin te demonstreeren.

Deze vondst in Metchnikoff's laboratorium gedaan, als bijprodukt van de phagocytenleer werd allerwegen bevestigd en nader onderzocht. Door eenige onderzoekers werd, uitgaande van dit nieuwe feit, een methode gezocht en verkregen om bij het gerechtelijk onderzoek de natuur van een bloeddruppel vast te stellen.

Het onderzoek naar de *afkomst* der stoffen, die oplossingen en neerslagen bewerken, en welke worden gevonden in de lichaamsvochten, met name in het bloedserum, heeft Metchnikoff midden in de groote vraagstukken der serologie, de kennis van het bloedserum, gebracht.¹

Het bloed is als de groote verkeersweg, waar in dagen van vrede de handel en het vervoer plaats vindt, maar langs welken men in oorlogstijd de legers ziet voorbijtrekken. Wanneer men het bloedserum van den typhuslijder onder-

¹ Van omstreeks 1894 dateert de toepassing van serum tegen diphtherie.

zoekt — of dat van het met typhusbacillen behandelde dier — dan vindt men, dat dit vocht op een bouilloncultuur van typhusbacillen — die vrij rondzwemmen — een eigenaardige werking heeft; de bacillen worden spoedig tot groote vlokken saamgepakt, na hun bewegelijkheid verloren te hebben (agglutinatie). Deze bijzondere eigenschap van typhusserum, welke aan het normale serum, in dezelfde mate tenminste, ontbreekt, is tegenwoordig een algemeen toegepast hulpmiddel bij het herkennen dezer ziekte.

Het is een proces, dat een ieder zal herinneren aan het hierboven beschreven phenomeen van Pfeiffer, waarbij cholera-bacillen worden opgelost in het buikvocht van geïmmuniseerde dieren; aan de proeven Bordet, waarbij bloedlichaampjes van diersoort B door het serum A een zelfde lot ondergingen. Andere voorbeelden bestaan hier nog; zoo vond Metchnikoff dat een dier, behandeld met de bewegelijke zaadcellen afkomstig van een andere diersoort, na eenigen tijd een serum bezit dat in staat is dergelijke zaadcellen onbeweeglijk te maken (B. 76. C. 64, 70).

Al deze waarnemingen schijnen ongedwongen te kunnen worden saamgebracht; allen duiden zij op het optreden van eigenschappen in het bloedserum gericht tegen ingebrachte, aan het organisme vreemde elementen (cellen, bacteriëngiften): op *anti-stoffen*, door het organisme tot reactie geproduceerd.

Met de bespreking der anti-stoffen zijn we tot de intiemste vraagstukken der immuniteit, der pathologie in het algemeen en der physiologie genaderd.

Moge de aangeboren immuniteit, zooals thans de meeste auteurs aannemen, en ook veelal de actieve verworven immuniteit door phagocytose verklaard zijn, in het vraagstuk der passieve immuniteit, die verkregen kan worden door den patiënt wat serum van een actief geïmmuniseerd dier in te spuiten, gaat het toch blijkbaar om deze anti-stoffen.

Van waar komen deze anti-stoffen?

De beginselen der cellulaire pathologie, die aan het inzicht

in ziekteprocessen thans ten grondslag liggen, laten niet toe het bloed of zijn serum aan te nemen als de plaats in het organisme, waar deze gewichtige verdedigingsmiddelen ontstaan. Het zijn de celstaten, die langs de vochtwegen van de lichamen gegroepeerd liggen, waar men de herkomst der anti-stoffen, die in opgelosten toestand in de vochten overgaan, zich denkt.

De vraag wordt dus, welke cellen zijn het die de anti-stoffen produceeren, als antwoord op en als verdediging tegen de ingebrachte, schadelijke en vreemde bestanddeelen. Deze vraag heeft nog geen definitieve oplossing; het zijn nog slechts onderstellingen die hier aan de beurt zijn.

De richting waarin Metchnikoff zoekt ligt voor de hand; overtuigd van de beteekenis der fagocyten, die, evenals de voedingscellen van lagere veelcellige organismen of de amoeben, het vaste element krachtens actieve stoffen intracellulair kunnen oplossen, vermoedt hij dat de anti-stoffen in het serum van de fagocyten afkomstig zijn. Met zijn leerlingen heeft hij zich veel moeite gegeven aan te toonen, dat het serum een niet-natuurlijk vocht is, dat wel onderscheiden moet worden van het eigenlijke, niet gestolde bloed. In het serum zouden, evenals in het buikvocht uit de proef van Pfeiffer, de anti-stoffen afkomstig zijn uit de te gronde gegane fagocyten.

Anderen meenen dat het aangetaste orgaan de tegenstoffen levert en zoeken in die richting.

Een derde groep van onderzoekers, onder Ehrlich, spint de zeer gecompliceerde groep der anti-stoffen nader uit.

Chemisch geschoolde physiologen houden zich bezig met de scheikundige zijde van het vraagstuk. Anti-stoffen — anti-toxinen — ontstaan nl. ook na inspuiting van giften, toxinen; men kan aldus twee vloeistoffen verkrijgen, waarvan de eene gift, afkomstig b.v. van bacteriën, in oplossing bevat, de andere een tegengift, geproduceerd in het lichaam van het met gift behandelde organisme. In bepaalde verhouding neutraliseeren deze beide vloeistoffen elkaar, zooals een zure

oplossing een alkalische neutraliseert; ziedaar het uitgangspunt van deze onderzoekingen.

Ten slotte zij nog een andere richting aangeduid, waarheen de polemieek der phagocytenleer geleid heeft.

In de werking der verteringssappen van het darmkanaal op de voedselbestanddeelen heeft men een analogie gevonden met de wijze waarop de anti-stoffen der geïmmuniseerde dieren zich gedragen; evenals voor het tot stand komen der oplossing van roode bloedlichaampjes in het serum van een ander dier — naar Bordet aantoonde — twee stoffen noodig zijn, een specifieke die tegen hoogere temperaturen bestand is, en een normale, die in elk organisme aanwezig is, evenzoo geschiedt de vertering van het eiwit in het darmkanaal met behulp van twee klierproducten, waarvan de eene afkomstig is van de alvleeschklier, de andere zich in het darmsap bevindt; ieder op zich zelf zijn ze werkeloos, slechts in combinatie vervullen zij de gewichtige functie.

Aldus zijn we tot het verteringsproces, waarvan de intracellulaire vorm Metchnikoff tot uitgangspunt diende, weer-gekeerd; de afgesloten kringloop omsluit een rijk en gewichtig gebied, dat voor een groot deel nog onverkend bleef.

Trachten wij de beteekenis te resumeeren van Metchnikoffs arbeid aan de oplossing van het Immunitetsvraagstuk.

In de eerste plaats leidde zijn werk tot de bestudeering van de witte bloedlichaampjes, over wier verrichtingen tot voor korten tijd nog zeer weinig bekend was; door het vergelijkend physiologisch en pathologisch onderzoek is tot het inzicht in hun functiën, daarmede tevens in die der organen als de milt, die hun tot stapelplaats dienen, veel bijgedragen.

De vruchtbaarheid der phagocytenleer als werkhypothese is tevens in de vorige bladzijden in het licht gesteld; het is Metchnikoff's verdienste in den strijd niet af te hebben gelaten, maar zelf zeker en vooraan de nieuwe wegen te hebben gevolgd,

waartoe de vondsten in zijn laboratorium en in die zijner tegenstanders leidden.

In zijn groot werk over de Immunitéit (1901. B. 80) is dit alles geresumeerd; de geleidelijke weg, die hem van eigen terrein naar vreemde gebieden voerde, is tevens in kaart gebracht; aan het boek geeft dit eenheid en systeem.

ONTSTEKING.

Een nieuwe definitie van ontsteking bevat een ander hoofdstuk der phagocytenleer. Toch draagt het vraagstuk der ontsteking minder het persoonlijk stempel van Metchnikoff dan dat der immunitéit. De strijd werd vroeger gewonnen; aan zijn zienswijze paste zich die van andere onderzoekers door evenzeer belangrijke vondsten aan; — vindt men thans nog kritiek op Metchnikoff's beschouwingen, het zijn meer woordenkwésties van oudere tegenstanders, die een „phagocytenleer” als zoodanig nooit hebben willen erkennen en betoogen dat deze niets bracht, dan hetgeen sinds lang bekend was.

Metchnikoff heeft de ondervinding van deze soort bestrijding met zoovele andere „ontdekkers” gemeen; ontdekken is niet het tegenkomen van een nieuw feit, maar een feit, hetzij uit eigen of uit anderer onderzoek, in het algemeen verband doen begrijpen.

Zoo steunde zich de phagocytenleer op tal van gegevens uit de litteratuur; Haeckel had reeds het opnemen van kleurstofpartikels bij lagere dieren bestudeerd, Koch beschreef de aanwezigheid van miltvuurbacillen in leukocyten; maar geen dier onderzoekers had zijn vondsten in een algemeen verband beschouwd of tot uitgangspunt gemaakt van een systematisch en uitgebreid onderzoek.

Wat is ontsteking?

Schijnbaar is het zoo eenvoudig dit proces, in zekeren vorm aan iedereen bekend, van roodheid, warmte, zwelling, pijn of klopping, dat door teruggaan of na ettering geneest, te karakteriseeren.

Leert men echter de door verschillende pathologen gegeven definities, die zich meest verliezen in lange zinnen en bijzinnen om het vele wat zich bij ontsteking voordoet in woord te brengen, dan begrijpt men ook hoe anderen teruggeschrikt zijn en de vraag ontweken door te zeggen: *het is reactie op ontstekingsprikkel*.

Want de ontstekingsprikkels zijn goed bekend. Door een mechanisch of scheikundig letsel van de weefsels wekt men ontsteking op; ook door temperatuurinvloed, licht en electriciteit. En ten slotte, de bacteriën zijn in de praktijk de ontstekingsveroorzakers bij uitnemendheid.

Wat geschiedt er bij ontsteking? In hoofdzaak vaatverwijding en uittreden van bloedsbestanddeelen; witte bloedlichaampjes in de eerste plaats treden door de vaatwand uit de vaten en hoopen zich op in de omgeving van de plaats, waar de ontstekingsprikkel aangreep.

Wat is hierbij het essentiele? Cohnheim, die vaststelde, dat de cellenophooping op de ontstoken plaats afkomstig is uit de vaten, nam aan dat de vaatwandverandering het wezen der ontsteking is, de uittreding der bloedsbestanddeelen een secundair proces. *Zonder vaten geen ontsteking* luidde zijn uitspraak. Anderen, in denzelfden tijd, zagen in de ontsteking een natuurlijk geneesmiddel; het vocht in de brandblaar bluscht den brand, de etter om de splinter treedt naar buiten en verwijderd aldus het vreemde lichaam.

De tijd van Cohnheim's waarneming over het uittreden der witte bloedcellen uit het bloed — zoo fraai te zien onder het microscoop aan het zwemvlies van de kikvorsch — viel samen met de zwenking in Metchnikoff's onderzoekingen. We weten reeds hoe Metchnikoff zijn onderzoekingen over intracellulaire digestie liet volgen door de bestudeering van het lot van vreemde lichamen in lagere ongewervelde dieren; de kennisgeving met Cohnheim's arbeid was hiertoe mede een aanleiding. Zelf bezig met de amoeboïde cellen bij lagere dieren trof hem de waarneming van Cohnheim betreffende de uit-

treking der witte bloedlichaampjes; deze vergelijking leerde hem de treffende overeenkomst der beide processen.

In tegenstelling met Cohnheim beschouwt Metchnikoff het aanrukken der amoëboïde-cellen, kennelijk met de functie het lichaam te beschermen of te genezen, als het essentiele der ontsteking. En als resultaat dezer onderzoekingen, die, zooals we weten, ook voor infectieuse ontstekingsoorzaken en bij hogere dieren zijn voortgezet, formuleerde Metchnikoff:

Ontsteking is een *réaction phagocytaire* (B. 60).

Aan deze woordverbinding hebben enkelen aanstoot genomen; men heeft er tegen aangevoerd, dat er ook ontstekings-prikkels bestaan — warmte b.v. — waar niets „om te eten” bij in aanmerking komt. Wil men echter Metchnikoff wel verstaan, dan beduidt zij dat ontsteking een proces is, bestaande uit het ter hulp komen van een zekere groep van cellen, wier karakteristieke eigenschap van oudsher, tot haar voorvaderen bij de laagste organismen toe, de *phagocytaire* vormt.

Metchnikoff's zienswijze heeft thans algemeen ingang gevonden, ook al werd zijn definitie niet even wijd verbreid. Merkwaardig is ook op dit gebied de algemeenheid en eenheid van inzicht in zijn eerste publicaties, ook de vruchtbaarheid van het door hem aangevangen onderzoek.

Ontsteking en immuniteit, zoo volgt uit beider definitie, dekken elkaar ten deele; het ontstekingsproces doet het lichaam stand houden tegen den vijand van buiten, door hem op de eerste bres te vernietigen.

Behalve voor de bijzondere ziektekunde, welke, na de onderzoekingen van Metchnikoff en zijn leerlingen, menig te voren onverklaard proces als phagocytaire reactie beschouwt, had de nieuwe leer vooral beteekenis voor de algemeene kennis van cellen en cel-processen. Zij leidde tot een nadere studie van de *gevoeligheid* der witte bloedcellen; na de kennismaking met het feit, dat bij ontsteking cellen ter hulp snellen, begreep

men de noodzakelijkheid van een nauwkeurige toelichting der voorwaarden en oorzaken hierbij in het spel. Op plantkundig gebied zijn het eerst de onderzoekingen naar de gevoeligheid van cellen aangevangen; Pfeffer toonde aan, dat zaadcellen van lagere plantenorganismen door de vrouwelijke organen worden aangetrokken — en slaagde er in, deze aantrekking experimenteel met behulp van zuren te doen geschieden. Gewijzigd werden deze proeven herhaald met betrekking tot de witte bloedlichaampjes; men brengt daartoe capillaire glasbuisjes met verschillende inhoud in de weefsels van een dier; al naar gelang van den inhoud van het buisje ziet men de leukocyten er in opstijgen of niet. Bacteriën oefenen in het bijzonder een aantrekkenden invloed uit.

Deze onderzoekingen hebben de zienswijze van Metchnikoff dus bevestigd en aangevuld.

METAMORPHOSE EN ATROPHIE.

Na het voorgaande kan ik over deze beide onderwerpen kort zijn. Wij zagen reeds, hoe Metchnikoff in zijn eerste publicatie het vraagstuk der metamorfose, de omvorming die sommige dieren tijdens hun ontwikkeling doormaken, in de phagocytenleer betrok. Hij vond, dat de organen, die bv. de kikvorscharve verliest bij het uitgroeien tot den volwassen toestand, niet door „teruggang”, of volgens een anderen vagen term verdwijnen, maar dat de overbodige weefsels door phagocytose worden opgeruimd. (B. 59.)

Deze gewichtige vondst, thans algemeen aangenomen, werd gecompleteerd door een ander onderzoek.

De studie der organen van oude menschen en oude dieren leert, dat ook in deze phagocytair processen plaats grijpen; het wit worden der haren b.v. vond Metchnikoff te worden veroorzaakt door amoëboïde cellen — „pigment-eters”, zoo noemde hij ze — die de kleurstof wegnemen; ook ouderdomschrompeling, het kleiner worden van organen, het verdwijnen van zenuwelementen bij den grijsaard beschouwen Metchnikoff

en zijn leerlingen als het gevolg van phagocytose (B. 79 en 81.)

In de volgende bladzijden heb ik gelegenheid hierop nader terug te komen.

RÉSUMÉ DER PHAGOCYTENLEER.

Hier is beproefd de geschiedenis te verhalen van een algemeen pathologisch en physiologisch verschijnsel, op welks beteekenis het eerst door Metchnikoff gewezen is, en door hem met den naam *phagocytose* gedoopt.

De phagocytose is thans, en naar het schijnt voor goed, in de leer der verrichtingen van het gezonde en zieke lichaam ingevoerd; de beteekenis er van is vastgesteld in de processen van ontsteking en van immuniteit, zoowel als bij de vormveranderingen die organen bij ontwikkeling en verval doormaken.

De phagocytenleer is in een tweede opzicht belangrijk: zij heeft niet slechts gediend om een zeker aantal wél te constateeren feiten samen te groepeeren en van een algemeen standpunt te beschouwen, maar zij liet zich gebruiken als een werkhypothese, met behulp waarvan nieuwe onderzoekingen, die in nieuwe banen voerden, zijn ingesteld.

ONDERZOEKINGEN OP ANDER GEBIED.

In het voorgaande heb ik het grootste deel der onderzoekingen van Metchnikoff en zijn leerlingen terloops kunnen vermelden of aanduiden; er resten echter enkele die in de schets der phagocytenleer geen plaats vonden.

In de eerste plaats geldt het hier eenige speciaal-bacteriologische onderzoekingen; kleine vondsten ter zijde van den weg gevonden en nader bezien (B 46, 50, 51).

Van meer belang is het aandeel dat Metchnikoff in de experimenteele ziektekunde heeft genomen.

Een ziekteproces is slechts voor nauwkeurige studie toegankelijk, zoo men het experiment — en er kan slechts van een dierexperiment sprake zijn — ter hulp kan nemen;

alleen op deze wijze is het mogelijk elk der oorzaken en conditiën te waardeeren, en de invloeden, die het verbeteren of verergeren, te leeren kennen.

Tal van onderwerpen, bacteriologie en pathologie rakend, werden in Metchnikoff's laboratorium bestudeerd. Ik noem nog cholera, typhus, actinomycose, febris recurrens, pest syphilis; ook den invloed van bacteriën op elkaar, waarvan de juiste kennis wellicht leidt tot het begrijpen van een onverklaarbaar verschijnsel bij epidemieën van besmettelijke ziekten. Van ouds is het bekend dat bepaalde steden „vrij” zijn, en een der hypothesen tot verklaring van dit feit neemt aan, dat darmbacteriën hierbij in het spel zijn; in dit zelfde verband behooren de onderzoekingen over de beteekenis der bacteriën, die normaal in het organisme voorkomen (C. 76.96).

Ik eindig hierbij de opsomming; zij moge aangetoond hebben dat, behalve de phagocytenleer, ook nog andere vraagstukken Metchnikoff's belangstelling gewekt hebben.

ETUDES SUR LA NATURE HUMAINE (1903 B. 82.)

Met de bespreking van deze studie, aan welke Metchnikoff den ondertitel: „essai de philosophie optimiste” heeft gegeven, behoort het overzicht van Metchnikoff's werk te worden afgesloten. Chronologisch verlangt zij een laatste plaats, maar ook in anderen zin sluit zij de rij.

Etudes sur la nature humaine zijn een biecht en een testament te gelijk.

Zij openbaren 's onderzoekers bijgedachten, die in de wetenschappelijke publicaties en discussiën betreffende de phagocytenleer geen plaats konden vinden; zij duiden tevens aan op welke wijze Metchnikoff zich voorstelt dat de hem volgende generatie zijn werk moet vervolgen.

De verwantschap der soorten, de ontwikkeling der kiembladen, de beteekenis der phagocyten, het vraagstuk van immuniteit en ontsteking en de andere, minder algemeene onderwerpen — die in dit opstel de revue gepasseerd zijn —

zijn slechts de problemen, aan wier oplossing Metchnikoff de gelegenheid had zelf mee te werken.

Maar een menigte onderwerpen van denzelfden of van anderen aard zijn hem niet voorbijgegaan zonder zijn belangstelling te vragen; ook over deze heeft hij gedacht, gelezen en gefantaseerd; hij zocht hun verband met de dingen, die hem dagelijks bezighielden; te zamen legde hij dit alles neer in zijn *Études sur la nature humaine*.

Zoo missen deze studiën de innerlijke eenheid en de consistentie, die zijn ander werk kenmerkt; het zijn voor het meere deel losse beschouwingen, opmerkingen, pleziertochten van den geest, die zich in het rijke gebied der algemeene vraagstukken van het dagelijksch werk gaat verfrisschen.

Desniettegenstaande verloochent zijn behoefte aan systeem en methode zich ook in dezen uitspanningsarbeid niet; ook dit kaartenhuis der problemen werd zorgvuldig in elkaar gezet.

Il est incontestable que l'humanité actuelle éprouve une sorte de malaise général.

Dus luidt de grondstelling van zijn studies, en tot deze betreft hij de reeks vraagstukken van allerlei aard.

De inhoud van het boek laat zich als volgt samenvatten.

Een inleiding brengt een résumé der opvattingen, welke de menschheid in den loop der tijden zich over eigen wezen, over 's menschen geluk, over 's menschen doel gevormd heeft; moraallee, godsdienst en filosofie bij ouden en modernen worden in het kort overzien. M. concludeert er uit, dat de menschheid in het algemeen zich weinig tevreden met haar plaats in de natuur betoond heeft.

Als oorzaak van het onbevredigd menschelijk gemoed beschouwt Metchnikoff de „désharmonies”, de onvoldoende wijze waarop de mensch in zijn vorm en verrichtingen voor zijn bestaan op aarde is toegerust.

Voortgekomen uit in vele opzichten lager staande diervormen, is de soort Mensch voorzien van een aantal organen,

die aan haar functiën zich niet voldoende aangepast hebben en tot ziekten, slechte gewoonten, misstanden en wanverhoudingen aanleiding geven. Het zijn in de eerste plaats de voedings- en geslachtsorganen, die de onevenredige ontwikkeling van het menschelijk lichaam bewijzen.

De psychische functiën bevestigen deze „désharmonie" in ander opzicht; gegroepeerd tot familie en maatschappij, ontbreekt den mensch het waarlijk instinct tot deze levenswijze.

En bij dit alles komt de ontwikkeling van het zenuwstelsel het leed vergrooten; de verfijning der hersenfunctie brengt dit droeve tot bewustzijn; de dood wordt *geweten*, en met den meestal ziekelijken ouderdom *gevreesd*.

Ten allen tijde heeft de van haar leed bewuste menschheid naar middelen ter verzachting gezocht. Met godsdienst en vertrouwen in de onsterfelijkheid der ziel troostte zij zich in het bestaande en het tijdelijke; filosofische systemen kwamen daarbij te hulp of toonden het schrale van zulk troosten aan.

Pessimisme kenmerkt den tijd waarin het geloof verdwijnt.

Volgens Metchnikoff is aan de wetenschap de taak de menschheid te verlichten, alleen de wetenschap zal vermogen, na de „désharmonies" te hebben onderzocht, haar kwade gevolgen te keeren.

De hoop op het bereiken van het geluk der menschheid langs den, uit eigen kracht en weten, door den mensch zelf gebaanden weg, is de kern van deze optimistische filosofie.

Het boek eindigt dan ook:

„Si un idéal capable de réunir les hommes dans une sorte de religion de l'avenir est possible, il ne peut être basé que sur des principes scientifiques. Et s'il est vrai, comme on l'affirme souvent, qu'il est impossible de vivre sans foi, celle-ci ne pourra être que la foi dans la puissance de la science."

Mag het korte overzicht van den inhoud, de roode draad door deze studies, wellicht een compleet werk doen vermoeden,

de nadere kennismaking leert anders. *Les études sur la nature humaine* vormen slechts een causerie over eenige, voor den schrijver aantrekkelijke onderwerpen. Het systeem is schijnbaar; maatschappelijke vraagstukken worden met biologische dooreen-gemengd; punten, die de grondstelling nauwelijks raken, vindt men uitvoerig behandeld; andere in dit verband van het hoogste gewicht, blijven onbesproken.

Maar het is een causerie, die in de hoogste mate de belangstelling wekt en de aandacht bezighoudt; wij hebben Metchnikoff leeren kennen als een natuuronderzoeker die vele vindplaatsen heeft afgezocht; welnu, het is een armvol merkwaardige bloemen, die hij bijeen bracht.

Maar om andere reden vraagt dit boek een nadere bespreking. In de vorige bladzijden is vermeden persoonlijke elementen op den voorgrond te brengen; er is getracht, voor zoover dit kan in een populaire uitgave van beperkte plaatsruimte, den arbeid van een enkelen onderzoeker te schetsen *in zijn tijd*; daarbij de determinanten uit het tijdvak te vinden die den gang van gedachten en onderzoek bepaald hebben, en den invloed na te gaan, dien het werk van den enkele op dat van tijdgenooten en jongeren wederkeerig uitoefent.

Van den onderzoeker zelf zijn daarbij de contouren nauwelijks aangegeven. Thans moge, na de kennismaking met het arbeidsleven van Metchnikoff, een poging gedaan worden iets te weten te komen van de wijze, in psychischen zin, waarop deze arbeid verricht is geworden.

De boven besproken populaire studies zijn voor de psychologische opgave van den biograaf van groot belang; de eigenschappen van den geest, die in de mededeeling van exacte feiten en hun wetenschappelijke discussie, vrijwel onherkenbaar zijn, komen bij de behandeling der lievelingsonderwerpen duidelijk aan den dag.

Het *hoofdstuk over den ouderdom* karakteriseert den schrijver zeker wel het beste; een nadere ontleding er van volge.

In de eerste plaats bevat het, zooals we reeds zagen, een toepassing der phagocytenleer; als zoodanig getuigt het van de minutieuse wijze waarop Metchnikoff, sinds de conceptie van zijn theorie, het terrein der biologie afspeurt naar verichtingen en processen, waarbij phagocyten een rol kunnen spelen. Wanneer men bedenkt op welke ver uiteen gelegen gebieden de rol der phagocyten is gevonden en bestudeerd, dan is het onbegrijpelijk dat hier sprake is van het werk van slechts één onderzoeker — hij moge dan ook onder de gunstigste omstandigheden hebben gewerkt.

Het hoofdstuk over den ouderdom leert ons nog iets anders dan de mate en wijze van Metchnikoff's werk.

Waarneming van een feit kan gelocaliseerde belangstelling wekken; de natuur-wetenschappelijke litteratuur bestaat zelfs hoofdzakelijk uit mededeelingen van feiten, die zonder het algemeen inzicht van den onderzoeker in een of ander groot vraagstuk te wijzigen, toch door hun bevestiging van of tegenspraak met een vroegere waarneming, of hun zeldzaamheid de bekendmaking waard zijn.

Tot de groote groep van onderzoekers, die op deze wijze het feitenmateriaal verzamelen dat ééns, als het genie én *het tijdstip* daar zijn, als geheel begrepen zal worden en wellicht in een grondwaarheid of wet geresumeerd — tot hen heeft Metchnikoff slechts korteren tijd behoord; zooals zijn tijdgenooten getuigen muntte hij daarbij uit door scherpte van waarneming en door keuze van experiment.

Metchnikoff's denkwijze laat geen localiseeren van de belangstelling toe; de waarneming van een nieuw feit verbindt zich met het herinneringsbeeld van een ander; de gedachte hieruit geboren leidt een nieuw onderzoek in; zoo rijen waarneming, hypothese en experiment zich aaneen.

In de geschiedenis der phagocytenleer vinden we reeds zonder moeite dit psychisch proces weer; maar fraaier, door den haast pathologischen vorm dien het aanneemt, wordt het geïllustreerd door het hoofdstuk over den ouderdom: de mid-

denterm der reeks: de vooronderstelling neemt hier een vrije vlucht.

Wat is ouderdom?

Op den bodem van de feiten, voor een deel in zijn laboratorium vastgesteld, zet Metchnikoff zijn opvattingen uiteen.

Ouderdom is gekenmerkt door verval; de oude boom en de oude menschen bevestigen dit beiden op treffende wijze. Wat is dat verval?

De elementen der „edele” organen verdwijnen ten deele, om te worden vervangen door een onbeteekenend hulp- of bindweefsel, dat, waar het den *vorm* ten minste ten deele in stand houdt, tot de verrichtingen niets bijdraagt.

In deze vervanging, in dezen strijd tusschen de weefsels, heeft Metchnikoff een toepassing der phagocytenleer gevonden.

Het zijn weer de groepen van bewegelijke cellen, de zelfden wier beteekenis bij immuniteit, ontsteking en metamorfose door Metchnikoff is aangetoond, die aan het eind van het leven de verandering inleiden, waarvan de vervanging der orgaanweefsels door bindweefsel het einde is.

Waarom richten deze cellen, wier functie het lichaam tot nog toe steeds ten goede kwam, zich ten slotte tegen het lichaam, waarvan zij deel uitmaken?

De cellen der oude organen oefenen blijkbaar een prikkel uit op de phagocyten, zooals het vreemde lichaam, de bacterie, het onnut geworden element. Zij zijn ziek, vergiftigd wellicht door de functies van het lichaam zelf, waarbij door Metchnikoff in het bijzonder de dikke darm, die schadelijke producten der spijsvertering in het bloed doet opnemen, beschuldigd wordt.

Maar ook de phagocyten schijnen bijzonder gevoelig te zijn geworden, tot schade der orgaanelementen.

Ziekte en ouderdom zijn dus verwant, zegt Metchnikoff, en dan vervolgt hij: „Het is dus niets verwonderlijk, dat de „mensch met tegenzin oud wordt. Terwijl het kind en de „jongeling zich altijd ouder meenen dan zij werkelijk zijn en

„een groot verlangen aan den dag leggen volwassen te worden,
 „heeft de volwassen mensch niet den minsten lust oud te worden.
 „Wij voelen instinctief, dat er in ouderdom iets abnormaals
 „ligt. Zonder twijfel is het onjuist den ouderdom als een
 „physiologisch verschijnsel op te vatten. Omdat nu eenmaal
 „iedereen oud wordt, mag de ouderdom nog niet beschouwd
 „worden als een normaal proces; evenmin als de barings-
 „weeën, die eveneens heel weinig vrouwen ontgaan. In
 „beide gevallen heeft men zonder twijfel met ziektever-
 „schijnselen, niet met physiologische, te doen.

„Waar men tracht de baringsweeën te verminderen of te
 „doen verdwijnen, is het even natuurlijk een poging te doen
 „om het leed van den ouderdom weg te nemen. Het verschil
 „is echter, dat een gevoelloosmakend middel in weinige oogen-
 „blikken de baringsweeën wegneemt, terwijl de ouderdom een
 „chronisch lijden is, waarvan het geneesmiddel veel moeilijker
 „gevonden kan worden” (pag. 319).

De ongewone gedachtenvlucht, waarvan deze bladzijde ge-
 tuigt, is den lezer niet ontgaan; al hecht zich de eene uit-
 spraak aan de andere, het logisch verband heeft toch geleden.

De verwantschap tusschen ouderdom en ziekte, zooals die
 zich in bepaalde vormveranderingen voordoet, in verband
 gebracht met instinctieve gewaarwordingen, leidt hier tot de
 conclusie, dat ouderdom iets ziekelijks, iets abnormaals is.
 En daar tegen ziekte gezocht wordt naar geneesmiddelen,
 spreekt het vanzelf, naar een geneesmiddel tegen ouderdom
 te zoeken,

(Alsof de gevoelloosmaking iets aan de essentiele gebeur-
 tenissen in den baarmoederwand, die als pijn tot bewust-
 zijn komen, verandert; narkose is geen geneesmiddel,
 maar een palliativum, een middel, dat de verschijnselen be-
 mantelt. Een kleurmiddel voor den grijzen baard zou naar
 analogie een geneesmiddel voor den ouderdom zijn).

Doch volgen we Metchnikoff in zijn uiteenzetting over de

wijze, waarop het proces van den ouderdom zou kunnen gewijzigd worden.

De lezer herinnert zich hoe in het bloedserum van een dier, dat ingespoten is geworden met zekere elementen, — b.v. zaadcellen, bacteriën, roode bloedlichaampjes, enz., — antistoffen verschijnen die een specifieke werking hebben: de zaadcellen bewegingloos maken, de bacteriën dooden of agglutineren, de roode bloedlichaampjes oplossen.

In kleine hoeveelheid is deze „tegen” werking niet doodend of vernietigend, maar prikkelend.

De mogelijkheid is, naar Metchnikoff, niet uitgesloten sera te bereiden, — met behulp van bepaalde orgaanelementen, — die de specifieke eigenschappen bezitten op die zelfde orgaanelementen een stimulerende werking uit te oefenen; een ander serum, van antiphagocyten-eigenschappen voorzien, zou daarmee kunnen worden gecombineerd. Op deze wijze kan men zich een geneesmiddel ten behoeve van den ouderdom bedenken, dat aan de beide gestelde eischen voldoet: *orgaanelementen versterken en phagocyten verzwakken.*

Metchnikoff ziet aldus den rationeelen weg, welken men zou kunnen volgen, al verheelt hij zich niet de practische bezwaren tegen de verwerkelijking dezer fantaisie.

Metchnikoff's beschouwing moet in dit opstel gelaten voor wat zij is, ons diende zij slechts tot het psychisch proces, waarvan wij zijn wetenschappelijken arbeid als resultaat hebben leeren kennen, naderbij te komen.

We zijn hier getuige van de aaneenschakeling van stoute veronderstellingen, die het programma vormen van een even stout als interessant onderzoek; we zien hier een sterke overeenkomst met de phagocytenleer, waarvan eveneens de consequentie reeds bij haar conceptie werden ingezien; we weten tevens met welken uitslag de gave der fantaisie aan de energie tot nuchter onderzoek zich gepaard heeft.

Ten slotte, ook de persoonlijke noot in het hoofdstuk over

ouderdom is interessant; in de boven geciteerde bladzijde, en op tal van andere plaatsen kan men haar ontmoeten.

Met hoeveel doorzetting Metchnikoff ook nog aan den arbeid is, hoezeer zijn laboratorium nog bijdraagt tot de groote aantrekkelijkheid, die het Institut Pasteur voor velen heeft, met hoeveel vuur hij telken jare op congressen en bij zijn voorlezingen zijn inzichten verdedigt — ook bij hem zijn de phagocyten den laatsten arbeid begonnen.

Niet dat Metchnikoff zich reeds oud voelt; integendeel, hij is in het volle bezit van een zeldzame werkkraft, zijn geheugen is spreekwoordelijk, en zijn belangstelling in de nieuwste vraagstukken, zijn gebied betreffend, onverflauwd.

Maar met zijn werk houdt de uitbreiding van zijn programma gelijken tred; steeds meer vragen stelt hij zich, en de zekerheid slechts aan de oplossing van enkele nog te kunnen meewerken, is de oorzaak van zijn tegenzin — en zijn belangstelling in den ouderdom.

Metchnikoff is niet de eerste onderzoeker, wien het verlangen te leven zonder ouderdom naar een geneesmiddel deed uitzien; men denke aan Brown Séquard, die in den tijd dat de organo-therapie — de behandeling van ziekten met uittreksels van organen — bloeide, in het extract van zaadklieren een hulpmiddel tegen oudworden zocht.

De *Études sur la nature humaine* heeft ons tot het uitgangspunt dezer schets, Metchnikoff's populariteit, teruggebracht; in tal van vertalingen — ook in Nederlandsche¹ — maakte deze optimistische philosophische studie haar reis over de wereld², ondanks dat de schrijver haar in de voorrede van den eersten (Franschen) druk niet voor het „grand public” bestemde.

De eigenschappen van het boek, dat zulk een belangstelling

¹ Door Henry Eshuys, verschenen bij den uitgever Veldt, te Amsterdam.

² In Rusland is het boek verboden.

gaande maakte, zijn hier uiteengezet: het bevat beschouwingen over 's menschen doel en 's menschen geluk, die niet slechts voor iedereen begrijpelijk zijn, maar door de rijke verzameling voorbeelden uit de natuurlijke historie allerbelangwekkendste lectuur vormen. Het is het werk van den wetenschappelijken natuuronderzoeker, die voor een wijle uit zijn laboratorium treedt om het verband der wetenschap met algemeene mensche-lijke vraagstukken, zooals hij dit begrijpt, te behandelen.

Aan het slot van dit opstel, waarin meer dan eens gelegenheid was tot samenvatten, dus nog slechts een enkel woord.

Het werk van Metchnikoff is van bijzondere beteekenis in de ontwikkeling der Natuurwetenschap gedurende de laatste halve eeuw.

Door zijn veelzijdigheid van kennis en gave, en door een origineel en veelomvattend systeem van onderzoek zijn verschillende, in hun oorsprong gescheiden leeringen vereenigd geworden. Dit heeft geleid tot nieuwe beschouwingen, nieuwe onderzoekingen, die tot de kennis van het wezen der verrichtingen in het zieke en gezonde organisme veel hebben bijgedragen.

Door zijn populaireren arbeid in woord en geschrift heeft hij tevens het gedachtenleven van hen die belangstellen in het verband van natuurwetenschappelijke en algemeene vraagstukken verrijkt.

Parijs, Maart—April 1904.

RANGSCHIKKING NAAR TIJD

van eenige in voorgaande levensschets aangehaalde fata.¹

1858. Virchow's voorlezingen over Cellular-pathologie.
1859. Darwin's „Ontstaan der soorten”.
1861. Pasteur's onderzoekingen over gistingprocessen.
1863. Davaine's onderzoekingen over Miltvuur. Opkomst der bacteriologie.
1864. *Aanvang der studiereizen.*
1865. Kowalewsky's onderzoek over de Amphioxus-larve.
1867. *Vondst der kiembladen bij ongewervelde dieren. Privaatdocent te Odessa.*
1868. Haeckel's Natürliche Schöpfungsgeschichte.
1870. *Professor in de zoölogie en de vergelijkende anatomie te Odessa.*
1873. Abbe's immersiesysteem voor het microscoop.
1876. Koch's onderzoekingen over miltvuur.
1879. Vaccinatie tegen kippencholera door Pasteur.
Onderzoek over intracellulaire digestie bij sponzen.
1882. *Bedankt voor professoraat te Odessa; vergelijkend-pathologische onderzoekingen te Messina; Directeur van het stedelijk bacteriologisch laboratorium te Odessa.*
Cohnheim's voorlezingen over algemeene pathologie.
1883. *Eerste formuleering der phagocytenleer.*
1884. *Studie over een infectieziekte der Daphniën.*
1886. *Laatste zoölogische publicatie.*

¹ De fata, die op het leven van Metchnikoff betrekking hebben, zijn cursief gedrukt.

- 1887—1888. *Tweede reeks publicatiën over infectieziekten*. Opening van het Institut Pasteur te Parijs; *vertrek naar Parijs*.
- 1888 Nuttall's onderzoek over de bacteriëndoodende eigenschap van bloed.
- 1889—1892. *Nieuwe studiën over immuniteit*.
1894. Het verschijnsel van Pfeiffer. Het diphtherie-serum komt in algemeene toepassing.
- 1895 *Kritiek op de onderzoekingen van Pfeiffer*. Bordet's onderzoekingen.
- 1896—1900. *Onderzoekingen over toxinen en anti-toxinen*.
1901. *Verschijsning van „Immunité dans les maladies infectieuses”*.
- 1901—1902. *Onderzoekingen over ouderdom*.
1903. „*Études sur la nature humaine*.”
- 1903—1904. *Experimenteele syphilis*.
-

LIJST VAN WERKEN
door Metchnikoff¹ gepubliceerd.

Verklaring der afkortingen.

- Z. f. w. Z. Zeitschrift für wissenschaftliche Zoölogie.
V. A. Virchow's Archiv.
A. I. P. Annales de l'Institut Pasteur.
Z. A. Zoölogischer Anzeiger.
F. d. M. Fortschritte der Medizin.
- 1865 1 Beiträge zur Kenntniss der Chaetopoden. Z. f. w. Z. XV, 3,
S. 328.
2 Ueber einige wenig bekannte Thierformen. Z. f. w. Z. XV,
4, S. 450.
- 1866 3 Untersuchungen über die Embryologie der Hemipteren;
vorläufige Mitteilung. Z. f. w. Z. XVI, 1, S. 128.
4 Zur Entwicklungsgeschichte von Myzostomum. Z. f. w. Z.
XVI, 1, S. 326.
5 Apsilus lentiformis, ein Räderthier. Z. f. w. Z. XVI, 3, S. 1.
6 Embryologische Studien an Insecten. Z. f. w. Z. XVI.
- 1867 7 Beiträge zur Naturgeschichte der Würme. Z. f. w. Z. XVII,
4, S. 539.
8 Embryologie van Sepiola (Russisch).
(Zie Arch. des Sciences physiques et naturelles, Genève
1867, vol, 21).

¹ In de litteratuur vindt men ook de spelling Mecnikow, Mecznikow.

- 1868 9 Beiträge zur Kenntniss der Entw.geschichte der Chaetopoden. Z. f. w. Z. XIX. (In samenwerking met Edouard Claparède).
- 1869 10 Embryologie der Nebalia (Russisch).
(Zie Mélanges biologiques de l'acad. de St. Pétersbourg VI, p. 730).
- 11 Untersuchungen über die Metamorphose einiger Seethiere.
Z. f. w. Z. 1, S. 131.
- 12 Ueber ein Larvenstadium von Euphasia. Z. f. w. Z. XIX,
4, S. 179.
- 13 Studien über die Entwicklung der Echinodermen und Nemertinen. Mémoires Acad. St. Pétersbourg XIV, 8,
p. 33.
- 1870 14 Bemerkungen über Echinodermen, Bulletins Acad. St. Pétersbourg XIV, p. 51.
- 15 Embryologie des Scorpions. Leipzig 1870.
- 1871 16 Ueber die Metamorphose einiger Seethiere. Z. f. w. Z. XXI,
2, S. 235.
- 17 Entwicklungsgeschichte des Chelifers. Z. f. w. Z. XXI, S. 513.
- 1872 18 Zur Entwicklungsgeschichte der einfachen Ascidien. Z. f. w.
Z. XXII, 3, S. 339.
- 1874 19 Zur Entwicklungsgeschichte der Kalkschwämme. Z. f. w. Z.
XXIV, S. 1.
- 20 Studien über die Entwicklung der Medusen und Syphonophoren. Z. f. w. Z. XXIV, S. 15.
- 21 Embryologie der doppeltfüssigen Myriapoden. Z. f. w. Z.
XXIV, S. 253.
- 1875 22 Embryologisches über Geophilus. Z. f. w. Z. XXV, S. 313.
- 1876 23 Beiträge zur Morphologie der Spongien. Z. f. w. Z. XXVII,
S. 275.
- 1879 24 Spongologische Studien. Z. f. w. Z. XXXII, p. 374.
- 1880 25 Ueber die intracelluläre Verdauung bei Coelenteraten. Z. A.
n°. 56, S. 261.
- 1881 26 Untersuchungen über Orthonectiden. Z. f. w. Z. XXXV,
S. 282.

- 27 Ueber die systematische Stelling von Balanoglossus. Z. A. S. 139, 153.
- 1882 28 Zur Lehre über die intracelluläre Verdauung niederer Thiere. Z. A. 310.
- 29 Vergleichend-embryologische Studien.
 1 Entodermbildung bei Geryoniden.
 2 Ueber einige Studien der Cunina. Z. f. w. Z. XXXVI, S. 433.
 3 Ueber die Gastrula einiger Metazoen. Z. f. w. Z. XXXVII, S. 286.
- 1883 30 Die Embryologie von Planaria polychroa. Z. f. w. Z. XXXVIII, 3, S. 331.
- 31 Untersuchungen über die intracelluläre Verdauung bei wirbellosen Thieren. Arbeiten Zoöl. Institut. Wien V. 2, S. 141. (Quarterly Journal of micr. science. Vol. 93.)
- 32 Untersuchungen über die mesodermalen Phagocyten einiger Wirbelthiere. Biolog. Centralblatt, 1883, n°. 18, S. 560.
- 1884 33 Embryologische Mittheilungen über Echinodermen. Z. A. VII, n° 158, 159.
- 34 Ueber eine Sprosspilzkrankheit der Daphnien; Beitrag zur Lehre über den Kampf der Phagocyten gegen Krankheits-erreger. V. A. Bnd. 96, S. 177.
- 35 Ueber die Beziehung der Phagocyten zu Milzbrandbacillen. V. A. Bnd 97, S. 510.
- 36 Ueber die pathologische Bedeutung der intracellulären Verdauung. F. d. M. 1884, S. 558.
- 1885 37. Vergleichend-Embryologische Studien. (Zie 1882, 29).
 4 Ueber die Gastrulation und Mesodermbildung der Ctenophoren.
 5 Ueber die Bildung der Wanderzellen bei Asterien und Echinidien. Z. f. w. Z. XLII, S. 698.
- 1886 38 Medusologische Mittheilungen, Arbeiten Zoöl. Institut. Wien. VI. 2, S. 1.
- 39 Embryologische Studien an Medusen, ein Beitrag zur Genealogie der Primitivorgane. Wien 1886.

- 1887 40 Sur l'atténuation des bactériidies charbonneuses dans le sang des moutons réfractaires. A. I. P. I, p. 42.
- 41 Ueber den Kampf der Zellen gegen Erysipelkokken, ein Beitrag zur Phagocytenlehre. V. A. Bnd. 107, S. 209.
- 42 Ueber den Phagocytenkampf bei Rückfalltyphus. V. A. Bnd. 109, S. 176.
- 43 Sur la lutte des cellules de l'organisme contre l'invasion des microbes. A. I. P. I., p. 321.
- 44 Kritische Bemerkungen über den Aufsatz des Herrn I. v. Christmas-Dirckinck-Holmfeld. F. d. M. 17, S. 541.
- 1888 45 Ueber die phagocytäre Rolle der Tuberkelriesenzellen. V. A. Bnd. 113, S. 63.
- 46 Pasteuria Ramosa, un représentant de bactérie à division longitudinale. A. I. P., p. 165.
- 47 Ueber das Verhalten der Milzbrandbakterien im Organismus. V. A. Bnd. 114, S. 465.
- 48 Réponse à la critique de M. Weigert, au sujet des cellules géantes de la tuberculose. A. I. P. II., pag. 604.
- 1889 49 Recherche sur la digestion intracellulaire. A. I. P. III, p. 25.
- 50 Contribution à l'étude du pléomorphisme des bactéries, A. I. P. III, p. 61.
- 51 Note sur le pléomorphisme etc. A. I. P. III, pag. 265.
- 52 Etudes sur l'immunité.
- 1°. I. des lapins contre le bacille du rouget des porcs. A. I. P. III, p. 289.
- 1890 53 2°. Le Charbon des pigeons. A. I. P. N., p. 65.
- 54 3°. Le Charbon des rats blancs. A. I. P. N., p. 193.
- 1891 65 4°. L'I. des cobayes vaccinés contre le vibrio Metchnikowii. A. I. P. V., p. 465.
- 56 Sur la propriété bactéricide du sang de rat. A. I. P. V., p. 479, (in samenwerking met dr. E. Roux.)
- 57 Recherches sur l'accoutumance aux produits microbiens. A. I. P. V., p. 567, (i. s. met dr. Roudenko).
- 58 Beiträge zur vergleichenden Pathologie der Entzündung. Virchow Festschrift, Bnd. II.

- 1892 59 La phagocytose musculaire. A. I. P. VI., p. 1, (i. s. met dr. Soudakewitch).
- 60 Leçons sur la pathologie comparée de l'inflammation, Paris 1892.
- 61 On aqueous Humour, microorganismes and immunity. Journal of Pathology I.
- 62 Etudes sur l'immunité.
5°. I. des lapins vaccinés contre le microbe du Hogcholéra. A. I. P., VI., p. 289.
- 63 Ueber Muskelphagocytose. Centr. bl. f. Bacteriologie 1892.
- 1893 64, 65 Recherches sur le choléra et les vibrions. A. I. P. VII, p. 403, 562,
- 1894 66, 67 idem. A. I. P., VIII, p. 257, 529.
- 68 L'état actuel de la question de l'Immunité. A. I. P. VIII, p. 706.
- 1895 69 Etudes sur l'Immunité.
6°. Sur la destruction extracellulaire des bactéries dans l'organisme. A. I. P. IX, p. 433.
- 1896 70 Toxine et antitoxine cholérique. A. I. P. X, p. 25, (i. s. met Roux en Salimbeni).
- 1897 71 Recherches sur l'influence de l'organisme sur les toxines. A. I. P. XI, p. 801.
- 72 Immunität, Weyl's Handbuch der Hygiene. Jena 1897.
- 1898 Recherches sur l'influence de l'organisme sur les toxines.
- 73 2°. Influence du système nerveux sur la toxine tétanique. A. I. P. XII, p. 81.
- 74 3°. Toxine tétanique et leukocytes. A. I. P. XII, p. 263.
- 1899 75 Résorption des cellules. A. I. P. XIII, p. 737.
- 1900 Recherches sur l'influence de l'organisme sur les toxines.
- 76 4°. Sur la spermotoxine et l'antispermotoxine. A. I. P. XIV, p. 5.
- 77 Sur les cytotoxines. A. I. P. XIV, p. 369.
- 78 Recherches sur l'action de l'hémotoxine sur l'homme. A. I. P. XIV, p. 402.
- 1901 79 Etudes biologiques sur la vieillesse.

- 1°. Sur le blanchiment des cheveux et des poils. A. I. P. XV, p. 865,
- 80 L'immunité dans les maladies infectieuses, 600 pages, Paris 1901.
- 1902 81 Etudes biologiques sur la vieillesse.
Recherches sur la vieillesse des perroquets. A. I. P. XVI.
(i. s. met Mesnil en Weinberg).
- 1903 82 Etudes sur la nature humaine (1e en 2e editie). Paris 1903, 400 pages.
Etudes expérimentales sur la syphilis (i. s. met dr. Roux).
- 83 1e mémoire. A. I. P. XVII, p. 809.
- 1904 84 2e mémoire. A. I. P. XVIII, p. 1.
-

Bijlage C.

LIJST VAN ONDERZOEKINGEN

verricht in het Laboratorium van Prof. Metchnikoff
in het Institut Pasteur te Parijs.¹

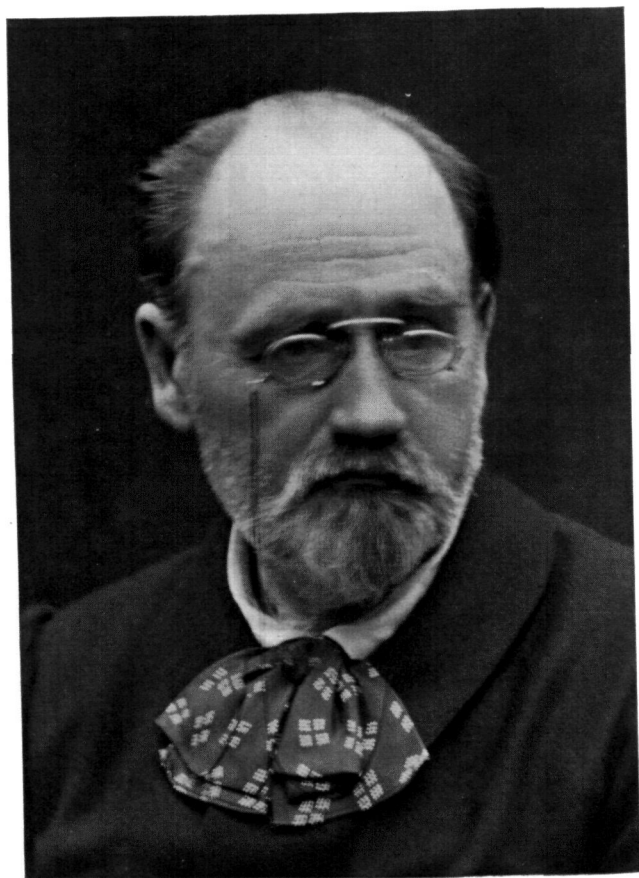
- 1889 (III) 1 Tchistovitch, Phagocytose dans les poumons, p. 337.
- 1890 (IV) 2 Hafkine, Maladies infectieuses des paramécies, p. 148.
3 Tchistovitch, Pneumonie fibrineuse, p. 285.
4 Gabritchewsky, Chimiotaxie des leucocytes, p. 346.
5 Hafkine, Adaption au milieu, p. 363.
6 Gabritchewsky, Parasitologie du sang, p. 439.
7 Wagner, Charbon des poules, p. 570.
8 Blagovestchensky, Antagonisme entre les bacilles du charbon et ceux du pus bleu, p. 689.
- 1891 (V) 9 Le Dantec, Digestion intracellulaire chez les protozoaires, p. 163.
10 Trapezorikoff, Spores des microbes dans l'organisme animal, p. 363.
11 Roudenko, Sang de grenouille et charbon des souris, p. 515.
- 1892 (IV) 12 Tsiklinski, Virulence de la bactériidie, p. 465.
13 Werigo, globules blancs comme protecteurs du sang, p. 478.
- 1893 (VII) 14 Sanarelli, Défense de l'organisme contre les microbes, p. 225.
15 Issaëff, Immunité contre le pneumocoque, p. 260.
16 Pawlowsky et Maksutoff, Phagocytose dans l'actinomyose, p. 544.
17 Borrel, Tuberculose pulmonaire expérimentale, p. 593.
18 Blachstein, Etude microbiologique de l'eau, p. 689.
19 Sanarelli, L'étiologie du choléra, p. 693.

¹ Daar deze verschenen zijn in de *Annales de l'Institut Pasteur*, kan met de verwijzing naar Deel en Jaar volstaan worden. De titels zijn, waar mogelijk verkort.

- 20 Gramatchikoff, Extrait du thymus et infection charbonneuse, p. 812.
- 21 Sanarelli, Destruction du virus charbonneux sous la peau, p. 820.
- 1894 (VIII) 22 Borrel, Tuberculose expérimentale du rein, p. 65.
- 23 Sanarelli, Fièvre typhoïde expérimentale, p. 192, 353.
- 24 Grabitchewsky, Leucocytes dans l'infection diphthérique, p. 672.
- 1895 (IX) 25 Siawcillo, Cellules éosinophiles, p. 288.
- 26 J. Bordet, Leucocytes et propriétés actives du serum des a. vaccinés, p. 462.
- 27 Marmorek, Streptocoque et sérum antistreptococcique p. 593.
- 28 de Klecki, Pathogénie de la péritonite, p. 710, 735.
- 1896 (X) 29 Bordet, Recherches sur la phagocytose, p. 104.
- 30 Bordet, Mode d'action des sérums préventifs, p. 193.
- 31 F. Mesnil, Immunité contre la septicémie vibrionienne, p. 369.
- 32 Hugenschmidt, Procédés de défense de la cavité buccale, p. 545.
- 33 Stepanoff, Etudes sur la ricine et l'antiricine, p. 663.
- 1897 (XI) 34 Bordet, Sérum antistreptococcique, p. 176.
- 35 Salimbeni, Sur l'agglutination (choléra), p. 276.
- 36 Salmon, Vaccine et variole, p. 289.
- 37 Pierallini, Phagolyse dans la cavité abdominale, p. 308.
- 38 Simond, Evolution des coccidies, p. 544.
- 39 Marie, Toxine tétanique, p. 590.
- 40 Garnier, Destruction des microbes de la cavité péritonéale, p. 707.
- 1898 (XII) 41 Cantazucène, Destruction des vibrions dans l'organisme, p. 272.
- 42 Marie, Propriétés antitétaniques des centres nerveux, p. 91.
- 43 Salimbeni, Destructures des microbes dans le tissu souscutané, p. 192.
- 44 Besredka, Leukocytose et Diphthérie, p. 305.
- 45 Nowak, Altérations histologiques par les venins, p. 369.

- 46 Podbelsky, Immunité vis à vis du bacillus subtilis, p. 426.
 47 Mesnil, Sérum préventif contre le rouget des porcs, p. 481.
 48 Bordet, Agglutination et dissolution de globules rouges,
 p. 688.
 1899 (XIII) 49 Besredka, Immunité vis à vis des composés arsénicaux,
 p. 49, 208, 465.
 50 Bordet, Le mécanisme de l'agglutination, p. 225.
 51 Bordet, Agglutination et dissolution des globules rouges,
 p. 273.
 52 Gheorghiewsky, Immunité vis à vis du bacille pyo-
 cyanique, p. 298.
 53 Loewenberg, Une sarcine pathogène, p. 359.
 54 Tchistovitch, Immunisation contre le sérum d'anguille,
 p. 406.
 55 Cantazucène, Spirillose des oies, p. 528.
 56 Deutsch, Anticorps typhiques, p. 669.
 57 Skchiwan, Levures dans l'organisme, 770.
 1900 (XIV) 58 Lindeman, Action poisons rénaux, p. 49.
 59 Matchinsky, Atrophie ovules dans les ovaires, p. 118.
 60 Cantazucène, Sérum hémolytique et globules rouges,
 p. 378.
 61 Besredka, Leukotoxine, p. 390.
 62 Joukowsky, Toxine tétanique et système nerveux, p. 464.
 63 Métin, Elimination des Bactéries, p. 416.
 64 Métalnikoff, Spermotoxines, p. 577.
 65 Krompecher, Traitement des animaux tuberculeux, p. 723.
 66 Ossipoff, Intoxication botulinique et système nerveux,
 p. 769.
 67 Nikolsky, Charbon et nourriture, p. 794.
 1901 (XV) 78 Néfédieff, Sérum névrotique, p. 17.
 69 Gengou, Alexine des sérums normaux, p. 63, p. 233.
 70 Bordet et Gengou, Sérums anticoagulants, p. 129.
 71 Besredka, Immunité dans l'infection typhique, p. 209.
 72 Ostrianine, Propriétés bactéricides du sérum sanguin, p. 266.
 73 Bordet et Gengou, Substances sensibilisatrices dans les
 sérums antimicrobiens, p. 239.

- 74 Bordet, Sérums cytolitiques.
- 75 Mesnil, Digestion intracellulaire des Actinies, p. 352.
- 76 Mad O. Metchnikoff, L'influence des microbes sur le développement de têtards, p. 631.
- 77 De Nittis, Immunité des pigeons et cobayes contre le charbon, p. 769.
- 78 Besredka, Les antihémolysines naturelles, p. 785.
- 79 Weichardt, Antispermotoxine, p. 832.
- 80 Cahanesco, Autopurification microbienne du vagin, p. 865.
- 81 Besredka, L'hémolysine streptococcique, p. 886.
- 82 Levaditi, Cytase dans le plasma des animaux, p. 894.
- 83 Himmel, Immunité vis à vis du bacille du chancre mou, p. 928.
- 1902 (XVI) 84 Saltykow, Sérum normal et pseudoentérite, p. 94.
- 85 Tarasséwitch, Cytases, p. 127.
- 86 Komotzky, Lésions vasculaires et toxines diphthériques, p. 156.
- 87 Levaditi, Anémie expérimentale et cytase hémolytique, p. 233.
- 88 Cantazucène, Résorption des cellules hépatiques, p. 523.
- 89 Himmel, Le rouge neutre, p. 663.
- 90 Iwanow, Bacilles de la lèpre dans l'organisme de cobayes, p. 705.
- 91 Besredka, Immunisation active contre la peste, le choléra et l'infection typhique.
- 1908 (XVII) 92 Landau, Hémolyse, p. 52.
- 93 Berredka, Fixation de la toxine tétanique par le cerveau, p. 138.
- 94 Dmitrievsky, „Propriétés antitétaniques” des centres nerveux de l'immunité, p. 148.
- 95 Levaditi, Hémolysines cellulaires, p. 187.
- 96 Tsiklinsky, Flore microbienne thermophile de l'intestin p. 216.
- 97 Marino, Sur les „neutrophiles” d'Ehrlich, p. 357.
- 1904 (XVIII) 98 Levaditi, Spirillose des poules, p. 129.

EMILE ZOLA.

EMILE ZOLA.

Emile Zola is geboren te Parijs, rue St. Joseph, dicht bij de Beurs, midden in het drukste gedeelte van de groote wereldstad, den 2den April 1840. François Zola, zijn vader, was een Italiaansch ingenieur van Venetiaansche afkomst; Emilie Aubert, zijn moeder, was Française.

François Zola had iets van een avonturier in zich. Hij was een rustelooze. In 1813, op zeventienjarigen leeftijd, is hij onder-luitenant bij de Italiaansche artillerie. Na den val van Napoleon I, toen Venetië en Lombardijë onder Oostenrijksche heerschappij kwamen, verliet hij het leger en begon zijn studies voor ingenieur. Heel werkzaam en bekwaam, schreef hij weldra wetenschappelijke boeken, waaronder een *Trattato di Nivellation* hem den titel van lid der Koninklijke Academie van Padua, alsmede een medalje van den Koning van Holland bezorgde. Het scheelde weinig of zijn positie werd er een vaste en degelijke in zijn eigen land; maar de Oostenrijksche dwingelandij drukte zwaar op de veroverde provincies, en zijn trotsch en onafhankelijk karakter kwam er voortdurend tegen in opstand. Hij kon het er weldra niet langer uithouden. Hij nam op eens het harde besluit voor altijd zijn geboorteland te verlaten; en van dat oogenblik af begon het rusteloos zoeken en zwerven, het hoog en laag van nu eens gunstige en dan

weer drukkende omstandigheden, de vele illusies en de nog talrijker decepties, het aldoor onzeker en vermoeiend bestaan, dat wel tot aan het einde toe zijn levenslot zou wezen. Wij volgen hem om de beurt in Duitschland, waar hij, als ingenieur, een der eerste spoorwegen helpt bouwen; in Holland, in Engeland, in Algerië, en eindelijk weer in Frankrijk, te Marseille, waar hij zich voor een tamelijk langen tijd vestigt.

Het was van daar uit dat zijn steeds zoekende aandacht zich vestigde op Aix, de oude hoofdstad van Provence, en dat in hem het plan tot rijpheid kwam, waarvan de zoo moeilijke verwezenlijking later vele jaren van zijn leven in beslag nam, en zeer waarschijnlijk ook zijn dood verhaastte: het graven van een kanaal, dat het dorre Aix van water zou voorzien.

De uitvoering van een zoo groot werk eischte herhaaldelijk zijn tegenwoordigheid in Parijs. Meermalen ondernam hij de toen zoo lastige reis tusschen Marseille en Parijs; en tijdens een van zijn verblijven in de hoofdstad maakte hij kennis met Emilie Aubert, een mooi meisje van eenvoudige afkomst, en huwde haar.

Het jaar daarna werd Emile Zola geboren.

Emile was drie jaar oud, toen zijn ouders Parijs weer verlieten, en zich gingen vestigen te Aix, waar de toekomstige schrijver der Rougon-Macquart's al de goede, frissche indrukken eener vrije en gezonde jeugd zou leeren kennen.

Daar, op de lange wandeltochten, buiten het oud, in zon en stof grijsbruin gebakken en bepulverd stadje, in den intiemsten omgang van twee of drie vrienden, zal het sterke karakter zich langzaam aan vormen, en zullen de impressies geboren worden, die wij later, als nog levende herinneringen, met zooveel rijkdom van kleur en verbeelding, in menige zijner werken terug zullen vinden.

Van jongs af was hij een hartstochtelijk beminnaar en bewonderaar der Natuur. Luister maar naar den aanhef van den Proloog, teer-ontroerd als een betooverende aanroeping, waarmee het

eerste boek van zijn jongelingsjaren, *Les Contes à Ninon*, begint.

„Les voici donc, mon amie, ces libres récits de notre jeune âge; que je t'ai contés dans les campagnes de ma chère Provence, et que tu écoutais d'une oreille attentive, en suivant vaguement du regard les grandes lignes bleues des collines lointaines.

„Les soirs de Mai, à l'heure où la terre et le ciel s'anéantissaient avec lenteur dans une paix suprême, je quittais la ville et je gagnais les champs: les coteaux arides, couverts de ronces et de génévriers; ou bien les bords de la petite rivière, ce torrent de Décembre, si discret aux beaux jours; ou encore un coin perdu de la plaine, tiède des embrasements de midi, vastes terrains jaunes et rouges plantés d'amandiers aux branches maigres, de vieux oliviers grisonnants et de vignes laissant traîner sur le sol leurs ceps entrelacés.

„Pauvre terre desséchée, elle flamboie au soleil, grise et nue, entre les prairies grasses de la Durance et les bois d'orangers du littoral. Je l'aime pour sa beauté âpre, ses roches désolées, ses thyms et ses lavandes. Il y a dans cette vallée stérile je ne sais quel air brûlant de désolation; un étrange ouragan de passion semble avoir soufflé sur la contrée; puis, un grand accablement s'est fait, et les campagnes, ardentes encore, se sont comme endormies dans un dernier désir. Aujourd'hui, au milieu de mes forêts du Nord, lorsque je revois en pensée ces poussières et ces cailloux, je me sens un amour profond pour cette patrie sévère qui n'est pas la mienne. Sans doute, l'enfant rieur et les vieilles roches chagrines s'étaient autrefois pris de tendresse; et, maintenant, l'enfant devenu homme dédaigne les prés humides, les verdure noyées, amoureux des grandes routes blanches et des montagnes brûlées, où son âme, fraîche de ses quinze ans, a rêvé ses premiers songes.”

Doch keeren wij even tot de kinderjaren terug. Na eindelijk lang wachten en strijden had Zola's vader eindelijk de

volmacht verkregen om zijn kanaal te graven. De groote onderneming was pas sinds enkele maanden aangevangen, en vorderde goed, toen François Zola, die van den ochtend tot den avond bij het werk bleef, op een ijskouden mistral-dag pleuris vatte, en een week later, te Marseille in een hôtel stierf. Wie zich in *Une Page d'Amour* het aangrijpend verhaal van madame Grandjean over den dood van haar man herinnert, zal daarin herkennen de beschrijving van den dood van Zola's vader, zooals hij dien herhaaldelijk door zijn moeder hoorde vertellen.

Emile was toen zeven jaar oud. Fortuin liet de vader niet achter. Wel integendeel een zeer ingewikkelden financiëelen toestand, die dan ook spoedig aanleiding tot langdurige processen gaf. 't Was plotseling de gêne, na een leven van betrekkelijke weelde, en de ongelukkige weduwe moest al dadelijk op een minderen stand gaan wonen.

Toch zijn de verdere kinderjaren van Emile Zola van de gelukkigste geweest die een vaderloos kind genieten kan. De moeder, en misschien nog meer de moederlijke grootmoeder, die na François' dood ook te Aix bij haar dochter kwam inwonen, hadden voor het eenig kind en kleinkind alle toewijding en liefde over. Hij groeide in kalme vrijheid op, verwend door de twee vrouwen, die bijna nooit in iets zijn onafhankelijk karakter dwarsboomden, levend dus naar zijn eigen zin, tamelijk slecht leerend op 't collège, maar toch reeds blijken gevend van een grooten zachten ernst, van een nadenkenden geest, van een kalm, gezond, goed geëquilibreerd verstand. In hem ontwaakte reeds de sterke, taaie persoonlijkheid, die later reuzenwerken zou opbouwen. Paul Alexis, zijn latere bewonderaar en vriend, heeft in zijn merkwaardige studie over hem getuigd: „Il n'était ni un paresseux, ni un de ces foudres de travail qui s'abêtissent sur les livres. C'était un garçon intelligent et pratique, qui, sortant de classe avec un devoir à faire, des leçons à apprendre, se disait: „Tout cela est médiocrement agréable, mais il faut que cela soit fait.

Débarrassons-nous-en donc tout de suite, nous nous amuserons après." Et, à peine à l'étude ou rentré chez lui, il s'installait à son pupitre, ne perdait pas une minute, entamait courageusement sa besogne, mais en la simplifiant le plus possible; et il ne s'arrêtait que lorsqu'il était au bout de sa tâche. Alors seulement, il se sentait libre, et profitait largement de sa liberté. Pas d'excès de zèle, en un mot, rien que l'indispensable et le nécessaire".

Vreemd mag het heeten dat Zola, geboren methodische prozaschrijver, vóór en in het eigenlijk begin zijner letterkundige loopbaan, jaren lang zijn tijd besteed, . . . verknoeid heeft zou men haast durven zeggen, aan tooneel en poëzie. Toen hij nog op de banken van 't college, zat te Aix, schreef hij, behalve een historischen roman over de middeleeuwen, een bundel verzen, en een comediespel in drie bedrijven, getiteld: *Enfoncé le Pion!* Geen van die werken is ooit in druk verschenen, maar de manuscripten moeten zeer waarschijnlijk nog bestaan. Slechts enkele latere verzen en poëtische fragmenten werden als appendix opgenomen in het boek dat zijn vriend Alexis over hem schreef. Hun lyrisme heeft al niet veel te beteekenen. Een enkel stukje, gedagteekend Mei 1859 kan als staaltje gelden :

CE QUE JE VEUX.

Ce que je veux, sur le coteau,
C'est, lorsque Mai vient nous sourire,
Une cabane qui se mire
Dans le miroir clair d'un ruisseau;

C'est un nid perdu sous les branches,
Où ne conduise aucun chemin,
Un nid qui n'ait d'autre voisin
Que le nid des colombes blanches.

Ce que je veux, à l'horizon,
C'est, au pied d'une roche grise,
Un bouquet de pins dont la brise
Le soir apporte la chanson.

C'est une suite de vallées,
Où les rivières, dans leurs jeux,
Errent d'un pas capricieux,
Blanches sous les vertes feuillées.

Où les vieux oliviers songeurs
Courbent leurs têtes grisonnantes;
Où les vignes, folles amantes,
Grimpent gaîment sur les hauteurs.

Ce que je veux, pour mon royaume,
C'est à ma porte un frais sentier,
Berceau formé d'un églantier
Et long comme trois brins de chaume.

Un tapis de mousse odorant,
Semé de thym et de lavande,
Seigneurie à peine aussi grande
Que le jardinier d'un enfant.

Ce que je veux, dans ma retraite,
Créant un peuple à mon désert,
C'est voir, sous le feuillage vert,
Flotter mes rêves de poète.

Mais, avant tout, ce que je veux,
Sans quoi j'abdique et me retire,
Ce que je veux, dans mon empire,
C'est une reine aux blonds cheveux.

Reine d'amour à la voix douce,
Au front pensif, aux yeux noyés,
Et dont les mignons petits pieds
Ne fanent pas mes brins de mousse.

AIX, Mai 1859.

Intusschen ging de financiële toestand der familie maar voortdurend achteruit. Telkens werd de huur te hoog en men verhuisde van minder tot minder, tot in een heel klein bovenhuisje met slechts twee vertrekken op den hoek der rue Mazarin, een der armoedigste buurten van Aix. Daar stierf op gevorderden leeftijd de oude, goede, trouwe, flinke grand' maman Aubert. En Zola's moeder, die zoo goed als

niets meer bezat, verliet met haar laatste geld Aix, om te Parijs, bij de vroegere beschermers en vrienden van haar man een laatsten steun te zoeken. Drie maanden later werd Emile door zijn moeder per brief ook naar Parijs geroepen. Het harde leven was te Aix niet langer uit te houden, en met de opbrangst van de weinige meubelen die zij nog bezaten, betaalde hij zijn reisbiljet. Een laatste maal ging hij met zijn twee intieme vrienden: Paul Cézanne, die later schilder werd, en Baille, die later professor zou worden, in een langen omtocht van zijn dierbaar Provence afscheid nemen. Nog eens bezochten zij, melancholisch ontroerd, al de zoo welbekende plekjes, de naar thijm en lavendel geurende heuveltjes en valleien, de kronkelende paadjes langs het smalle riviertje, de boschjes van olijven en amandelboomen. En dan was 't plotseling en voor altijd uit: de trein die met hem wegstoomde, zou hem als een onbekenden, ongewachten, ongewenschten en onondersteunden gast, in den wilden maalstroom van 't Parijsche leven neerwerpen.

Het waren harde, soms wanhopig-droeve jaren van bijna aanhoudende beproeving. Voortdurend heimwee naar zijn geliefd Provence, afkeer van de studies in het Lycée Saint-Louis, waar hij nog wel door de gunst van een ouden vriend zijns vaders kosteloos aangenomen werd; verlangen, pijnlijk kwellend verlangen om er van verlost te zijn. Mevrouw Zola moest hem, twee vacaties na elkaar, naar Provence terug laten gaan; anders had hij 't in Parijs niet volgehouden. Hij vond er zijn vroegere vrienden Cézanne en Baille terug, en samen ondernamen zij weer de lange, heerlijke tochten van vroeger, en nu sprak Zola hun voor het eerst van grootsche litteraire plannen: gedichten, drama's, historische romans, een geheel, nog maar vaag ontworpen, maar reusachtigen cyclus van letterkundige gewrochten, die hij zich voorgenomen had te schrijven. Zóó sterk was hij er mee vervuld, dat zijn toch al zwakke studies er nog erger onder leden, en dat hij, bij zijn

terugkomst in Parijs, voor zijn examen van baccalauréat erbarmelijk zakte.

Dit was het droevig einde van zijn studiejaren. Hij verliet het Lycée Saint-Louis, en stond plotseling totaal ontwapend aan den ingang van het levensstrijdperk. Hij was toen twintig jaar min vier maanden oud.

Het laatste geld was op. Van stonden af moest hij iets vinden om van te leven. Het was in de hoogste mate dringend, werkelijk een kwestie van leven of dood, voor hem en voor zijn moeder. Nogmaals door tusschenkomst van monsieur Labot, den ouden vriend van zijn vader, kreeg Zola een geringe betrekking: zestig frank in de maand als zeer ondergeschikt bediende op een tolkantoor. Ternauwernood genoeg om zeer armoedig van te leven, en geen hoop op avancement. Hij hield het er niet langer dan twee maanden uit. Nog liever verkoos hij de volslagen armoede, die dan ook dadelijk met hem onder het dak van zijn zolderkamertje kwam huizen.

Gedurende twee volle jaren leed hij er honger en gebrek. Wie zich in *Le Ventre de Paris* den armen Florent herinnert, zal daar het beeld van Zola's eigen hongerlijden in terug vinden.

Hij was „helder” en „hol”. Helder en vol illuzies ondanks de zware ellende, helder en rein als kristal met zijn leege, rammelende maag, die niets dan brood, geweekt in olie, te verteren kreeg. Want gewanhoopt heeft hij eigenlijk niet, en 't is wellicht de nooit verzadigde eetlust van die harde jaren, die hem, in *Le Ventre de Paris*, zoo smakelijk en zoo hunkerend al die lekkere dingen deed beschrijven, waarvan hij, in zijn lange, hongerige tochten door de Halles, nooit anders dan met de oogen en den reuk mocht proeven.

Wat deed hij in die eindelooze dagen van niets-te-doen-hebben? Hij slenterde uren en uren voorbij de boekenuitstallingen langs de Seine-kaden... en las. Hij voedde zich gratis

met litteratuur, en dan kwam hij weer thuis op zijn kil, ellendig zolderkamertje en werkte gansche nachten. Nog steeds maar verzen, die jammere, nuttelooze verzen, waaraan hij zooveel jaren werkkracht heeft verspild; en eindelijk toch ook de eerste verhaaltjes in proza van *Les Contes à Ninon*, de eerste stappen op de baan die hij later zoo schitterend zou doorloopen.

Wonder is het, dat hij niet dadelijk daarin zijn groote kracht gevoeld heeft, dat het voor hem niet schijnt te zijn geweest de plotselinge heldere openbaring van de richting welke zijn genie te volgen had. Neen. Na een paar zwakke pogingen in proza, zien wij hem opnieuw aan eindeloos lange gedichten werken. Intusschen is hij alweer verhuisd en te recht gekomen, niet eens meer op een zesde-étage zolderkamertje, maar in een vreemdsoortig hok boven op het dak van een huis in de rue St. Victor, vanwaar hij het gansche panorama der omringende daken en schoorsteenpijpen kan genieten. Daar, uitgestrekt op zijn armzalige legerstede, zonder vuur, zonder eten, met al de kleeren die hij nog bezit als dekking over hem uitgespreid, schrijft hij, schrijft hij maar altijd door de nuttelooze verzen. Hij denkt niet, hij voelt niet dat hij op 't verkeerde pad is; in hem is taaie werkkracht en geduld; hij wil er komen, hij zal er komen, niets vermag hem te ontmoedigen. Het wordt nog hoe langer hoe erger, hij verdwaalt heelemaal van het pad, 't is of zijn hooge, kille, etherische kamer, zijn holle maag, zijn lichte, heldere hersens hem heelemaal boven de werkelijkheid van het leven verheffen: hij droomt van een reusachtig epos in verzen: *La Génèse Universelle*, een kolossale lyrische trilogie, waarin hij in het eerste deel der schepping de Wereld zal bezingen, in het tweede deel een soort synthesis van universeele geschiedenis der Menschheid, en in 't derde deel den mensch der Toekomst, de stijgende ontwikkeling van het individu tot een soort van Godheid: *L'homme devant Dieu*. „Plus tard”, zoo zegt zijn trouwe vriend en biograaf Paul Alexis, „quand le jeune rêveur sera

devenu un homme pratique, il lui restera quelque chose de cette tendance à „faire grand”, et, romancier, il écrira, non pas des romans isolés, mais *L'Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second Empire*.

Gelukkig waren de allerhardste beproevingen en afdwalingen bijna tot een eind gekomen. Door tusschenkomst van een vriend, monsieur Baudet, werd eindelijk aan Zola het dagelijksch brood verzekerd in een betrekking die ten minste van dien aard was dat zij hem geen bepaalden afkeer inboezemde. Integendeel, het had met zijn geliefde letterkunde veel te maken en zou hem later in het leven van zeer groot praktisch nut zijn. Hij werd geplaatst, eerst als ondergeschikt employé, later in een hoogere betrekking, bij de aanzienlijke uitgeverfirma Hachette & Cie.

't Was of dat praktisch optreden in de werkelijkheid van een vak, waarvan hij tot nog toe niets dan het ideale en droomerige had pogen te omvatten, plotseling den blinddoek van Zola's oogen wegrukte, en hem helder den weg liet zien, dien hij voortaan onwankelbaar betreden zou.

Van dat oogenblik af is het voor goed gedaan met verzen maken. In zijn zeldzame vrije uren overdag, maar vooral 's avonds en een gedeelte van den nacht, werkt hij door aan zijn eersten prozabundel: *Les Contes à Ninon*. En reeds in dat allereerste en nog dikwijls onbeholpen werk, ligt hier en daar iets van de breed-golvende epische kracht, die zich later met zoo forschen, grootschen zwaai in zijn romans zal openbaren. B.v. in dat touchant legendarisch verhaaltje *Sœur des Pauvres*, dat eenigszins aan Flaubert's ongeëvenaarde *Légende de Saint Julien l'Hospitalier* doet denken. „Sœur des Pauvres,” aldus door de eenen genoemd, omdat ze zoo meedoogend en goedgehartig is, en door de anderen omdat zij steeds zoo have-loos gekleed loopt, is een dood-arm, ouderloos klein meisje, dat door een ouden oom en door een oude tante slecht behandeld wordt. Op een kermisdag krijgt ze toch van hen een

kleine belooning, een sou, om zich in 't dorp te gaan vermaken. 't Is avond. Vlak naast de kerk staat een poppenkraampje, helder verlicht, vol prachtige, sierlijk-aangekleede en getooide poppen. De halve stuiver dien zij in haar handje drukt, is een schat voor haar die nooit iets kreeg, en zij twijfelt in haar kinderlijke naïefheid niet of daarvoor kan ze wel eene der allermooiste poppen koopen. Er is er eene, haast zoo groot als zij zelve, van den hals tot de voeten met een schitterend wit kleed getooid, en die wil ze koopen, toen ze plotseling achter zich een zwak gekreun van klagen hoort. Zij keert zich om en ziet, in het halfduister, een arme vrouw met een klein kindje op den arm, droevig in elkaar gezakt onder het kerkportaal zitten. Een groot gevoel van medelijden grijpt het meisje aan, en, in plaats van de mooie pop te koopen, geeft zij haar halven stuiver aan de arme vrouw. Deze dankt innig het kleine meisje, en geeft haar een anderen stuiver, geheel doorboord en versleten en niet gangbaar meer, als 't ware in ruil. „Je denkt misschien dat hij waardeloos is,” zegt de arme vrouw, „toch niet, bewaar hem goed en wacht maar, je zult zien.” Het kind stopt den ouden sou in haar beursje en keert terug naar huis. Vóór ze naar bed gaat wil zij hem nog eventjes te voorschijn halen om hem te bekijken; en wat gebeurt er? In plaats van dien eenen slechten stuiver, haalt haar klein handje een vollen greep goede stuivers uit het beursje. Zij put opnieuw, en talrijker nog komen de goede stuivers in haar handje gerold. Het beursje lijkt wel onuitputbaar, en diep ontroerd stopt zij het weg onder haar hoofdkussen, en neemt zich voor den volgenden ochtend in de streek, waar groote armoede de menschen teistert, haar schat te gaan uitdeelen. Zoo doet zij. Van alle kanten komen de armen opdagen, en zij deelt goede stuivers uit, met volle grepen, den ganschen dag lang, steeds puttend uit het onuitputtelijk-geldgevend beursje. Luister nu hoe de toen twee- of drie en twintigjarige Zola haar tegen het einde van haar langen tocht beschrijft:

„Cependant la nuit tombait. Sœur-des-Pauvres marchait toujours, toujours le petit sac travaillait. Enfin, on vit l'enfant s'arrêter sur le sommet d'un coteau; elle se tint immobile, regardant les plaines qu'elle venait d'enrichir, et ses haillons se détachaient en or dans la blancheur du crépuscule. Les mendiants firent cercle autour d'elle; ils s'agitaient par grandes masses sombres, avec le sourd frémissement des foules. Puis, le silence régna. Sœur-des-Pauvres, haute dans le ciel, souriait, ayant un peuple à ses pieds. Alors, ayant beaucoup grandi depuis le matin, debout sur le coteau, elle leva la main au ciel, disant à son peuple:

— Remerciez Jésus, remerciez Marie.

Et tout son peuple entendit sa voix douce.”

Dat is de ware groote Zola reeds zobals hij later worden zal: de geniale epische proza-dichter, die de enorme menschenmassa zal doen bewegen, die de oproerige werkstakers-optochten van *Germinal*, de verwarde leger-horden van *La Débâcle*, de kolossale bedevaart-processies van *Lourdes*, in een onvergetelijke plastische grootschheid van vormen en klanken, van kleuren en geuren vóór onze diep-geschokte geesten zal tooveren.

Het spreekt bijna van zelf dat Zola, bij een uitgever in betrekking zijnde, den lust in zich zou voelen opkomen, dien uitgever de eerste vruchten van zijn litterairen arbeid aan te bieden.

Op een Zaterdag avond, vóór hij 't kantoor verliet, kwam hij met kloppend hart aan de deur van monsieur Hachette's bureau tikken. De groote uitgever was reeds vertrokken. Zola trad binnen en legde met bedeesde hand zijn eerste manuscript op den lessenaar van zijn heer en meester neer. Het was, — o weel! — alweer een bundel verzen, werk van vroeger, dat hij reeds een tijd in portefeuille had, een groot poëem getiteld *L'Amoureuse Comédie*: drie deelen, waarvan het eerste *Rodolpho*, handelde over de Hel, het tweede, *l'Aérienne*, over het Vagevuur, en *Paolo*, het derde, over den Hemel.

Zooals wel te verwachten was, liep Zola nogmaals een teleurstelling te gemoet. Hachette gaf hem reeds den volgenden Maandag het handschrift terug, in enkele vriendelijke, niet al te zeer ontmoedigende woorden zeggend, dat hij het niet gebruiken kon. Maar Zola voelde zich reeds sterk, en zou niet door dien nieuwen tegenslag ontmoedigd worden. Duidelijker nog dan vroeger begreep hij dat de dichtkunst zijn roeping niet was, en weer begon hij aan *Les Contes à Ninon* te werken. Weldra had hij zijn eersten bundel klaar. Hachette had hem door zijn weigering toch wel een beetje afgeschrikt, en nu bracht hij zijn manuscript bij een ander uitgever: Hetzel.

Enkele dagen zenuwachtig, koortsachtig wachten in afwisselende vlagen van hoop en neerslachtigheid, en dan eindelijk een kort briefje van den uitgever: „Veuillez passer demain chez moi.” Zola angstig daarheen. Wat zal het zijn? Alweer een weigering? „Votre volume est pris,” zegt Hetzel tot den plotseling overgelukkigigen jongen auteur; en meteen stelt hij hem voor aan Lacroix, die het werk zal uitgeven.

't Kontrakt wordt opgemaakt. Zola krijgt *geen* honorarium, maar dat kan hem niet schelen, als hij nu toch eindelijk maar gedrukt wordt! Dat eerste groot geluk, die eerste plechtige gebeurtenis, waarbij ieder jong auteurtje denkt dat de helft zijner landgenooten er zich mee bemoeien zullen, viel aan Emile Zola te beurt den 24sten October 1864. Hoe verre was hij er op dat oogenblik van af, te denken dat tien jaar later bergen van zijn boeken werkelijk de wereld-boekenmarkt zouden bedekken!

Maar nu heeft hij tenminste den voet in het zadel. Hij voelt zijn sterkte, en zijn werkkraft begint zich in hoogere en hoogere mate te ontwikkelen. Hoewel nog steeds bij Hachette in betrekking, vindt hij tijd om artikels en schetsen voor couranten en tijdschriften als *Le Petit Journal* en *La Vie Parisienne* te schrijven; en, in *Le Salut Public*, van Lyon, begint hij die geruchtmakende serie artikels over litteratuur

en schilderkunst, die later, onder den titel *Mes Haines* tot een bundel verzameld, in de letterkundige- en schilderswereld zulk een heftige opschudding verwekten. Omstreeks denzelfden tijd verschijnt zijn tweede boek, *La Confession de Claude*, dat hem eenig honorarium opbrengt, en eindelijk neemt hij het besluit, dat als het echte, definitief uitgangspunt van heel zijn verdere carrière mag beschouwd worden: hij laat zijn betrekking bij Hachette varen, om zich geheel en al en uitsluitend aan de litteraire kunst te wijden.

Daar staat hij plotseling volop in den strijd! Niet alleen de strijd om het materiëel bestaan, maar ook de strijd om het handhaven en verdedigen van zijn kunstopvattingen. Hij is van aard „un combatif”, dat heeft hij heel zijn leven lang, en niet het minst op reeds gevorderden leeftijd, tijdens de Dreyfus-zaak, ten overvloede bewezen, — hij kan zich maar niet rustig en gedwee neerleggen bij wat hem valsch, verkeerd of onrechtvaardig schijnt; en dadelijk is hij ook aan 't vechten in Villemessant's blad *L'Événement* over tooneelstukken, romans en schilderijen. O! die artikels over schilderkunst en schilderijen: *Mon Salon*, zooals hij ze synthetisch betitelde, wat verwekten ze dadelijk een heftige opschudding in de artistenwereld! Het waren „charges à fond” tegen de ouderwetsche, gelikte, romantische mooidoenerij, een ruw omvergoeien van al de bestaande en gehuldigde begrippen, en tegelijkertijd een hartstochtelijke verdediging van de nieuwere kunstopvatting, — het toen nog maar pas geborenwordend impressionisme — waarvan Edouard Manet op dat oogenblik de hoogepriester, en nagenoeg, met Zola's vriend Cézanne, en nog een paar minder bekenden, de eenige beoefenaar was. Van alle kanten kwamen protest- en scheldbrieven naar de courant en naar Zola; het werd als een oproer onder de schilders, het ging zóó verre, dat Villemessant, bang geworden voor het bestaan van zijn blad, Zola verzoeken moest zijn polemieek te staken. Hoe vreemd lijkt nu al dat

geharrewar van toen, wanneer men denkt aan wat er in de schilderkunst al na gekomen is. Thans lijkt Manet wel een wijze, stille werker naast impressionisten en pointillisten als Claude Monet, Signac, Van Rijsselberghe en Van Gogh, om nog niet eens te spreken over de deconcerteerende scheppingen van vele neo-mystiekers en symbolisten. Maar toen was Zola zijn tijd een goede twintig jaar vooruit, en zoo iets duldt een oude ploeterbende niet.

Zola, voortaan zonder vaste betrekking, en bijgevolg zonder vast traktement, moest nu wel zorgen dat de tweehonderd frank in de maand, die hij bij Hachette verdiende, en die hij meer dan noodig had om van te leven, op een andere manier bij hem inkwamen. En zoo geraakte hij aan het schrijven van romans zonder artistieke waarde, om den broode. *Le Voeu d'une Morte* en *Les Mystères de Marseille* zijn van dat allooi: gewone feuilleton-romans zonder kunstwaarde. Maar hij leefde tenminste, hij leefde vrij, beschikkend naar zijn eigen zin over al de uren van zijn dagen, en die dagen waren gelukkige; want naast zijn broodschrijverij was hij ook bezig aan ander, ernstig werk. Hij werkte aan *Thérèse Raquin*.

Dit eerste kunstwerk in romanvorm van Zola, verscheen eerst in het tijdschrift *l'Artiste*, en daarna in boek, bij Lacroix. In dien tijd was er nog geen sprake van *Naturalisme*, maar wel van „gemeene litteratuur”; en Louis Ulbach, de letterkundige recensent van de *Figaro*, schold met verontwaardiging het boek uit als behoorende tot „*la littérature putride*”. 't Was nog eens hetzelfde geval als met de studies over schilderkunst: de gansche ouderwetsch-romantische bende walgde en jouwde, en Zola stond zoo goed als heel alleen met zijn eigen kunstopvatting. Hij antwoordde in *le Figaro*, om zijn boek, of, beter gezegd, de artistieke opvatting en uitwerking van zijn roman te verdedigen, en deze polemiëk vestigde er eenigszins de publieke aandacht op, zoodat *Thérèse Raquin* weldra een tweeden druk beleefde. Dat was reeds een begin van notoriëteit, zijn naam werd langzamerhand meer bekend, hij werd

iemand. Jammer genoeg volgde nu weer op *Thérèse Raquin* een boek van veel geringer waarde, *Madelaine Féral*, zoodat de uitschelders en afbrekers, die onophoudelijk Zola's talent betwistten, voor een oogenblik schenen gelijk te hebben. Hij scheen maar niet *het* werk te kunnen schrijven van definitieve waarde, het boek dat de critiekers overweldigden en voor goed zijn naam en reputatie vestigen zou.

Gedurende die enkele jaren van werken en strijden had Zola intusschen den kring zijner vrienden en kennissen wat uitgebreid. Schuchter als hij in 't gewone leven was, met een sterken aanleg tot menschenschuwheid en morositeit, had het een langen tijd geduurd vóór hij in aanraking kwam, zelfs met dezen tot wie hij zich door innige verwantschap aange trokken moest voelen. Zijn vriend Cézanne, ook te Parijs gevestigd, had hem in kennis gebracht met de schilders Pissarro, Monet, Degas, Renoir, de geheele groep der toekomende impressionisten; zijn eigen levensweg kruiste weldra van zelf het pad van zijn natuurlijke litteraire geestverwanten: Daudet, de Goncourts, Flaubert.

In die jaren was Victor Hugo nog steeds de God der Fransche letterkunde. De schaar bewonderaars en aanbidders die hem omringde was ontzaglijk. De groote man orakelde of zat ongenaakbaar droomend als een Boeddha in zijn tempel, en de menigte knikte en knielde. Slechts enkelen: Flaubert, — hoewel een groot Hugo-bewonderaar— de Goncourts, Daudet en nog een paar knielden niet altijd mede. Zij huldigden een andere godheid: Balzac.

Balzac's invloed op Zola is zonder twijfel groot geweest. De geniale schrijver van *La Comédie humaine* was onder menige opzichten Zola's voorganger. De laatste had onder meer, met den eerste gemeen: de grootschheid van visie en conceptie. Maar terwijl Balzac eerst den synthetischen titel van zijn reusachtigen cyclus vond nadat reeds eenige romans er van geschreven waren, zou Zola den zijne: *Les Rougon—Macquart, histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second Empire*,

vaststellen, vóór hij zijn epos begon. De vaste grondslag waarop hij het gansche kolossaal gebouw zijner conceptie zou vestigen, zou wezen: de Erfelijkheid. Van daar de bepaling zijner keus op *eene familie*. De goede en kwade eigenschappen van een vader en een moeder zouden met allerlei afwijkingen, afwisselingen en schakeeringen, al naar gelang van levenswijze en maatschappelijk milieu, terug te vinden zijn in de kinderen en verdere afstammelingen. Een concreet beeld der gansche maatschappij op zichzelf zou er uit groeien, met sterken en zwakken, met goeden en slechten, met genieën en verdwaanden. Deze methode, waarvan de te algemeene en nog al oppervlakkige wetenschappelijkheid wel af en toe geschikt is om ons nu ongeloovig te doen glimlachen, was vooral praktisch afgeleid van de proef-ondervindelijke, maar toch abstracte theorieën van Auguste Comte, en mag beschouwd worden als de genesis van het litterair naturalisme. Zij heeft Zola, uitvinder van het stempelwoord en hoogepriester van de leer, buiten alle wetenschappelijke waarde om, gelegenheid gegeven enkele romans te schrijven, groot en aangrijpend als monumenten van onvergankelijke sterkte en schoonheid.

Gedurende acht volle maanden werkt hij aan zijn reusachtig plan. Hij leest stapels wetenschappelijke werken over de Erfelijkheid, vult boekdeelen met notas. Eindelijk acht hij zich voldoende „gedocumenteerd”; en hij maakt den stamboom zijner „familie” op. Die zelfde stamboom, die een domme critiek hem verweet eerst naderhand verzonnen te hebben, staat op de eerste bladzijde van *Une Page d'Amour*.

Hij kwam met plan en stamboom bij den uitgever Lacroix en legde hem een kontrakt voor. De cyclus zou bestaan uit ongeveer twintig romans, en Zola wilde zich verbinden twee romans per jaar te leveren, tegen een vast honorarium van zesduizend frank 'sjaars. Verder zou hij deelen in de eventuele winsten op gelijken voet met Lacroix, na afrekening van alle onkosten. Lacroix stelde zich met die schikking

tevreden en vol moed zette de schrijver zich aan 't werk.

Dit kontrakt, in schijn den auteur zoo voordeelig, is voor Zola een jarenlange bron van ergerlijke beslommeringen en financiëele schade geweest. Door onvoorziene omstandigheden konden al van in 't begin de boeken niet op den bepaalden tijd verschijnen, zoodat Zola, lijdend aan chronisch geldgebrek, zich gedwongen zag tegen hooge reute voorschot op te nemen voor werk dat hij maar niet gedrukt kon krijgen. Ook toen Lacroix enkele jaren later failliet ging, stond Zola voor een schuld van een goede dertigduizend franken, die hem nog lang nadat het groot succes gekomen was, zwaar bleven benauwen.

Intusschen waren de eerste romans van den grooten cyclus toch eindelijk verschenen. Na den ondergang van Lacroix had Zola zich gewend tot Charpentier, die verder ook, zijn leven lang, de uitgever van al Zola's werken zou blijven. Met Charpentier was het accoord heel zuiver. Deze uitgever kocht ieder manuscript voor den vasten prijs van drieduizend frank en bleef daarmede eenige eigenaar van de editie, gedurende tien jaren. Doch nu deed zich het eigenaardig verschijnsel voor dat Zola, ook met nog ander werk bezig, niet bijtijds de twee jaarlijksche romans inleverde die Charpentier, zeer accuraat, verlangde uit te geven. Zola, nog steeds in geldverlegenheid, nam niettemin op voorschot zesduizend frank 's jaars bij Charpentier, zoodat hij alweer na eenigen tijd, ook bij zijn nieuwen uitgever in schulden stak. Toen deze toestand hem weldra erg begon te bezwaren, kwam hij op een ochtend bij Charpentier aan, vol vrees voor wat hem daar waarschijnlijk te wachten stond. Op zijn minst dacht hij zijn uitgever met een heel zuur gezicht aan te treffen. Maar groot was zijn gelukkige verrassing toen Charpentier hem op beminnelijken toon zei: „Mijn beste vriend, ik wil je niet bedriegen. Daar straks heb ik je rekening laten opmaken en ben tot de conclusie gekomen dat ik, in plaats van geld van

jou te mogen vorderen, je een tienduizend en enkele franken schuldig ben. Hier zijn ze”.

„Maar dan gaat de verkoop van mijn boeken dus goed!” riep Zola met de diepste verbazing uit.

„Ja, de verkoop van je boeken gaat goed,” antwoordde de uitgever glimlachend.

Dat was dan eindelijk het succes of toch 't begin ervan.

In 't eerste boek van den cyclus, *La Fortune des Rougon*, heeft Zola als 't ware de basis aangelegd van het geheele epos. Een aantal personen, in dit boek comparsen, zullen wij later als hoofdpersonages in de volgende romans terugvinden. De plaats van oorsprong, de wieg der familie, indien men zoo kan zeggen, Plassans, is Aix-en-Provence, de kleine, ouderwetsche Zuiderstad, waar Zola heel zijn eerste en gelukkige jeugd gesleten heeft. Daarvandaan zijn ze allen gekomen, die later zich ten allen kanten, in alle standen van de maatschappij, zullen verspreiden.

Het tweede boek, *La Curée*, brengt ons al dadelijk in Parijs, tijdens de kolossale veranderingen en verfraaiingen door Haussmann in de groote wereldstad aangebracht. En in bijna ieder van Zola's romans zal voortaan leven, van een eigen, kolossaal, persoonlijk-bezielde leven, een of andere abstracte macht, een goede of een kwade, die als een reusachtig symbool het gansche werk in vast-stemmigen ondertoon doorgolven en doorademen zal. Zoo *voelen* wij, met eigen grootschen rythmus, in *La Curée*, het moderne Parijs, zooals allen het nu kennen, geboren worden. Het is, evenals later in *Au Bonheur des dames*, de overwinnende strijd van het nieuwe op het oude, de indrukwekkende baring van een reuzenstad, die, in de scheuring van haar binnenste, zichzelf tot een frissche, krachtige wedergeboorte vernieuwt.

In *Le Ventre de Paris* krijgen wij het eigen leven der Materie, het leven der Halles, die de groote stad moeten spijszen. In *La Conquête de Plassans* is het de sluipsche jezuitische ver-

overingsmacht van het militant clericalisme, waarbij een kleine Zuid-Fransche stad, alweer Zola's zoo welbekend Aix-en-Provence, met langzame, stage, haast onvoelbare geleidelijkheid, door de werking dier geheime macht geheel wordt omgewenteld.

In *La Faute de l'abbé Mouret* krijgen wij het idyllisch verhaal eener half materiële, half spirituële liefde, midden in het adamisch decor van een wondertuin; en in *l'Assommoir* is het het somber epos van den drank. Hoe de geniale meester, door zijnforsch-bezielde adem, onbezielde dingen een kolossaal, soms benauwend eigen leven wist in te blazen, moge blijken uit deze enkele, prachtige bladzijde, waar hij, in *l'Assommoir*, de distilleerkolf, „la machine à soûler”, zooals een der personages het noemt, beschrijft. — Coupeau, de zinkwerker, die 't hof maakt aan Gervaise, de waschvrouw, heeft deze op den hoek van een straat ontmoet, en trakteert haar in de kroeg die daar is, op een glaasje zoete likeur. Coupeau treft er een vriend aan, Mes-Bottes, bezig met alcohol drinken, en de dronkaard spot met Coupeau en Gervaise om hun zoet likeurtje, en verzoekt hen even mee te gaan, achter in de zaal naast de gelagkamer, waar zij de „alambic”, la „machine à soûler” die de lekkere alcohol distilleert waaraan Mes-Bottes zich dagelijks te buiten gaat, zullen zien werken. Na eenige aarzeling, met een geheimen tegenzin, gaan Coupeau en Gervaise eindelijk met den dronkaard mede. Beiden hebben ze een afkeer van jenever. Coupeau herinnert zich zijn vader, zinkwerker als hij, die dronken van een stellage viel en dood ter plaatse bleef liggen; en Gervaise heeft in haar eigen ouderlijk huis (haar vader was ook een dronkaard en mishandelde haar moeder) al de ellende van den alcohol bijgewoond. Luister nu hoe dat alles weer drukt en benauwt, als een obsessie, als een nachtmerrie, met terugwerking op de twee bange toeschouwers, in Zola's machtige beschrijving.

„L'alambic, avec ses récipients de forme étrange, ses en-

roulements sans fin de tuyaux, gardait une mine sombre; pas une fumée ne s'échappait; à peine entendait-on un souffle intérieur, un ronflement souterrain; c'était comme une besogne de nuit faite en plein jour, par un travailleur morne, puissant et muet. Cependant, Mes-Bottes, accompagné de ses deux camarades, était venu s'accouder sur la barrière, en attendant qu'un coin du comptoir fût libre. Il avait un rire de poulie mal graissée, hochant la tête, les yeux attendris, fixés sur la machine à souler. Tonnerre de Dieu! elle était bien gentille! Il y avait, dans ce gros bedon de cuivre, de quoi se tenir le gosier au frais pendant huit jours. Lui, aurait voulu qu'on lui soudât le bout du serpent in entre les dents, pour sentir le vitriol encore chaud l'emplir, lui descendre jusqu'aux talons, toujours, toujours, comme un petit ruisseau. Dame! il ne se serait plus dérangé, ça aurait joliment remplacé les dés à coudre de ce roussin de père Colombel. Et les camarades ricanaient, disaient que cet animal de Mes-Bottes avait un fichu grelot, tout de même. L'alambic, sourdement, sans une flamme, sans une gaieté dans les flancs éteints de ses cuivres, continuait, laissait couler sa sueur d'alcool, pareil à une source lente et entêtée, qui à la longue devait envahir la salle, se répandre sur les boulevards extérieurs, inonder le trou immense de Paris. Alors, Gervaise, prise d'un frisson, recula; et elle tâchait de sourire en murmurant:

— C'est bête, ça me fait froid, cette machine..... la boisson me fait froid....."

L'Assommoir is het boek geweest waarmee Zola zijn wereldroem voor 't eerst gevestigd heeft. Dit boek over het volk, gedeeltelijk geschreven in de taal van 't volk, was op dat oogenblik iets volkomen ongewoons en nieuws. Nog nooit had iemand zoo geschreven; en 't was bij velen een bewonderende verrassing, bij anderen een heftige uitbarsting van verontwaardiging, bij allen een geweldige nieuwsgierigheid, en in zekere maat een „succès de scandale" onder het groot, grof

publiek, om de onbewimpelde cruditeit van de beschreven toestanden, m. a. w. om den *waarheidsklank* van het verhaal. Het verscheen eerst als feuilleton in het democratisch dagblad *Le Bien Public*; maar de abonné's protesteerden weldra zóó hevig en in zóó groot getal tegen wat de eenen noemden volkslastering, en de anderen zedenschennis, dat de courant midden in 't verhaal de publicatie moest staken, op gevaar af er anders geheel door ten onder te gaan. Een zeer vrijzinnig litterair tijdschriftje, *La République des Lettres*, onder redactie van Catulle Mendès, publiceerde 't vervolg, en eindelijk verscheen de roman in boekvorm, en werd terstond bij duizenden en duizenden exemplaren verkocht en gretig verslonden.

L'Assommoir staat als een rustpunt en een baken in Zola's schitterende letterkundige loopbaan. Met dát boek is de laatste zweem van aarzelend-zoeken bij hem verdwenen. Voor goed heeft hij zijn weg gevonden. Daar staat hij nu plotseling te voeten uit als een reus, hoog boven al zijn voorafgaande werk, hoog boven al de schrijvers van zijn tijd. De groote bekoring van *L'Assommoir* ligt niet alleen in de pittoreske taal waarin het boek geschreven is, maar vooral in de groote moreele waarheid waarmee het gezien en gevoeld is, en in de overweldigende scheppingsmacht die het tot een rotssterk monument heeft opgebouwd. Wie zal ze ooit vergeten, al die menigvuldige typen met hun eigenaardig leven: Coupeau, Gervaise, Lantier, Mes-Bottes, la grande Virginie, la Gueule-d'Or, en al die anderen. Geen enkele der personages, hoe gering ook zijn rol in het boek, staat onduidelijk of slechts vaag omljnd. Zij leven, leven met een intensiteit zooals wellicht nog nooit te voren door een kunstenaar menschentypes werden daargesteld. Ik ken géén *rijker* boek dan *L'Assommoir*. Het is vol, overvol, en toch niet overladen; want het is ècht menschenleven. Geen bladzijde, geen regel van die meer dan vijfhonderd pagina's zou men willen missen. Wel integendeel, dit boek is zóó stevig, logisch en harmonieus van compositie,

dat het nooit lang schijnt, en dat men onverzadigd de lezing eindigt, betreurend dat het reeds zoo gauw aan 't eind gekomen is. En toch heeft men Zola verweten, — ook ten opzichte van *L'Assommoir* — dat hij slecht schreef, dat zijn boek geen litteraire waarde had, ja, dat hij niet schrijven kon. Knullige pedanten! Men vergelijkte maar eens al het zoogezegde fijnwerk, al de decadent-litterarische mooidoenerij en ziekelijke zielsuitpluizerij, die na Zola, bij wijze van reactie, als hogere letterkunst moest gelden. Wat was het meestal een armzalig gedoe! Wat leek het wee en laf en flauw naast dat gezonde heldere, stoere proza van den Meester, die er, wel is waar, ook een eigen procédé op nahield, maar met dit procédé een reuzentempel wist te bouwen. Het is niet mogelijk te voorspellen of een kunstwerk al of niet als een onvergankelijk symbool van schoonheid in de toekomst zal prijken; maar mij zal het verwonderen indien *L'Assommoir* niet eeuwigdurend als een meesterstuk der letterkunde blijft bestaan.

Na den rumoerigen *Assommoir* schreef Zola, als bij wijze van verpoozing, een boek van ingetogenheid en zachtheid, *Une Page d'Amour*. Diep grijpt dit psychologisch werk niet aan. Het geeft zelfs, door zijn geometrische verdeling — vijf deelen van ieder vijf hoofdstukken met ongeveer gelijk aantal paginas — eenigszins den indruk van vooruit-verzonnen maakwerk; maar het eigenaardige van dit boek ligt in de vijf descripties van Parijs, waarmee ieder der vijf deelen eindigt, stemmings-beschrijvingen, afwisselend in vorm, in toon en kleur, harmonieus in evenwicht gehouden met de gemoedsstemming der personages. Hier weer, als in zijn meeste boeken, wordt een abstracte macht als 't ware met een eigen leven verpersoonlijkt. Parijs, gezien van op de hoogten van het Trocadero, het groot Parijs, dat in zijn eigen reuzenleven meeleeft het kleinere intieme leven van de nederige helden uit het boek.

Nana, dat op *Une Page d'Amour* volgde, was weer een boek van heftigheid en passie. *Nana*, dochter van Coupeau

en van Gervaise, uit *l'Assommoir*, is de Parijsche lichtekooi, en wordt dan ook in den roman het verderfelijk symbool der Fransche courtisanerie. Het lag voor de hand, dat *Nana*, na het rumoerig succes van *l'Assommoir*, een heftigen opgang zou maken. Zoo gebeurde 't ook, en met dit werk heeft Zola ontegenzeggelijk, in de Parijsche wufte wereld, een, zeker door hem niet gezocht en wellicht niet gewenscht „succès de scandale” behaald. *Het* boek der Parijsche cocotte moest toch immers door al de duizenden Parijsche cocottes — om nog niet eens te spreken van de provinciale en internationale cocotterie — gelezen en besproken worden. Het werd dan ook in eens getrokken op 55.000 allen vooruit bestelde exemplaren, iets wat nog zonder weerga is gebleven in de gebeurtenissen van den Franschen boekhandel. Den dag zelf van de verschijning liet Charpentier er nog 10.000 bij drukken, en vóór het jaar ten eind liep, was het honderdduizendste exemplaar al van de pers gegleden. Het groot succes, en meteen het fortuin waren voortaan vast gevestigd.

Op *Nana*, dat, mooi van beschrijvingen, toch minder artistieke, sociale en ethische waarde had dan *l'Assommoir*, volgde nu vast ieder jaar, geregeld als door een machine, een nieuw boek van de serie: *Pot-Bouille*, uit de zeden der Parijsche burgerij, *Au Bonheur des Dames*, het epos der groote magazijnen, *La Joie de Vivre*, het leven eener familie in de afzondering van een klein zeeplaatsje, met den grootschen rythmus van de zee als een overweldigende macht er om en over heen; *Germinal*, het somber leven in de steenkolenmijnen; *L'Oeuvre*, het gefolterde leven van een schilder, geniaal in zijn concepties, machteloos in de uitvoering; *La Terre*, het aangrijpend epos van het land; *Le Rêve*, een half realistisch, half mystisch boek, als een rustende verpoozing vóór de komst van *La Bête humaine*, het geweldig drama der spoorwegen; en dan *l'Argent*, de beursmannen; *La Débâcle*, het afschuwelijk epos van den oorlog, met aan het eind Sedan en den ondergang van Frank-

rijk, en eindelijk het slot-werk: *Le docteur Pascal*, het boek der Wetenschap.

Het is hier niet de plaats ieder dezer werken afzonderlijk te bespreken. Ik zal mij beperken tot een paar, die voor mij even hoog staan, — werken van onvergankelijke kracht en schoonheid — als *l'Assommoir*. Ik bedoel *Germinal* en *La Terre*.

M. i. zullen deze drie romans Zola's definitieve meesterwerken blijven, hoog en breed overvleugelend al wat er voor en na gekomen is. Ieder van die werken is een epos van zoo overweldigende macht en schoonheid dat het mij niet anders mogelijk schijnt of hun kracht en schoonheid zal eeuwigdurend frisch en jeugdig blijven. In ieder dezer drie grootsche, sociale epische verhalen vindt men dezelfde volheid, die hooge gedragenheid, die heldere frischheid van uitbeelding, die stevigheid van bouw, die harmonie van compositie, die diepe mensche-lijke waarheid en ontroering, welke de vaste kenteekenen zijn van de echte groote meesterstukken die door een ieder, zoowel door den onopgevoeden natuurmensch als door den scherpverfijnden, ontwikkelden kunstproever moeten begrepen en bewonderd worden. Ze grijpen je aan, ze sleepen je mee, ze laten je niet meer los. Je moet buigen, je moet knielen voor een zóó overweldigende schoonheidsmacht. O! die optocht van de werkstakers in *Germinal*, om maar een enkel voorbeeld aan te halen!

Madame Hennebeau, de elegante vrouw van den mijn-directeur, is met drie jonge meisjes en met den jongen ingenieur der mijn een rijtoertje in de streek gaan maken. Zij houden even bij een boerderijtje op, om een glas melk te drinken. Dienzelfden ochtend is de algemeene staking in de mijnen uitgebroken, en terwijl de dames daar vertoeven komt de werkstakersoptocht voorbij:

„Le bruit grandissait, on ne voyait rien encore, et sur la route vide un vent de tempête semblait souffler, pareil à ces rafales brusques qui précèdent les grands orages.

— Non, non, je ne veux pas regarder, dit Cécile en allant se blottir dans le foin.

„Madame Hennebeau, très pâle, prise d'une colère contre ces gens qui gâtaient un de ses plaisirs, se tenait en arrière, avec un regard oblique et répugné; tandis que Lucie et Jeanne, malgré leur tremblement, avaient mis un œil à une fente, désireuses de ne rien perdre du spectacle.

„Le roulement de tonnerre approchait, la terre fut ébranlée, et Jeanlin galopa le premier, soufflant dans sa corne.

— Prenez vos flacons, la sueur du peuple qui passe, murmura Négrel, (de jônge ingénieur) qui, malgré ses convictions républicaines, aimait à plaisanter la canaille avec les dames.

„Mais son mot spirituel fut emporté dans l'ouragan des gestes et des cris. Les femmes avaient paru, près d'un millier de femmes, aux cheveux épars, dépeignés par la course, aux guenilles montrant la peau nue, des nudités de femelles lasses d'enfanter des meurt-de-faim. Quelques-unes tenaient leur petit entre les bras, le soulevaient, l'agitaient, ainsi qu'un drapeau de deuil et de vengeance. D'autres, plus jeunes, avec des gorges gonflées de guerrières, brandissaient des bâtons; tandis que les vieilles, affreuses, hurlaient si fort, que les cordes de leurs cous décharnés semblaient se rompre. Et les hommes déboulèrent ensuite, deux mille furieux, des galibots, des haveurs, des raccomodeurs, une masse compacte qui roulait d'un seul bloc, serrée, confondue, au point qu'on ne distinguait ni les culottes déteintes, ni les tricots en loques, effacés dans la même uniformité terreuse. Les yeux brûlaient, on voyait seulement les trous des bouches noires, hurlant la *Marseillaise*, dont les strophes se perdaient en un mugissement confus, accompagné par le claquement des sabots sur la terre dure. Au dessus des têtes, parmi le hérissément des barres de fer, une hache passa, portée toute droite, et cette hache unique, qui était comme l'étendard de la bande, avait, dans le ciel clair, le profil aigu d'un couperet de guillotine

„A ce moment le soleil se couchait, les derniers rayons, d'un pourpre sombre, ensanglantaient la plaine. Alors, la route sembla charrier du sang, les femmes, les hommes continuaient à galoper, saignants comme des bouchers en pleine tuerie.

„C'était la vision rouge de la révolution qui les emporterait tous, fatalement, par une soirée sanglante de cette fin de siècle. Oui, un soir, le peuple lâché, débridé, galoperait ainsi sur les chemins; et il ruissellerait du sang des bourgeois, il promènerait des têtes, il sèmerait l'or des coffres éventrés. Les femmes hurleraient, les hommes auraient ces mâchoires de loups, ouvertes pour mordre. Oui, ce seraient ces mêmes guenilles, le même tonnerre de gros sabots, la même cohue effroyable, de peau sale, d'haleine empestée, balayant le vieux monde, sous leur poussée débordante de barbares. Des incendies flamberaient, on ne laisserait pas debout une pierre des villes, on retournerait à la vie sauvage dans les bois, après le grand rut, la grande ripaille, où les pauvres, en une nuit, efflanqueraient les femmes et videraient les caves des riches. Il n'y aurait plus rien, plus un sou des fortunes, plus un titre des situations acquises, jusqu'au jour où une nouvelle terre repousserait peut être. Oui, c'étaient ces choses qui passaient sur la route, comme une force de la nature, et ils en recevaient le vent terrible au visage.”

En dan komen, als tegenhanger, episodes van de zachtste, teerste emotie, als de ontroerende geschiedenis van die twee paarden in de ondergrondsche diepten van de mijn. Trompette, frisch uit de wei gekomen, heeft nooit in den donkeren afgrond kunnen aarden. Hij is er aan heimwee gestorven. Bataille, zijn oude kameraad, die in de duisternis der mijn is wit geworden, sleurt langs de smalle, sombere gangen het lijk van Trompette weg.

„C'était Trompette, en effet. Depuis sa descente, jamais il n'avait pu s'acclimater. Il restait morne, sans goût à la be-

soigne, comme torturé du regret de la lumière. Vainement, Bataille, le doyen de la mine, lui mordillait le cou, pour lui donner un peu de la résignation de ses dix années de fond. Ces caresses redoublaient sa mélancolie, son poil frémissait sous les confidences du camarade vieilli dans les ténèbres; et tous deux, chaque fois qu'ils se rencontraient et qu'ils s'ébrouaient ensemble, avaient l'air de se lamenter, le vieux d'en être à ne plus se souvenir, le jeune de ne pouvoir oublier. A l'écurie, voisins de mangeoire, ils vivaient la tête basse, se soufflant aux naseaux, échangeant leur continuel rêve du jour, des visions d'herbes vertes, de routes blanches, de clartés jaunes, à l'infini. Puis quand Trompette, trempé de sueur, avait agonisé sur sa litière, Bataille s'était mis à la flairer désespérément, avec des reniflements courts, pareils à des sanglots. Il le sentait devenir froid, la mine lui prenait sa joie dernière, cet ami tombé d'en haut, frais de bonnes odeurs, qui lui rappelaient sa jeunesse au plein air. Et il avait cassé sa longe, hennissant de peur, lorsqu'il s'était aperçu que l'autre ne remuait plus.....

„On attela Bataille pour l'amener jusqu'au puits. Lentement, le vieux cheval tirait, traînait le camarade mort, par une galerie si étroite, qu'il devait donner des secousses, au risque de l'écorcher; et, harassé, il branlait la tête, en écoutant le long frôlement de cette masse attendue chez l'équarisseur. A l'accrochage, quand on l'eut dételé, il suivit de son oeil morne les préparatifs de la remonte, le corps poussé sur des traverses, au dessus du puisard, le filet attaché sous une cage. Enfin, les chargeurs sonnèrent à la viande, il leva le cou pour le regarder partir, d'abord doucement, puis tout de suite noyé de ténèbres, envolé à jamais en haut de ce trou noir. Et il demeurait le cou allongé, sa mémoire vacillante de bête se souvenait peut être des choses de la terre. Mais c'était fini, le camarade ne verrait plus rien, lui-même serait ainsi ficelé en un paquet lamentable, le jour où il remonterait par là. Ses pattes se mirent à trembler, le grand

air qui venait des campagnes lointaines l'étouffait, et il était comme ivre, quand il rentra pesamment à l'écurie."

En dan heel dat somber leven van de arme mijnwerkers: die tragische gezinnen der Maheu's, dat moordend grauwwuur en de moordende geweren der soldaten die den opstand dempen! En dan opnieuw als tegenhanger het geruste, welgedane leven van eigenaars en aandeelhouders, de wuffte luxe van die madame Hennebeau, het gelukkig egoïsme der Grégoire's, die in hun vette welgedaanheid hun geweten paaien met aan de hongerige mijnwerkers aalmoezen uit te deelen; en eindelijk die prachtige personificatie van het Kapitaal, „l'idole repue et accroupie, dans son tabernacle inaccessible", de onbekende, ongeziene Almacht, waarvoor al die ellendigen zich tot den dood afbeulen.

En dan *La Terre*! Wat is er op dat boek al niet gescholden! En wat is het toch echt en waar! Geen mensch die de boeren werkelijk kent, zal durven beweren, dat het valsch is. Ik wil niet zeggen dat alle boeren zijn zooals ze in *La Terre* beschreven worden; dat ware overdreven en in zoover is het boek ook te eenzijdig: maar dat er zoo in massa zijn, wie durft het ontkennen? De boeren die Zola beschrijft zijn de schraapzuchtige, de vuile, de wreedaardige, de cynische en ook de grappige. Hoe echt b.v. dat dorpstype van Jésus-Christ, waarvoor de Meester zoo razend en ook zoo schijnheilig aangevallen werd! Dat is toch wel de echte, cynisch-profane dorps-loustick! En dan weer die hoog-tragische figuur van den ouden Fouan, de werker, de zwoeger, de ruwe huistiran, die in zijn heele leven maar één hartstocht heeft gekend, waar aan hij alles: liefde, vrouw, kinderen, gezondheid en geluk heeft opgeofferd: „*La Terre*"... Il l'avait aimée en femme qui tue et pour qui on assassine. Ni épouse, ni enfants, ni personne, rien d'humain: la terre! Et voilà qu'il avait vieilli, qu'il devait céder cette maîtresse à ses fils, comme son père la lui avait cédée à lui-même, enragé de son impuissance."

Zeker, hier zijn we mijlen ver van de idyllische landelijke

levensopvatting van een George Sand b. v., maar wie van de twee zal met een zelfde dosis tegenovergestelde eenzijdigheid, het dichtst bij de hooge tragische natuurwaarheid, die zij toch beiden poogden uit te beelden, zijn genaderd: George Sand in haar zoeterigen *François Le Champi* of *Meunier d'Angibault* of Zola in zijn ruige *La Terre*? Het is waar, in *La Terre* is Zola wel eens in de „charge” vervallen. Zoo b. v. waar hij den grappigen Jésus-Christ voor een weddenschap een aantal vijf-frankstukken laat slikken. Dit is een hinderlijke vlek in dat zoo mooi, waar boek. Ook in *Germinal* overdrijft hij op onmogelijke wijze, waar hij den ouden Bonnemort voortdurend zwarte koolstof laat spugen.

„Un râclément monta de sa gorge, il cracha noir.

— Est-ce que c'est du sang? demanda Etienne, osant enfin le questionner.

„Lentement Bonnemort s'essuyait la bouche d'un revers de main.

— C'est du charbon.... J'en ai dans la carcasse de quoi me chauffer jusqu'à la fin de mes jours. Et voilà cinq ans que je ne remets pas les pieds au fond. J'avais ça en magasin, paraît-il, sans même m'en douter. Bah! ça conserve!”

Dit is wel in hooge maat on-wetenschappelijk en anti-proefondervindelijk. Maar het zijn toch eigenlijk slechts kleine schaduwstreepen op twee heerlijk mooie en grootsche schilderijen, en belachelijk aanstellerig klinkt het geruchtmakend protest dat vijf jonge schrijvers destijds in *Le Figaro* tegen *La Terre* lieten verschijnen,¹

Al van in zijn jeugd en ook later, toen hij volop in den

¹ Paul Bonnetain, Lucien Descaves, J. H. Rosny, Paul Margueritte en Gustave Guiches, teekenden, in een brief aan *Le Figaro* van den 18 Augustus 1887 openlijk protest aan tegen wat zij in Zola's *La Terre* noemden „l'exacerbation de la note ordurière” en verklaarden daarmee niet langer onder de volgelingen van den Meester te willen behooren.

letterkundigen strijd was, heeft Zola zich, evenals meer groote romanciers, tot de dramatische kunst aangetrokken gevoeld. En ook op tooneelgebied heeft hij dus herhaaldelijk gestreden om den ouden romantischen en melodramatischen rommel door meer waarheid en natuurlijkheid te vervangen. Het moet erkend worden dat hij er niet of weinig in geslaagd is. Een schouwburg is nu eenmaal geen leeskamer. Dàt wat de lezer zonder verzet in zijn eentje zal slikken, werkt soms heel onverwacht hinderlijk-storend op het collectief gemoed eener menigte. Daarenboven is niets taaier ingeworteld dan de eenmaal vast-gangbare tooneel-tradities en conventies; en wanneer een auteur, al is het ook een geniale, zonder behoorlijke voorbereidende ontwikkeling van het publiek, al het bestaande omgooit om er iets geheel onbekends en nieuws voor in de plaats te stellen, dan heeft hij meer dan kans de overgrootte meerderheid van zijn publiek heftig te ontstemmen. Herhaaldelijk is dit gebléken en het blijkt nog elken dag. Eerst dàn wordt door de toehoorders eener schouwburgzaal, — die in het algemeen genomen een slechts middelmatig ontwikkelde massa zijn, in elk geval een *massa*, dus staande in hun collectiviteit beneden het gemiddeld peil van ieder individu op zichzelf — eerst dàn wordt door zulk een „massa” het „nieuwe” aanvaard, wanneer het „nieuwe” er reeds af is, of wanneer mode, vogue en snobisme er zich mee bemoeien.

Aan zulke omstandigheden, die met de eigenlijke dramatische kunst niets te maken hebben, had Zola grootendeels zijn teleurstellingen als dramatisch auteur te danken.

Evenals zijn litteraire loopbaan begon met onbeduidende verzen, zoo begon zijn dramatische carrière met waardelooze proeven op tooneelgebied. Reeds in 1856, toen hij nog op de schoolbanken te Aix zat, schreef hij een stuk in drie bedrijven: *Enfoncé le Pion*, dat trouwens nooit gedrukt, en nog minder opgevoerd werd. Later, ook nog in 't collège, een bedrijfje in verzen: *Perrette*. Nog later, steeds in 't collège, een nieuw bedrijf in verzen: *Il faut hurler avec les Loups*. Geen van al die

proeven had eenige dramatische noch litteraire waarde. Evenmin *Les Mystères de Marseille*, geschreven in collaboratie met Marius Roux, en enkele keeren op een der schouwburgen van Marseille opgevoerd.

Zola's eerste werk, zijn eerste tooneelkunstwerk, is *Thérèse Raquin*, drama in vier bedrijven, getrokken uit zijn bekenden roman met denzelfden titel, en voor het eerst opgevoerd te Parijs, den 11den Juli 1873 in het théâtre de la Renaissance.

Hier doet zich een verschijnsel voor, dat zich later, waar het Zola's dramatische werken geldt, meermalen zal herhalen.

Het publiek, hevig door het stuk ontroerd en aangegrepen, maakt de vertooning, op dien eersten avond, tot een beslist succes. Maar den volgenden ochtend spreekt de critiek, en die is slecht, haatdragend, systematisch afbrekend in bijna alle bladen. Zooveel venijn zat opgekropt in zooveel valsche, jaloersche harten aan onbeduidende journalistjes en mislukte dramatische en andere auteurtjes, van wie Zola soms harde waarheden had durven zeggen, en de gelegenheid was toch te mooi om niet wederwraak te nemen. Wat was daarvan 't onmiddellijk gevolg? Het publiek, de massa, de domme massa, las die schurksche critieken, geloofde aan zijn eigen gevoel en ontroering van den eersten avond niet meer, en de volgende vertooningen hadden plaats voor een steeds minder en minder bezette zaal. Na den negenden avond moest *Thérèse Raquin* voor goed van het affiche verdwijnen.

Op *Thérèse Raquin* volgde *Les héritiers Rabourdin*, tooneelspel in drie bedrijven. Dit stuk werd voor het eerst opgevoerd den 3den November 1874 in het théâtre de Cluny. Succès d'estime, ditmaal. Het publiek begreep maar half, begreep vooral niet de bittere ironie van het derde bedrijf, dat luguber mengsel van kluchtige satire en tragiëk, dat ook onlangs nog zoozeer het groote publiek ontstemd heeft in Maeterlinck's *Miracle de St. Antoine*. En de critiek was nu nog schandelijker dan bij de opvoering van *Thérèse Raquin*, het hongejouw was algemeen, het geheele janhagel der cocottes- en boulevards-pers schold

er op los als een bende verwoed-brullende honden. Het stuk beleefde zeventien vertooningen, dank zij nog gedeeltelijk het schandaal-brullen der pershonden; maar de zaal werd al leeger en leeger, en eindelijk ging het ook al als een nachtkaaars uit.

Toch zouden deze twee rumoerige gebeurtenissen slechts zijn als de proloog van het oproerig kabaal, dat de eerste vertooning van Zola's volgend stuk, *Le Bouton de Rose*, in het théâtre du Palais Royal begroette.

Het moet eerlijk gezegd: dit stuk was verreweg het minst artistieke van de drie. Het was Zola om zoo te zeggen op maat besteld geweest door den bestuurder van het Palais Royal-theater; en Zola, die liever een drama had geschreven, moest nu, eenigzins tegen zijn zin en temperament in, een klucht voortbrengen. Wat er hem na tamelijk lang aarzelen eindelijk toe bewoog, was de *zekerheid* dat het stuk gespeeld zou worden. Iedereen, die maar wat op de hoogte is van Parijsche tooneeltoestanden, weet hoe ongeloofelijk moeilijk het is, zelfs voor beroemde auteurs, hun stukken opgevoerd te krijgen. Honderden en honderden manuscripten liggen op het secretariaat van iederen schouwburg op een beurt te wachten, enkele tientallen — om veel te zeggen — worden jaarlijks gelezen, drie of vier worden opgevoerd. Talent is bijzaak. Zonder protectie, zonder intriges, zonder groote geldsommen komt men er zoo goed als nooit. De „zekerheid” dus van gespeeld te worden verlokte en verblindde Zola, en hij schreef zijn „farce” en zond ze in. De directeur bleek er maar half mee ingenomen, en had het stuk nu waarschijnlijk liever niet opgevoerd. Een heelen zomer werd er over getwijfeld en beraadslaagd. Maar intusschen was Zola's naam alom vermaard geworden door het kolossaal succes van *l'Assommoir*; en thans drong de directeur opnieuw sterk aan om het stuk te spelen, terwijl Zola, na beter inzien, zelf zeer ontevreden was geworden over zijn werk, en op zijn beurt nu zeer sterk aandrong dat het niet gespeeld zou worden. Het kwam tot een scherp conflict tusschen auteur en bestuurder. De laatste dreigde zelfs met rechterlijke vervolgingen, totdat Zola, het strijden

eindelijk beu, en feitelijk door zijn kontrakt gebonden, de fatale toestemming tot opvoering verleende.

Nog nooit misschien heeft in een schouwburgzaal zulk een kabaal gewoed als bij die eerste vertooning van *Le Bouton de Rose*. De zaal was propvol, en reeds van in 't eerste bedrijf was het een kuchen, en sissen, en hoesten, dat geen mensch meer hoorde wat er op 't tooneel gezegd werd. In het tweede bedrijf was het geen kuchen en sissen meer, maar wel ooverdoovend stampvoeten en fluiten; en toen het gordijn na het derde bedrijf over de slotscène zakte, was het zulk een alles-overweldigend hoongebrul, dat de régisseur niet eens in staat was, volgens Fransch gebruik, den naam van den auteur in de zaal af te roepen. Wat de pers-hyena's den volgenden dag over stuk en opvoering uitbraakten, behoef ik zeker niet te zeggen. Dat laat zich raden. Zola werd zoowat als een gewoon bandiet of moordenaar uitgescholden.

Le Bouton de Rose is Zola's laatste eigen proef op tooneelgebied geweest. De latere stukken die uit zijn romans *L'Assommoir*, *Nana*, enz. getrokken werden, waren het werk van William Busnach, Gastineau en andere tooneel-praticiens.

Naast zijn romans en tooneelstukken en te gelijk er mee opgaande in zijn reusachtig litterarisch werkvermogen, heeft Zola nog een aantal boeken van kritiek geschreven, meestal saamgevatte artikelen uit verschillende tijdschriften en couranten. Dit zijn: *Mes Haines*, *Le Roman Expérimental*, *Les Romanciers Naturalistes*, *Le Naturalisme au théâtre*, *Nos auteurs dramatiques*, *Documents littéraires*, *Une Campagne* en *Nouvelle Campagne*.

Daarin verdedigde hij ten eerste zijn litteraire opvatting van het naturalisme, en hekelde ten tweede, dikwijls heel scherp, de auteurs van andersgezinde richtingen. Hij was zeer absoluut in zijn oordeel, en als men die werken nu herleest valt het ook wel op dat Zola over 't algemeen de kunst in een veel te nauw sluitenden gordel wilde omvatten;

en voor den roem der Fransche letteren mag men het een gelukkig feit noemen dat hij zelf, door zijn schitterende epische en lyrische kracht, voortdurend hoog en breed uit de veel te enge grenzen brak, waarbinnen hij niet alleen het werk van anderen, maar ook en vooral zijn eigen werk meende te kunnen en te moeten houden. Wat logenstraffen b.v. zulke heerlijke beschrijvingen als ik hierboven uit *l'Assommoir* en *Germinal* aanhaalde, de bekrompen leus die hij zichzelf en zijn volgelingen voorschreef: „Nous sommes les greffiers d'une époque.” Met veel meer waarheid en breedheid van vizie en conceptie heeft hij toch immers zelf het kunstwerk gedefinieerd als „un coin de nature vu à travers un tempérament”.

Met die critieken en artikelen heeft hij zich veel onverzoenlijke vijanden gemaakt. Men denke maar aan wat hij schreef over de Fransche Academie, waarvan hij later — vreemd genoeg — in telkens mislukte pogingen probeerde lid te worden: „L'Académie Française apparait comme un obstacle posé sur la voie des générations, et que chaque génération nouvelle doit écarter à coups de pieds; après quoi l'académie se résigne.” De nobele oude dames, die volgens traditioneel gebruik in haar salons de leden van het doorluchtig gezelschap recruteeren, zoodat de Fransche Academie dan ook werkelijk „un salon” geworden is, hebben die ruwe „coups de pieds” maar nooit kunnen vergeten, en 't is dan ook al niet veel minder dan met de kracht van een onverzoenlijken terugtrap, dat Zola, bij ieder van zijn rare pogingen om van dat ouderwetsch genootschap deel uit te maken, telkens werd teruggedreven.

Zola, zoo schrijft ongeveer Jules Lemaitre in een van zijn studies over de moderne Fransche letterkunde, „Zola n'est pas un esprit critique, quoiqu'il ait écrit plusieurs livres de critique, et peut-être parcequ'il a écrit ces livres.” Dit lijkt een nog al strenge, maar toch juiste, ware meening. Zola was te eenzijdig in zijn beoordeelingen, die derhalve wel eenigszins bekrompen schenen. Maar dit belet niet dat hij dikwijls

groote waarheden verkondigd, en, om zoo te zeggen, voorspeld heeft, als over schilderkunst in *Mes Haines* b. v., en dat hij afgoden van hun voetstuk heeft doen kantelen die er nooit hadden moeten opgeheschen worden. En heel opbouwend-mooi zijn overigens zijn merkwaardige studies over Balzac, Stendhal, Gustave Flaubert, Edmond en Jules de Goncourt en Alphonse Daudet.

Het zal voor Zola wel een gevoel van groote verlichting zijn geweest, toen hij, na *Le docteur Pascal*, het laatste, maar zeker niet het mooiste boek van den Rougon-Macquart cyclus, het woordje *Fin* mocht schrijven aan het slot van dat twintig-deelen-lange epos. Inderdaad, niettegenstaande zijn geregeld stage werken, kon hij niet steeds gelijken tred houden met den snellen vooruitgang der eeuw; en in de laatste boeken der serie kan men wel merken dat hij de meer en meer modernwordende toestanden en personages eenigszins geweld heeft aangedaan om ze in de vooropgestelde lijst zijner *Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second Empire* te wringen. Het tweede Keizerrijk behoorde reeds lang tot het verleden toen hij zijn laatste typen uit het dagelijksch leven greep, en ook hun omgeving was geheel anders geworden, en paste niet altijd in het leven van dien tijd.

Met den cyclus *Les Trois Villes: Lourdes, Rome, Paris*, die onmiddellijk op dien der Rougon-Macquarts volgde, had hij de gelegenheid het achterstallige weer in te halen. Daar komen wij terstond volop in het moderne leven, en wel in het filosofisch en sociaal conflict tusschen Godsdienst en positivisme, tusschen de macht van het bovennatuurlijke en de macht der wetenschap. Rekening houdende met gansch Zola's verleden, zal het ook wel geen verwondering wekken dat *zijn* ideaal, *zijn* religie de steeds vooruitgaande wetenschap blijft, en niet het verouderde Geloof met zijn wonderheden en mirakelen.

Als kunstwerken staan deze romans m. i. beneden zijn vroegere werken. De gebreken van zijn procédé, o. a. het zwaar-massale der beschrijvingen, komen er sterker op den

voorgond en smoren om zoo te zeggen de psychologische ontwikkeling, die in vele van zijn vorige boeken in zulk een zuiver evenwicht tegen het descriptief gedeelte stond. Toch komen er ook weer onvergetelijk mooie passages in voor, als b. v. die processie der bedevaardgangers in *Lourdes*. Overal waar het tafereel zich tot een epische beschrijving der menschelijke massa leent, is hij weer in zijn volle kracht, maar vele lange bladzijden worden daarentegen gevuld met overtollige, zeer gerekte descripties van onbeduidende dingen, als b. v. spoorwegstations, hôtels, magazijnen, allemaal impressies die hij reeds herhaaldelijk met veel meer kleur en scherphheid, in zijn vorige boeken gegeven had. Onder dat opzicht is *Rome*, waar hij nog moeielijker dan in *Lourdes* tot de psychologische toestanden kon doordringen, en zich des te meer tot het uiterlijke moest bepalen, wel af en toe hinderlijk zwaar; en in *Paris*, waar hij zich eens te meer aan zijn liefde voor het hem daar bijna té welbekende uiterlijke mocht te goed doen, wordt de overtolligheid der descripties haast nog erger. Het groot talent, het genie van den Meester glanzen en schitteren nog wel voortdurend, als in helle openbarings-weerlichten door een log-grijze wolkenmassa heen; maar telkens toch dooft de grijze massa 't heerlijk licht weer uit. Men voelt dat Zola's grootste, frissche kracht er niet meer in is.

Treffender nog wordt dit gevoel van afnemende kracht in den cyclus *Les Quatre Evangiles*, die op *Les Trois Villes* volgde.

Les Quatre Evangiles, de titel zegt het duidelijk, het zijn Zola's vier groote levens-waarheden. *Fécondité*, *Travail*, *Vérité* *Justice*. Met die vier reuzensterke sociale krachten gaat hij de toekomst te gemoet, bouwt hij een nieuwe, half reëele, half ideëele wereld op: *Fécondité!* de schepping van een talrijk, nieuw, frisch, gezond en sterk geslacht. *Travail!* de ontwikkeling van dat geslacht in goed geëquibreerden, heilzamen arbeid: de bouwers van de nieuwe maatschappij. *Vérité!* de fakkel der waarheid. De triomfante Waarheid, overal en in alles, door de wetenschap verspreid. *Justice!* een natuurlijk, logisch ge-

volg der erkende, alomheerschende Waarheid; en daardoor vrede en geluk voor de menschen op aarde.

Het is wellicht niet onbillijk te denken dat Zola te oud geworden was, in zooverre dat zijn intellectuële krachten niet toereikend meer waren, om van het reuzenwerk te kunnen maken wat het had moeten worden: Het Evangelie der Toekomst. Te nauw gebonden aan zijn vast litterair procédé, te veel vervloeid in minutieuze, overtollige descripties, konden die laatste werken niet de hooge philosophische vlucht nemen, die ze had moeten bezielen om het grootsche beeld der toekomst te bereiken, en het als een ideaal symbool van geloof en vertrouwen, der zoekende en smachtende menschheid tot levensbaken voor te stellen.

Het einde, trouwens, niet van 's meesters werk, maar van zijn leven was nabij. Op een avond van het vroege najaar 1902 kwam hij, door de kou verdreven, van zijn buitenplaats Médan, waar hij anders gaarne acht of negen maanden van het jaar vertoefde, naar Parijs terug. Zola, als meridionaal, gewend aan zon en warmte, is altijd kouwelijk geweest. Hij liet vuur op zijn kamer aanmaken en ging met gesloten ramen naar bed. Nooit meer zou hij ontwaken. 's Nachts verspreidde de slechtschoongemaakte schoorsteen zware kolendampen in de kamer, en 's ochtends vond men den meester dood in zijn bed. Droeve, ellendige, maar zachte dood, die den Meester wellicht niet zou afgeschrikt hebben, had hij zichzelf een bepaald soort van dood moeten kiezen. Niet lijden, inslapen en nooit meer ontwaken, sterven zooals men droomt, een droom der Eeuwigheid....

Ik heb opzettelijk tot het einde van deze studie bewaard enkele punten van meer algemeen dan artistiek belang uit het leven van Emile Zola. Deze zijn trouwens van zóó alom-bekende notoriëteit, dat ik zal kunnen volstaan met ze in 't kort te behandelen.

Vooreerst zijn herhaalde pogingen om lid te worden van de

Académie Française, waarvan hij vroeger zooveel kwaad gesproken had.

Voor de meeste van Zola's vrienden en bewonderaars leek deze daad een groote zwakheid en een vernedering die hij zich wel had kunnen sparen. Voor anderen, onverschilligen of vijanden, was het een „combe” van pretentieuze zelfoverschatting. Want, — en dit dient met nadruk gezegd te worden — onder zijn landgenooten heeft Zola steeds oneindig veel meer afbrekers en negeerders, dan bewonderaars van zijn genie gevonden. Zijn succes was, en is nog steeds, veel meer internationaal dan eigenlijk Fransch. De Franschen hebben altijd gevonden dat hij zijn volk belasterde; en het zou wellicht een belangwekkende en veelzeggende statistiek opleveren als iemand zich de moeite kon of wilde getroosten om eens na te gaan hoeveel exemplaren van Zola's meest gelezen boeken in Frankrijk gekocht werden, en hoeveel er naar het buitenland trokken. Zola voelde en kende wel die zoowat overal verspreide geringschatting en minachting onder zijn eigen volk; en trotsch als hij was, en sterk bewust van zijn eigen waarde, heeft hij misschien wel, uit een soort van wraak tegen zijn verguizers, zijn arbeid willen zien bekronen met een algemeen bijzonder hooggeschatte onderscheiding, waaraan hij zelf in den grond zeer weinig hechtte. Anders kan ik mij ten minste de reden van zijn herhaald aandringen niet voorstellen. Wat had hij er feitelijk bij te winnen om lid van de Fransche Academie te worden? Hij stond toch oneindig hoog als kunstenaar boven het gros van dien troep, en hij hoorde er allerminst thuis in dien ouderwetschen „salon”, die door oude, intrigante „grandes dames” al naar gelang van persoonlijke protecties en sympathieën, en geenszins naar individueele, zuiver artistieke of wetenschappelijke waarde, bij elkaar gescharreld en gekonkelfoed wordt.

Toen kwam de Dreyfus-zaak, die Zola's impopulariteit in Frankrijk tot het toppunt heeft doen stijgen. Te dier gelegenheid is het eens heel duidelijk kunnen blijken hoe

weinig de Meester gewaardeerd werd in zijn eigen land en hoe hoog men hem stelde in den vreemde. Het verontwaardigde „J'accuse" van den grooten man weerklonk over de geheele wereld als de kreet van het geweten in alle zielen waar nog een geweten schulde; maar in Frankrijk heette 't nogmaals hoogmoedswaanzin, behoefte om voortdurend van zich te doen spreken, laster, verraad, omkooprij, wat weet ik al meer! Ieder land, iedere regeering heeft zich zoo wel een of meer gewetenszaken van schande en onrecht te verwijten: Rusland in Oost-Azië, Engeland in Zuid-Afrika, om er slechts een paar van de allerergste te noemen, kunnen daarvan meepraten; maar welke machtige stem zal hoog en luid genoeg over het menschedom galmen, om, zooals met Zola's woorden het geval was, de geheele wereld in opschudding te brengen? Hij kon dat, en wellicht niemand anders dan hij, omdat hij zoo groot, zoo eerlijk en zoo sterk was.

Het is en blijft diep treurig dat de groote Meester zoo veel te vroeg en zoo ellendig is gestorven; maar als hij nu toch sterven moest, als 't laatste oogenblik nu toch zoo nabij was, dan zou men haast wenschen dat hij nog iets vroeger ware gestorven, midden in het wilde oproer van de Dreyfusaak, ~~gesteenigd en gemartelaard~~ door de domme, opgezweepte volkshorden, die dag aan dag zijn doodvonniss uitbrulden, omdat hij de Waarheid had gezegd, hij heel alleen met luidgalmende stem, in zijn kracht en zijn durven, de waarheid, de zuivere, heldere waarheid, waar allen nu van overtuigd zijn, de waarheid die het richtsnoer en het streven is geweest van heel zijn werkzaam leven, de drang naar Waarheid die hem tot het eind en voor het laatst bezielde, toen hij, reeds onder de schaduwvleugelen van den dood, de laatste woorden van zijn laatste boek aan 't schrijven was!

Dan zou zijn martelaarschap wellicht de komst van het Recht, van dat laatste boek der *Quatre Evangiles*, dat het fatum hem niet schrijven liet, bespoedigd hebben.

In more words!